

SRBIJA U USLOVIMA GLOBALNE KRIZE NEOLIBERALNOG OBLIKA KAPITALISTIČKE REGULACIJE

UREDнице:

Jelena Pešić, Vera Backović i Anđelka Mirkov

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet | 2018

1838

S

rbija u uslovima globalne
krize neoliberalnog oblika
kapitalističke regulacije

Urednice:

Jelena Pešić, Vera Backović i Anđelka Mirkov

*Srbija u uslovima globalne krize
neoliberalnog oblika kapitalističke regulacije*
Urednice: Jelena Pešić, Vera Backović i Anđelka Mirkov
Prvo izdanje, Beograd 2018.

Izdavač

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet
Institut za sociološka istraživanja
Čika Ljubina 18–20,
Beograd 11000, Srbija
www.f.bg.ac.rs

Za izdavača

Prof. dr Danijel Sinani
v. d. dekana Filozofskog fakulteta

Recenzenti

Prof. dr Mirjana Bobić
Prof. dr Slobodan Miladinović
Prof. dr Dalibor Petrović

Lektura i korektura

Svetlana Stojković

Priprema

Dosije studio, Beograd

Štampa

JP Službeni glasnik, Beograd

Tiraž

200

ISBN

978-86-6427-100-4

Ovu publikaciju podržao je projekat PERFORM (Performing and Responsive Social Sciences) Švajcarske agencije za razvoj i saradnju (SDC) koji sprovode Helvetas Swiss Intercooperation i Univerzitet u Friburgu. Stavovi izneti u ovom zborniku su stavovi autora i ne odražavaju mišljenje i stavove Švajcarske agencije za razvoj i saradnju niti organizacije Helvetas Swiss Intercooperation i Univerziteta u Friburgu.

SADRŽAJ

- 7 | Umesto uvoda

GLOBALNA KRIZA NEOLIBERALNOG PORETKA NA PRIMERU SRBIJE: UZROCI, POSLEDICE I ALTERNATIVE

- 13 | *Ljubiša Mitrović*
Položaj Srbije u kontekstu globalne krize i traganja za alternativom
- 29 | *Jelena Pešić*
Karakteristike strukturalne i vrednosno-ideološke divergencije populacije i elita u kontekstu globalnog uspona i krize neoliberalizma: slučaj Srbije
- 53 | *Nataša Jovanović*
Srbija na tromeđi *ozlojeđenosti, straha i neodlučnosti*: primena teorijskog modela Cvetana Todorova na slučaj Srbije

IZAZOVI NEOLIBERALIZACIJE JAVNE UPRAVE I KULTURNE POLITIKE U SRBIJI

- 75 | *Srđan Korać*
Korporativno-menadžersko pomodarstvo i urušavanje društvene uloge javne uprave u Srbiji
- 95 | *Nemanja Zvijer*
Kratak osvrt na neoliberalnu agendu u kulturi (primer jedne lokalne sredine u Srbiji)

GRAĐANSKI AKTIVIZAM KAO ODGOVOR NA KRIZU NEOLIBERALNOG KAPITALIZMA U SRBIJI

- 111 | *Ana Birešev*
Protest protiv diktature iz perspektive društvenih pokreta na evropskoj periferiji
- 127 | *Jelisaveta Petrović*
Protestna politika u digitalno doba – slučaj *Protesta protiv diktature*

- 147 | *Dragan Stanojević, Jelisaveta Petrović*
Socijalne biografije mladih aktivista političkih partija u Srbiji

UTICAJ GLOBALNIH NEOLIBERALNIH PROCESA
NA URBANI RAZVOJ U SRBIJI

- 171 | *Anđelka Mirkov*
Neoliberalizam i društvene nejednakosti:
refleksije na nivou urbanih susedstava
- 183 | *Željka Manić*
Materijalni položaj stanovnika osam gradova u Srbiji
- 205 | *Vera Backović*
Percepcija postsocijalističkog razvoja Beograda u odnosu
na druge gradove i regione u Srbiji
- 223 | *Marija Vasilić*
Razvoj gradova u Srbiji pod uticajem sinergije „partokratske“
države i neoliberalnog kapitalizma

NEKI METODOLOŠKI IZAZOVI BUDUĆIH ISTRAŽIVANJA

- 243 | *Božidar Filipović*
O privatizaciji i privatnom vlasništvu – kvalitativni
i kvantitativni pristup problemu vrednosne orijentacije

UMESTO UVODA

Zbornik radova koji se nalazi pred čitaocima nastao je kao proizvod dve inicijative – naučnog skupa pod nazivom *Globalna kriza neoliberalnog oblika kapitalističke regulacije i lokalne posledice: slučaj Srbije*, organizovanog od strane Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu u novembru 2017. godine (u okviru projekta Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja „Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri“, evid. br. 179035), i podrške koju je projekat *PERFORM – Performing and Responsive Social Sciences*¹ pružio timu koji sprovodi Evropsko društveno istraživanje (*European Social Survey – ESS*) u Srbiji.² Osnovna ideja koja stoji iza ove saradnje je da se mapiraju neki od ključnih strukturnih problema u Srbiji koji izrastaju iz konteksta globalnog uspona i krize neoliberalnih politika koje oblikuju dominantni karakter kapitalističkih društvenih odnosa, a koji se mogu pratiti u komparativnoj perspektivi na temelju istraživanja vršenih pod okriljem Evropskog društvenog istraživanja. Na taj način, priložena serija tekstova predstavlja i svojevrsni poziv istraživačima da se uključe u analizu podataka koje pruža Evropsko društveno istraživanje (a koji će u septembru 2018. godine prvi put biti prikupljeni i u Srbiji) i dublje istraže posledice neoliberalnih politika i strategija i odgovarajućih društvenih odnosa koji se u takvim okolnostima oblikuju na globalnom i lokalnom planu.

Zbornik odabranih, anonimno recenziranih radova organizovan je u nekoliko tematskih celina, koje osvetljavaju različite društvene probleme u Srbiji u uslovima globalne krize neoliberalnog oblika kapitalističke regulacije. Prva celina se odnosi na analizu globalnih društvenih procesa i njihovih strukturnih posledica u Srbiji (tekstovi Ljubiše Mitrovića, Jelene Pešić i Nataše Jovanović), da bi se potom prešlo na razmatranje efe-

1 PERFORM je projekat Švajcarske agencije za razvoj (SDC), koji u Srbiji realizuje konzorcijum *Helvetas Swiss Intercooperation* i Univerzitet u Friburgu u partnerstvu sa domaćim akademskim i istraživačkim organizacijama.

2 Posebnu zahvalnost dugujemo recenzentima tekstova u ovom Zborniku, kao i svim kolegicama i kolegama sa Odeljenja za sociologiju i iz Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, koji su nam pružili nesebičnu pomoć i institucionalnu podršku pri realizaciji ovog Zbornika i naučnog skupa koji mu je prethodio.

kata neoliberalnih politika u državnoj upravi i u radu ustanova kulture (tekstovi Srđana Koraća i Nemanje Zvijera); važan segment Zbornika se odnosi na analizu protestnih politika, oblika i karakteristika građanskog i političkog angažmana u neoliberalnom kontekstu (tekstovi Ane Birešev, Jelisavete Petrović, te koautorski rad Dragana Stanojevića i Jelisavete Petrović), a značajne su i analize promena koje nastaju u urbanom okruženju pod uticajem neoliberalnih politika i strategija (tekstovi Anđelke Mirkov, Željke Manić, Vere Backović i Marije Vasilčić); konačno, poslednji tekst u Zborniku (Božidara Filipovića) posvećen je metodološkoj analizi valjanosti empirijskih iskaza kojima se meri stepen pristajanja uz neke od ključnih vrednosnih orijentacija u društvu Srbije, čije je bolje razumevanje u neoliberalnom kontekstu poseban izazov.

Iako je konferencija, na osnovu koje je nastao ovaj zbornik, organizovana nezavisno od Evropskog društvenog istraživanja, grupa istraživača koja učestvuje u realizaciji Evropskog društvenog istraživanja u Srbiji prepoznala je potencijal ovakve publikacije kao osnove za dalja razmatranja problema koji izrastaju iz globalnih društvenih tokova, a posebno mogućnost da ovi fenomeni budu analizirani na temelju podataka koje nudi Evropsko društveno istraživanje. Važno je istaći da je priključivanje Srbije Evropskom društvenom istraživanju ishodilo kao proizvod povezivanja mladih istraživača i naučnika iz Srbije (sa Filozofskog fakulteta u Beogradu, Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, Filozofskog fakulteta u Nišu, Fakulteta političkih nauka u Beogradu, iz Instituta društvenih nauka i Instituta za filozofiju i društvenu teoriju), tima okupljenog oko projekta *PERFORM*, koji ima za cilj podizanje kapaciteta društvenih nauka u Srbiji, i predstavnika Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, koje je potpisalo formalni pristup Srbije istraživačkoj mreži ERIC ESS. Na ovaj način Srbija se priključila evropskim istraživačkim institucijama, pružajući istraživačima platformu za uključivanje u evropske akademske i istraživačke mreže.

Evropsko društveno istraživanje predstavlja teorijski najelaboriranije i metodološki najrigoroznije komparativno, longitudinalno istraživanje društvenih pojava, koje se kontinuirano odvija od 2002. godine u 37 evropskih zemalja. Podaci se sakupljaju na temelju standardizovane metodologije svake dve godine i do sada je organizovano osam ciklusa prikupljanja podataka, a u pripremi je i deveti ciklus, u kojem će, prvi put, učestvovati i Srbija. Istraživanje se vrši putem anketnog ispitivanja, u okviru kojeg se obavljaju intervjui „licem u lice“, na reprezentativnim uzorcima. Horizontalna komparabilnost dobijenih rezultata postiže se izrazito visokim metodološkim standardima prikupljanja i obrade podataka (kojima se minimizira uzoračka greška, obezbeđuje unapred poznata verovatnoća

izbora svih jedinica u uzorku – saobrazno kvalitetu uzoračkog okvira, te reprezentativnost uzorka za stanovništvo starije od 15 godina), kao i formalizovanom i rigoroznom procedurom prevoda (kojom se obezbeđuje poštovanje načela da se ista pitanja postavljaju ispitanicima u svim zemljama). Mogućnost vertikalne (vremenske) uporedivosti podataka zasniva se na činjenici da se deo pitanja (*core module*) ponavlja u svakom ciklusu, dok se posebne teme obrađuju kroz rotirajuće module. Osnovni deo upitnika (*core module*) koncipiran je tako da se njime prate ključne socio-strukturne i vrednosne promene stanovnika evropskih zemalja (uključujući promene u društvenim položajima, materijalnom standardu, religijskim praksama, upotrebi medija, subjektivnom blagostanju, društvenom poverenju i poverenju u institucije, stavovima o demokratiji, migracijama itd.), dok se rotirajućim modulima (koji se menjaju iz ciklusa u ciklus, uz periodično ponavljanje) prate specifične promene u pojedinim segmentima društvene realnosti, nudeći mogućnost da se uvedu nove teme i istraže aktuelne društvene pojave i procesi (teme koje su do sada bile pokrivene rotirajućim modulima odnose se na: migracije, građansku i političku participaciju, zdravlje i zdravstvenu zaštitu, ekonomsku etiku, porodicu, rad, individualno i društveno blagostanje, životne cikluse, stavove o socijalnoj zaštiti, klimatskim promenama, društvenim nejednakostima itd.). U tekućem ciklusu dva rotirajuća modula su deo upitnika na temelju kojeg se vrši prikupljanje podataka – jedan koji se odnosi na praćenje promena u životnim ciklusima (ponovljeni upitnik iz 2006. godine) i novi modul koji se odnosi na ispitivanje stavova o pravdi i pravičnosti u društvu.

U skladu sa politikom „otvorene nauke“ (*open science*), svi podaci dobijeni putem Evropskog društvenog istraživanja bivaju otvoreni za javnu upotrebu odmah nakon neophodne kontrole kvaliteta, omogućavajući intersubjektivnu proverljivost nalaza dobijenih na temelju ovih podataka (podizajući, na taj način, metodološke standarde akademskih istraživanja) i visok stepen iskoristivosti istraživačkih podataka (doprinoseći širenju mogućnosti testiranja pojedinih teorija u specifičnim društvenim kontekstima). Akademski i širi društveni značaj ovog istraživanja prepoznale su institucije Evropske komisije, koje su 2013. godine uvrstile Evropsko društveno istraživanje u Evropski istraživački infrastrukturni konzorcijum (*European Research Infrastructure Consortium – ERIC*).

Značaj i akademski uticaj ovog istraživanja je nesporan. Analiza upotrebe podataka dobijenih Evropskim društvenim istraživanjem od 2003. do 2017. godine pokazuje da je u ovom periodu objavljeno 1.373 članka u različitim časopisima, od kojih je 933 u časopisima indeksiranim u WoS-u; 343 poglavlja u knjigama; 266 zbornika; 229 radova saopštenih na konferencijama i 106 monografija. Pored toga, baze podataka nastale na temelju

ovog istraživanja koriste se u nastavi na mnogim univerzitetima. Pomenu-ti podaci poslužili su kao osnova za 79 doktorskih disertacija, a među ko-risnicima ESS podataka registrovano je više od 7.000 studenata doktorskih studija (ESS ERIC 2017: 38)³. Pored akademskog značaja, podaci dobijeni u Evropskom društvenom istraživanju se koriste i u svrhe kreiranja javnih politika, kao i u druge neakademske svrhe (informisanje javnog mnjenja, formulisanje politika i strategija zagovaranja i sl.). Stoga ne čudi podatak da nešto više od 10% svih registrovanih ESS korisnika dolazi upravo iz neakadenskog polja, a više od 10% svih aktivnih korisnika upotrebljava ove podatke u neakademske svrhe – za izveštaje o politikama, medijsko izveštavanje i sl. (ESS ERIC 2017: 58). Realizovanje ovako sveobuhvatnog društvenog istraživanja u Srbiji, u okviru istraživačke mreže ERIC ESS, omogućiće naučnoj zajednici da važne društvene probleme, predstavljene u Zborniku, sagleda u komparativnoj perspektivi i ponudi moguća rešenja za savladavanje društvene krize generisane globalnim uticajima i lokalnim specifičnostima.

Jelena Pešić
Dragan Stanojević
Nenad Čelarević
Vera Backović
Anđelka Mirkov

3 <https://www.europeansocialsurvey.org/docs/findings/ESS-Impact-study-Final-report.pdf>

GLOBALNA KRIZA NEOLIBERALNOG
PORETKA NA PRIMERU SRBIJE:
UZROCI, POSLEDICE I ALTERNATIVE

POLOŽAJ SRBIJE U KONTEKSTU GLOBALNE KRIZE I TRAGANJA ZA ALTERNATIVOM

Ljubiša Mitrović*

Univerzitet u Nišu – Filozofski fakultet

Apstrakt: Uzroci savremene globalne krize kapitalizma vezani su ne samo za model regulacije upravljanja već i strategiju razvoja/način proizvodnje. S pravom je upozoravao Imanuel Volderstijn da „ono što mnogostrukim analizama propuštaju da kažu jeste to da je problem krize svetski i strukturalni“.

U radu se, najpre, razmatraju uzroci savremene svetske krize i globalizacija njenih rizika. Posebno se ističe uloga neoliberalizma kao strategije razvoja i na njeno generisanje. Potom se ukazuje da se ona ne može razrešiti unutar vladajućeg oblika kapitalizma. Postaje sve jasnije da se strategijom kojom je proizvedena kriza ne može iz nje izaći. Potrebno je radikalno promeniti ne samo „taktičke metode“/instrumente ekonomske politike već i strateški i razvojni cilj i pravac, kao i „u igru uvesti nove aktere društvenih promena. U suprotnom, ako ne krenemo drugim putem, izgubljeni smo!“ (N. Tinberger); a kriza će se svom žestinom globalizovati, dok će svetski Titanik/globalni Minotaur doživeti nesagledive posledice po čovečanstvo.

U ovom kontekstu autor razmatra položaj Srbije u globalnom svetskom sistemu i uticaj tranzicionih strategija na njen razvoj od 1990. do 2017. godine, kao i njihove posledice po ekonomiju, društvo, kulturu i politiku. Na osnovu rezultata socioloških i drugih istraživanja, autor ističe: kako su efekti ove „tranzicije bez socijalne odgovornosti“ doveli Srbiju u polukolonijalni odnos zavisne zemlje perifernog kapitalizma.

Autor poentira svoj rad: Srbija se, kao „torzo država“, nalazi na novo-starom raskršću. Temeljna pitanja njenog razvoja i upravljanja moraju se kritički i radikalno reproblemizovati. U potrazi za alternativom, rešenje nije ni u kakvom izolacionizmu ili obnovi autoritarnog cezarizma. Umesto dalje periferizacije i socijaldarvinizacije i razaranja privrede i društva, neophodno je oblikovati novu platformu socijaldemokratskog razvoja i upravljanja, socijalnog partnerstva svih slojeva za razvoj, demografsku obnovu nacije i demokratski preporod Srbije.

Ključne reči: neoliberalizam, globalna kriza, Srbija, tranzicija, socijaldemokratska alternativa

* ljubisa.mitrovic@filfak.ni.ac.rs

Ono što mnogostruke analize propuštaju da kažu jeste to da je problem krize svetski i strukturalni.[...] U sociologiji se istraživanje istine ne sme odvajati od traganja za putevima Dobrote/Pravde i Slobode.

I. Volerstin

Sadašnja kriza posledica je: besprizorne primene neoliberalne ekonomske politike zasnovane na teorijskoj osnovi tržišnog fundamentalizma. To je bila politička doktrina, koja je služila određenim interesima.

Dž. Štiglic

Srbija je u hroničnoj ekonomskoj krizi i to zahteva ozbiljnu i otvorenu raspravu.[...] Kriza Srbije je kriza spolja nametnutog modela privrednog razvoja i o tome se ne sme ćutati. Srbiji treba strela, a to je drugačija razvojna politika van zadate ideološke matrice MMF-a.

N. Katić

Izazovi globalne krize i savremena sociologija

U pravu je I. Volerstin kada dijagnosticira uzroke savremene globalne krize, upozoravajući da ona ima „svetski i strukturalni karakter i da je dugog vala“. Bez obzira na pokušaj njene relativizacije, ideološke legitimacije, od strane apologeta iz redova „profesionalnih reformatora“ i protagonista neoliberalnog globalizma, koji su brojnim palijativnim merama zagovarali razrešenje ove krize, izvesno je da je samo izvršena njena globalizacija, a da tek predstoji njen završni udarac. On je, za sada, samo odložen, a socijalnu cenu krize i njenih rizika platili su građani ne samo u SAD, kao prestonici finansijske moći, već i širom sveta. Finansijska buržoazija i njena politokratska frakcija vešto su „podruštvali“ teret krize, prenoseći ga na srednju klasu i donje slojeve. Valja još jednom istaći da su njeni rizici u uslovima mondijalizacije globalizovani, tako da se ona osetila skoro na svim kontinentima, u različitim zonama svetskog sistema.

Naši pak analitičari i „profesionalni reformatori“, neoliberalne junoše, 2008/2009. godine povodom aktuelne krize, „izvaljivali“ su svakojake gluposti: najpre, kako će Srbija biti zaobiđena kriznim valom, a potom, i kako ćemo imati, maltene, benefite od krize!?

Ugledni ekonomisti, sociolozi i politikolozi u svetu napisali su veći broj značajnih studija, u kojima su kritički i naučno objasnili uzroke, posledice i dinamiku svetske krize, povezujući je sa karakterom kapitalističkog načina proizvodnje i upravljanja, sa neoliberalnom strategijom razvoja (Dž. Štiglic), sa anarhističkim tipom globalizacije (Ž. Atali) i krizom oblika kapitalističke regulacije (F. Fukujama).

Za sada je postalo jasno da je finansijska kriza samo pojavni oblik dublje sistemske krize, koja ima strukturni karakter, i koja se neće moći razrešiti bez radikalne promene vladajuće strategije razvoja i sistemskih okvira regulacije. Izvesno je, takođe, da se ona ne može razrešiti unutar kapitalizma, niti strategijom kojom je proizvedena. Ekonomista Tinberger s pravom je upozorio da „ako ne krenemo drugim putem, izgubljeni smo!“ Američki sociolog Imanuel Volerstin prognozira da živimo u dobu ubrzanja istorije, te da će i pre sredine XXI veka nastati globalna kriza i implozija kapitalizma, njegova tranzicija u nov svetski sistem. Uz upozorenje da kada jedan sistem uđe u novo istorijsko polje tranzicije ništa nije izvesno, šta će biti ishod tog kretanja; da li bolji ili gori sistem; te da će zavistiti od moralnog i političkog uloga društvenih aktera kakav će sistem oblikovati – da li socijaldemokratski (dakle, otvoren, pluralistički i solidariistički) ili pak novu postmodernu totalitarističku Orvelijanu, u liku „budućnosti u formi jedne čizme kako gazi ljudsko lice – večno!“ (Dž. Orvel).

U kontekstu ovih globalnih tendencija moramo se zapitati: šta je sa pozivom sociologije i sociologa? Zašto je sociologija marginalizovana i na pragu da iznova doživi udes poziva (P. Berger) i postane inferiorna/sterilna nauka, nesposobna da predvidi megatrendove i utiče na oblikovanje socijalnog lika budućnosti i sudbinski razvoj čovečanstva?

Tabela 1. Dubina socijalne polarizacije sveta

Svetska populacija	Svetsko bogatstvo
Najbogatiji 20%	82,7%
Drugi 20%	11,7%
Treći 20%	2,3%
Četvrti 20%	1,9%
Najsiromašniji 20%	1,4%

Izvor: D. Held & A. McGrew, *“Globalisation/Anti-Globalisation”*, Polity Press, Cambridge, 2002, str. 82.

Izvesno je da živimo u eri uspona snaga trećeg talasa (A. Tofler) i neoliberalne globalizacije, koji su doveli do dihotomije „između hipertehnološkog napretka čovečanstva i socijalnog subrazvoja“ (I. Kastels), to jest deficita socijalne solidarnosti i humanizma u savremenosti. S pravom francuski antropolog Edgar Moren upozorava na antropološki aspekt uzroka savremene krize: „nalazimo se u krizi čovečanstva koje ne uspeva da postane čovečno“. Ruski pak filozof Aleksandar Panarin ukazuje da je sadašnji neoliberalni globalizam socijaldarvinistički i imperijalistički, te da je on vodio čovečanstvo „iz ere hladnog rata – ka ratu bogatih protiv siromašnih i da se pretvorio u novu militarističku geopolitičku regulaciju, socijalnu i prostornu/regionalnu segregaciju u svetskom sistemu“ (A. Panarin, *Iskušenja velikog globalizma*, Moskva, 2000; *Savremeni rat kao borba bogatih protiv siromašnih*, Nova Evropa, Beograd, 2007, str. 25).

Tabela 2. Kriza i socijalne nejednakosti u svetu
(prema indikatorima svetskog razvoja za 2013. godinu)

16% svetskog stanovništva raspolaže sa preko 83% imovine na čitavoj planeti
Broj onih koji gladuju zbog finansijske krize u svetu uvećao se za 69 miliona ljudi; dok se imovina veoma bogatih povećala za jedan i po put u odnosu na stanje pre krize
Oko milijardu ljudi u svetu živi u „ekstremnom siromaštvu“, sa manje od 1,25 dolara dnevno
U savremenom svetu na svakih pet sekundi jedno dete mlađe od deset godina umre od gladi ili bolesti izazvane pothranjenošću
U 2014. godini više je umrlo od gladi nego u svim ratovima koji su se vodili te godine. Glad je glavni uzročnik smrti na našoj planeti.

Izvor: Cigler, 2017: 50–53.

U oceni krize neoliberalnog oblika kapitalističke regulacije izraženi su kontroverzni stavovi različitih sociologa, ekonomista i politikologa danas u svetu. Plejada autora i lepeza njihovih stavova je mnogobrojna i raznovrsna. Ona se može, grubo, klasifikovati na pledoaje za: 1) deglobalizaciju i obnovu neokonzervativne politike protekcionizma i neoetatističkog modela regulacije (Trampovi ideolozi); 2) na redefinisanje, inovaciju reformističko-neoliberalne varijante regulacije i upravljanja razvojem (neoliberalni ekonomisti MMF-a, tehnostrate i menadžeri u transnacionalnim korporacijama megakapitala); 3) za neosocijaldemokratski model globalnog kejnzijanstva (Žak Atali, Pol Kerc i teoretičari održivog globalnog razvoja i transhumanizma).

Najveći broj sociologa danas stvara u okviru inženjersko-menadžerske sociologije u službi socijalnog i geopolitičkog inženjeringa i misije snaga kapitala, na različitim nivoima društvene organizacije i u različitim oblastima rada i društvenog života. Njihova aktivnost u znaku je ekspertize i neopozitivističke orijentacije „razmrvljenog rada“ u empirijskoj sociološkoj prakseologiji i svojevrsne kontrolisane akcionalističke (participativne) sociologije. Izvesno je da danas u praksi teorijskih i empirijskih istraživanja, u savremenoj sociologiji nema celovite analize strukture i dinamike globalnog svetskog sistema, globalnih megatrendova, strategije razvoja i upravljanja, ocene inovacijsko-kreativne moći društvenih aktera; kao i na toj osnovi formulisanih alternativnih projekata razvoja, prognoza i scenarija budućnosti. Sem malog broja sociologa koji se bave globalnom sociologijom (A. Turen, I. Volerstin, E. Gidens, P. Štompka, Z. Bauman...), ostali su postali usko specijalizovani analitičari („specožderi“), uronjeni u analizu tekućih problema, u rad na parče, u oblasti mikrosociologije; bez razumevanja i uvažavanja Milsovih poruka iz *Sociološke imaginacije* (1959) o teorijsko-metodološkom značaju upotrebe društvene strukture kao kategorije u sociološkim istraživanjima. Pre svega za dijalektičko povezivanje, razumevanje i naučnu interpretaciju odnosa između pojedinaca, društvenih grupa; individualnih i kolektivnih nevolja – u kontekstu dinamike društvene strukture i sistema raspodele društvene moći.

Učini li se kritički uvid u naučna polja, kojim se bavi najveći broj profesionalnih kadrova u sociologiji danas u nas, zapaziće se da su oni ne samo po temama, formulacijama projekata već i teorijsko metodološkoj strategiji koja se realizuje, dominantno vezani za teme institucionalno zadate od nomenklature aktera „zvaničnog društva“ i korporacijskih interesa finansijera projekata. Kritička ocena kvaliteta i ostvarenih istraživačkih dometa ovih projekata takođe pokazuje da u većini slučajeva oni predstavljaju samo svojevrsni publicistički komentar aktuelne politike od strane novih „sveštenika“ i čuvara institucionalne logike sistema, a ne solidnu naučnu analizu/ekspertizu, a još manje kritiku ili projekciju alternativnog razvoja društva.

U savremenoj srpskoj sociologiji malo je autora koji otvoreno pišu o nastupajućem kapitalističkom društvu (Z. Vidojević, M. Lazić, S. Antonić, V. Vuletić, V. Vratuša, S. Cvejić, S. Miladinović, Lj. Mitrović...), dok većina sociologa i politikologa u nas pleše oko tzv. institucionalnih tema („kao kiša oko Kragujevca“), baveći se estetizacijom postojećeg društva, apologijom reformi, bez upitanosti kuda to naš tranzicioni brod ide. Zar to ne govori, samo po sebi, o novim oblicima instrumentalizacije i ideologizacije sociologije u nas.

Ovakva pseudonaučna orijentacija u sociologiji beži od toga da u fokus stavi goruće i ključne probleme tranzicije i razvoja i da rezultatima svoje naučne analize demaskira karakter društvenih odnosa, manifestnu i latentnu funkciju društvenih pojava, i pokaže i alarmira javnost: u kakvom to društvu živimo, kuda vodi nekritički sled neoliberalne mantre od strane tekućih elita moći; izostankom kritičkog pristupa, sociologija sama sebe dodatno marginalizuje i diskvalifikuje.

Sasvim je izvesno da smo suočeni sa svojevrsnom krizom profesionalnog identiteta i etike/deontologije poziva sociologa u savremenosti, i to ne samo u nas već i u svetu.

Vreme je da se suočimo sa nekim tendencijama u savremenoj sociologiji, koja se i sama nalazi razapeta između procesa globalizacije i fragmentacije. Sociolozi danas stoje pred potrebom redefinisanja njenog predmeta istraživanja, to jest globalizacije sociologije, ali i kritičkog propitivanja deontologije poziva; demaskiranja novih oblika ideologizacije i instrumentalizacije sociologije i pred potrebom redefinisanja njene uloge kao kritičke nauke o društvu, o njegovoj strukturi i dinamici, strategijama razvoja i akterima, načinu proizvodnje društvenog života, mogućnostima humanizacije društva i emancipacije čoveka/čovečanstva.

U ovom kontekstu sociologija se mora profilisati u ključu potrage za odgovorom na pitanje: kakva sociologija za kakvo društvo? Naš odgovor mogli bismo kratko formulisati: alternativna sociologija za alternativno društvo!

Tranzicione strategije i njihove demografske, ekonomske i socijalne posledice po razvoj Srbije

U poslednjih sedamnaest godina nijedna politička elita u Srbiji (od Zorana Đinđića do Aleksandra Vučića) nije ni pokušala da pokrene raspravu o uzrocima hronične ekonomske krize u nas, već je nekritički sledila neoliberalnu mantru anglosaksonskih ekonomista i MMF-a. Posledice takve politike su katastrofalne: one su dovele do razaranja privredne i društvene strukture, radikalne deindustrijalizacije zemlje, enormnog pada prosečne stope privrednog rasta, masovne nezaposlenosti, rasta eksploatacije radne snage, društvenih i regionalnih nejednakosti i protivrečnosti, socijalne i prostorne segregacije u društvu, rekolonizacije i protektoracije zemlje. Srbija je danas „torzo država“ u stanju subrazvoja i socijalne regresije, bez obzira na masovnu propagandu kako guliverskim korakom krećemo napred, pod sloganom „svakim danom sve više napredujemo“.

I dok u svetu ozbiljni ekonomisti i sociolozi preispituju i osporavaju neoliberalnu mantru i ukazuju na krizu neoliberalne strategije razvoja (J. Štiglic, N. Čomski, N. Klajn, Dž. Grej, Dž. Perkins, T. Piketi...), u nas, sem nekolicine ekonomista (S. Komazec, D. Jovanić, B. Dragaš, O. Kovač...), ostali ćute. Nijedan od predstavnika vlasti (bez obzira na partiju ili koaliciju) nije imao smelosti da ospori ovu mantru ili otvori raspravu o njoj, a kamoli da jasno iskaže za kakvo se to društvo zalaže, sem opšte retorike o demokratskom društvu.

O tom modelu tranzicione strategije i radikalne privatizacije društvenog kapitala u Srbiji (u periodu 1989–2012) i njegovim društvenim posledicama, danas je objavljena jedna seriozna ekonomsko-sociološka studija Marije Obradović pod nazivom *Hronika tranzicionog groblja* (2017) u kojoj ova autorka pokazuje kako je Srbija od početka devedesetih godina do danas prešla put od srednje razvijenog društva ka zavisnom društvu perifernog kapitalizma. U vezi s tim ova autorka zaključuje: „privatizacija društvenog kapitala u Srbiji nije bila zasnovana na racionalnim ciljevima povećanja ekonomske efikasnosti u poslovanju privrednih subjekata, već na liberalnoj ideološkoj i naučno nepotvrđenoj premisi da je privatna svojina 'najefikasniji oblik svojine' i da zato 'proces privatizacije treba što pre da se završi'“. Zato je ona sprovedena putem voluntarističkih političkih akcija „odozgo“ i po diktatu neoliberalne mantre MMF-a (M. Obradović, *Hronika tranzicionog groblja*, 2017, Nova srpska politička misao, Beograd, str. 512).

Autorka nizom podataka ilustruje ovaj proces pljačkaške privatizacije, uz asistenciju vlasti i „profesionalnih reformatora“, koja je dovela do radikalnog razaranja privrede (industrije i poljoprivrede) zemlje i do formiranja kapitalističke strukture u načinu proizvodnje i upravljanja razvojem u Srbiji, odnosno do stvaranja zavisnog društva perifernog kapitalizma i rekolonizacije. Autorka ukazuje na društvene posledice ovakvog modela i pravca društvenih promena koje su dovele do marginalizacije i dezorganizacije radništva i seljaštva i njihove blokiranosti da se suprotstave ovom procesu, ali i na političko licemerstvo i oportunistički političkih partija, kao i odgovornost „tranzicione nomenklature“ za inauguraciju i sprovođenje modela tranzicije bez socijalne odgovornosti, koji je Srbiju uveo u polje socijalne regresije i restauracije.

Postsocijalistička Srbija se danas nalazi u položaju „opkoljene zemlje“ (J. Cvijić) i neoliberalnom tranzicijom („bez socijalne odgovornosti“) razorenog društva. Tranziciona destrukcija više je razorila zemlju nego NATO bombardovanje 1999. godine. Aktuelna vlada (druga vlada Aleksandra Vučića) čini napore ka stabilizaciji ekonomskih i političkih prilika u zemlji. No ona takođe, sledeći strategiju neoliberalnog ekonomskog

razvoja, koju diktira MMF, nema izgleda da skoro izvede zemlju iz tranzicionog haosa u polje borbe za zdravu ekonomiju, pravnu državu, pravedno i odgovorno društvo. Stoga je Srbiji potreban radikalni iskorak, to jest napuštanje strategije zavisnog neokolonijalnog razvoja koji vodi u subrazvoj i izgradnja socijaldemokratskog modela razvoja koji bi (kroz razvoj akcionarstva zaposlenih, novih oblika participativne demokratije, regionalne samouprave i funkcionalne demokratizacije socijalnog sistema) oslobodio masovnu socijalnu energiju proizvođača i građana/naroda (a, pre svega, mlade generacije) za materijalno i duhovno stvaralaštvo, društveni razvoj i promenu sadašnjeg stanja. Umesto isključivog oslanjanja razvoja na strane investicije, nova zaduživanja zemlje i rasprodaju resursa strancima, oslonac treba tražiti u aktivizaciji sopstvenih kadrovskih i drugih potencijala.

Srbija ima bogate ljudske resurse, ali su oni, nažalost, lošom kadrovskom/partijaškom politikom i neracionalnom organizacijom rada i upravljanja (od preduzeća do centralnih nacionalnih institucija) onemogućeni da daju svoj doprinos njenom privrednom i opštedruštvenom razvoju. Sadašnji njen razvoj oslanja se na savez tajkuna, kompradorske buržoazije i političke oligarhije, uz asistenciju brojnih „savetnika“ sa strane (MMF, Svetska banka, komesari EU...), dok su ogromne mase radnoaktivnog stanovništva iz grada i sela marginalizovane i deprivirane.

Bez izgradnje novog socijalnog sistema – u čijem središtu su proizvođači i građani, kao nosioci razvoja i razvoja oblika participativne demokratije – Srbija će se ugušiti u novim oblicima centralizacije vlasti; uz odliv najboljih kadrova, stručnjaka/homo academicus-a van zemlje. Odgovornost je sadašnje generacije političke elite da izmeni model razvoja izgradnjom socijaldemokratskog sistema i da podsticajnom ekonomskom i socijalnom politikom masovno mobilise ljudski faktor u borbi za ekonomski razvoj i demokratski napredak Srbije. U suprotnom, Srbija će se još dugo vrteti u začaranom krugu siromaštva, beznađa/besperspektivnosti, postajući lak plen spoljnih sila koje bi da arbitriraju njenim razvojem, upravljanjem i njenom sudbinom.

U ovom kontekstu moramo se zapitati: koji bi model tranzicione strategije bio optimalan pristup za privrednu i socijalnu transformaciju Srbije? Iz istorijskog iskustva i teorijskih saznanja, mogli bismo različite modele tranzicije grupisati u tri modela:

- 1) neoliberalni model radikalne privatizacije i zavisne modernizacije, koji je oslonjen na privatizaciju, tehnomenadžersko upravljanje uz direktno uplitanje stranog kapitala i stranih centara moći;
- 2) neokonzervativni/neoetatistički model autoritarne modernizacije, sa osloncem na državu, politokratiju i na reforme „odozgo“;

- 3) socijaldemokratski model tranzicije sa socijalnom odgovornošću, zasnovan na akcionarstvu zaposlenih, participativnom modelu upravljanja, partnerstvu rada i kapitala i mobilnosti i odgovornosti svih delova društva za razvoj.

Optimalni model tranzicije, modernizacije i razvoja povezan je sa socijaldemokratskim modelom. Nažalost, danas u praksi u svetu, u Evropi i postsocijalističkim društvima Balkana dominira anglosaksonski model neoliberalne tranzicije koji je izvršio destrukciju socijalne države. Njegova nekritička primena u praksi uvela je ova društva u tranzicioni haos, veliku ekonomsku krizu i socijalne gubitke.

Na osnovu rezultata socioloških i drugih istraživanja može se konstatovati da su efekti neoliberalne „tranzicije bez socijalne odgovornosti“ doveli Srbiju u polukolonijalni odnos zavisne zemlje perifernog kapitalizma.

Srbija se, danas, kao „torzo država“, nalazi na novo-starom raskršću. Temeljna pitanja njenog razvoja i upravljanja moraju se kritički i radikalno reproblematizovati. U potrazi za alternativom, rešenje nije ni u kakvom izolacionizmu ili obnovi autoritarnog cezarizma. Umesto dalje periferizacije i socijaldarvinizacije i razaranja privrede i društva, neophodno je oblikovati novu platformu socijaldemokratskog razvoja i upravljanja, socijalnog partnerstva svih slojeva za razvoj, demografsku obnovu nacije i demokratski preporod Srbije.

Redefinisana socijaldemokratska strategija održivog razvoja, u svom projektu, predstavlja sintezu najboljih vrednosti liberalizma i socijalizma, solobode i jednakosti (ravnopravnosti i pravednosti); političke i socijalne demokratije; jedinstva predstavničke i participativne demokratije u upravljanju razvojem; svojinskog pluralizma sa naglašenim akcionarstvom zaposlenih; pravne i socijalne države, socijalno usmerene tržišne privrede; sa afirmisanom ulogom nezavisnih medija, razvijenom demokratskom političkom kulturom i kulturom mira/miroljubive aktivne koegzistencije među narodima. Takva tranziciona strategija, sa socijalnom odgovornošću, imala bi snagu da široko mobiliše sve slojeve društva na takmičarstvo i stvaralaštvo, omogući preporod zemlje i otvori put za borbu za izgradnju društva postkapitalističke alternative.

Posle ekonomske krize 2008, koja je zahvatila svet, vreme je za otrežnjenje i kritičko preispitivanje vladajućeg modela razvoja, kandidovanja i izbora alternativnog modela tranzicije i razvoja, koji bi bio u funkciji svih društvenih slojeva, a posebno proizvođačkih delova društva, a ne samo tranzicione nomenklature i bogate manjine tajkuna, to jest nastajuće neoburžoazije, kakva je situacija danas.

Procesi socio-klasne diferencijacije utiču preko sistema raspodele društvene i političke moći na različitim nivoima društvene organizacije

(makro, mezo i mikro) i na prostornu segregaciju, različiti raspored društvenih grupa u prostoru, kako u urbanim tako i seoskim naseljima.

Poznato je sociološko pravilo/istina – da se socio-klasna struktura moći preslikava i na prostornu diferencijaciju i segregaciju društvenih grupa. Ova tendencija posebno je izražena u tranzicionim epohama kakva je naša, u kojoj živimo. Urbani i ruralni sociolozi, ili oni koji se bave problemima socijalne stratifikacije i sociologije razvoja društva, pa i savremenog društva Srbije, svojim empirijskim istraživanjima pokazuju kako se ekonomska moć tranzicionih barona/tajkuna u eri neoliberalnog kapitalizma u nas bahato preslikava i u prostoru. Nasilno, preko noći, promjenjeni su ne samo nazivi ulica već se divljom/bespravnom gradnjom menjaju do juče na snazi urbanistički planovi prostornog razvoja naselja. Onako kako se otuđuje poljoprivredno zemljište i preimenuje mu se namena od obradivog u građevinsko, da bi se onda preprodavalo po većoj/špekulativnoj ceni, tako se – uz prećutnu asistenciju tranzicione nomenklature i lokalne birokratije – nasilno menjaju pravci ulica, lokalnih i regionalnih puteva i čitavih zona u lokalnim zajednicama. Sve ove nasilne korekcije i „modernizacijske modifikacije“ u prostoru legitimišu se na različite načine, ali je, uz malo napora, moguće razotkriti društvene snage (pojedince i grupe, „verizne“ interesne koalicije, koje stoje iza ovih „inovacijskih“ projekata i nastajućih koruptivnih oblika kriminala i društvene patologije). Ovakva stihija, iza koje stoji kapital i politička moć, imaju razarajuću moć i ukazuju na potrebu izgradnje i delovanja pravne države u uslovima tranzicije kako bi se ograničila samovolja ekonomski moćnih pojedinaca i grupa, ali i politički voluntarizam tranzicione nomenklature, aktuelne političke elite, ali i kako bi se politika prostornog i regionalnog razvoja vodila racionalno i optimalno sa stanovišta održivog razvoja i ostvarenja opšteg dobra društva.

Učini li se osvrtno na tranzicioni bilans od bezmalo trideset godina (od 1989), a posebno u poslednjih sedamnaest godina (od 2000), može se konstatovati da je Srbija platila visoku ekonomsku i socijalnu cenu tranzicionog razaranja privrede i društva. Ona se ogleda u pljačkaškoj privatizaciji, deindustrijalizaciji, visokoj nezaposlenosti, ali i u rastu društvenih i regionalnih nejednakosti u Srbiji. Zbog zadržavanja modela hipercentralizovanog upravljanja resursima u Srbiji i potcenjenog značaja mesta i uloge politike regionalnog razvoja, u Srbiji su sve izraženije regionalne disproporcije. U njoj kao da se preslikavaju odnosi između severa i juga, između razvijenog centra i unutrašnjosti kao nerazvijene periferije.

Ako se ovome dodaju podaci i o demografskoj regresiji/denatalitetu, ekspanziji procesa depopulacije i senilizacije, kao i crna prognoza

mogućih demografskih gubitaka u narednih pedeset godina (jer će, prema stohastičkim proračunima demografa Vladimira Nikitovića – Srbija 2050. imati manje stanovnika, kao da je u 1950. godini, ili od 7,5 miliona koliko ih danas ima, imaće 6,3 miliona), ona će se od emigracione zemlje pretvoriti u imigraciono područje – a to znači da će morati da uvozi novu radnu snagu! Sve ovo nas mora upozoriti, podstaći na radikalno preispitivanje i promenu strategije razvoja i modela natalitetske politike, ako želimo da izbegnemo kataklizmičke posledice u razvoju i obezbedimo realne uslove ne samo za razvoj već i egzistencijalni opstanak srpskog naroda. Stoga s pravom ističemo da je demografsko pitanje u Srbiji danas kapitalno nacionalno pitanje.

Pledoaje za alternativnu sociologiju – kao radikalnu kritiku postojećeg društva i kreatora projekata alternativnog održivog razvoja i emancipacije čoveka

Sociologija nije bećarska/vesela nauka (Niče), pozitivistička apologija, zarobljena fakticitetom/svetom socijalnih činjenica. Ona je u isto vreme i radikalna kritika, koja pomaže valorizaciji javnih politika/vladajućih strategija, modela razvoja i upravljanja društvom i njegovim resursima. Takođe, ona ima sposobnost za kreaciju alternativnih projekata o mogućem, boljem, pravednijem društvu u razvoju čovečanstva.

U fokusu alternativne sociologije je istraživanje mogućnosti civilizacijskog/emancipatorskog razvoja i humanizacije društva, čoveka i čovečanstva.

Za takvu društvenu nauku zalagali su se mnogi naučnici i humanisti i pre Marksa i sa Marskom; najbolji sociolozi u drugoj polovini XX veka: od Rajta Milsa, Tomasa Botomora, Alvina Guldnera, Pjera Burdijea, Alena Turena do Edgara Morena, Zigmunda Baumana, Uriha Beka, Imanuela Volerstina i Antonija Gidensa. Ili u nas i na širem prostoru bivše Jugoslavije: Rudi Supek, Srđan Vrcan, Zdravko Mlinar, Ante Fiamengo, Miroslav Pečujlić, Zoran Vidaković, Zagorka Golubović, Đuro Šušnjić.

Podsećamo da je prošlo sto godina od rođenja američkog sociologa Rajta Milsa, koji je utemeljivač radikalne refleksivne sociologije i čija je misija u znaku kritičkog saznavanja društva i emancipacije čoveka. Iako je Mils relativno kratko živio, za sobom je ostavio značajne studije: *Elita vlasti*, *Beli okovratnici*, *Sociološka imaginacija* i dr. Rajt Mils je sagledavao poziv sociologije i sociologa, ukazujući na faktore društvene

determinacije i ograničenja, ali i emancipatorske potencijale društvenih aktera da se postojeći socijalni sistem izmeni. Sociologija, po njemu, služeći se uspešno kategorijom društvene strukture, treba u svojoj analizi da dosegne sociološku imaginaciju. U vezi s tim je pisao: „Posedovati svest o ideji društvene strukture i njome se razumno i sa osećanjem služiti znači raspolagati sposobnošću ustanovljavanja takvih veza između veoma raznorodnih ambijenata. Biti u stanju to uraditi znači posedovati sociološku imaginaciju“ (Mils, 1964: 20). Sociologija kritičkim istraživanjem postojećeg društva treba da razotkrije ideološke utvare zvaničnog društva, nomenklaturnih elita, odnosno drugo, prikriveno i nevidljivo lice društva, suočavajući javnost sa položajem i problemima marginalnih društvenih grupa u društvenom životu. Razoktrivanjem problema i položaja ovih društvenih grupa, sociologija ukazuje ne samo na klasne i rasne determinacije već na potencijalne i stvarne društvene protivrečnosti i konflikte, koji zru iza institucionalnog poretka, u utrobi postojećeg društva i koji će, ako se ne razrešavaju, kad-tad eksplodirati.

Sociologija, po Milsu, jeste radikalna kritika društva koja razotkriva zakonitosti njegove društvene reprodukcije, konstituisanja i razaranja njegove strukture. U njenom fokusu podjednako su faktori integracije i dezintegracije društvenih grupa; faktori socijalne kohezije ali i sukoba.

Poziv je sociologa, poput lekara, da objektivno dijagnostifikuje bolesti, ali i da svojom istraživačkom misijom akcionalistički deluje preventivno i kurativno. Podsećajući na burdijevsko shvatanje da je sociologija borička disciplina, želimo istaći da sociolog nije ravnodušan posmatrač („slatki robot/idiotski specožder“), već pored toga što je naučnik, on je i socijalni borac (D. Jovanović), suodgovorni partner akterima društvenih promena. Stoga njegova istraživanja i studije svojim rezultatima i saznanjnim dometima treba da pomognu razvoju kritičke samosvesti društva o sebi i mogućnostima razvoja. Ta saznanja mogu pomoći dinamičkoj aktivizaciji društvenih aktera/mobilnosti snaga društvene borbenosti i emancipacije u promeni društva. Rečju, sociologija nije konzervativna nauka, status quo-a u službi vladajuće nomenklature/stabilokratije, već je kritička nauka u službi progresivnih snaga društvene alternative.

Razvijajući kritiku sociološke prakseologije i njenih dominantnih paradigmi, svojevremeno je Alvin Guldner, kao protagonista kritičke refleksivne sociologije, u svojoj studiji *Za sociologiju* upozorio da „nadolazeća kriza ne zahteva obnavljanje rutinske sociologije, nego novu i posebnu sociologiju: emancipirajuću sociologiju“ (A. Guldner, *Za sociologiju*, Globus Zagreb, 1980, str. 126–127). Na tom fonu i Zigmund Bauman je u svojim poslednjim studijama formulisao svoj pledoaje za alternativnom

sociologijom „koja predlaže preuređenje sociologije: da se od nauke i tehnologije neslobode pretvori u nauku i tehnologiju slobode; da se uspostavi kao nova kulturna politika u službi ljudske slobode“ (Z. Bauman, *Kakva je korist od sociologije?*, Olivea Mena, Books of Review, The London School of Economics and Political Science, Mau, London, 2014).

Najzad, treba još jednom posebno istaći ulogu i odgovornost univerziteta, nauke i intelektualaca – kako u kritičkoj revalorizaciji dometa javnih politika tako i u kreaciji alternativnih projekata održivog društvenog razvoja – u formiranju kritičke svesti javnosti – građanstva za njihovo aktivno učešće u ovovremenim društvenim borbama za napredak i humanizaciju društva i opštjeljudsku emancipaciju. U vezi s tim podsećamo na poruku istaknutog švajcarskog sociologa Žana Ciglera, iz njegove studije *Promeni svet! Zašto moramo da srušimo nehumani svetski poredak*:

„Univerzitet je danas jedno od poslednjih utočišta kritičkog mišljenja. Stoga se taj slobodan prostor mora sačuvati po svaku cenu... A zadatak je sociologije da raskrinka i iznese na videlo ono što se ne nazire u samoproizvođenju društva. Sociolog mora da pogleda iza varljivih predstava, prikrivanja, iluzija i laži koje ideologije nameću ljudima. A upravo univerzitet nudi idealnu slobodu za takav posao“ (Cigler, 2017: 105).

* * *

Ocenjujući domete u razvoju postsocijalističkih društava, Karl Kosik je svojevremeno u svojoj studiji *Preko evropske reke...* (Braničevo, Požarevac, 2008: 97) konstatovao: „dosadašnje iskustvo pokazuje da restauracija kapitalizma nije rešila ni jedno od bitnih pitanja današnjice, samo ih je potamnila i odložila, a time posredno izazvala kritičko mišljenje da ne okleva i da se daje na posao“. Nažalost, na ovo upozorenje, istraživači u postsocijalističkim društvima su sporo i kontroverzno reagovali. Većina ih i dalje tambura o „čudesima“ preporoda postsocijalističkih društava, dok je jedan mali broj upozoravao na negativne tokove i dosadašnje ishode „tranzicije bez socijalne odgovornosti“, zahtevajući kritičko preispitivanje vladajućeg tranzicionog modela i svojevrsnu „tranziciju tranzicije“.

Rezimirajući rezultate sociološkog razmatranja mogli bismo zaključiti da društveni položaj savremene Srbije nije oblikovan samo delovanjem dubinskih istorijskih i geopolitičkih matrica već i odabranim ili prisilno nametnutim strategijama razvoja, kao i njenim mestom u međunarodnoj podeli rada i globalnom svetskom sistemu. Presudnu ulogu na njenu demografsku privrednu i socijalnu tranziciju u drugoj polovini XX veka i na početku novog milenijuma odigrale su: strategija radikalne industri-

jalizacije, kao oblik socijalističke modernizacije, i tranziciona strategija neoliberalne zavisne modernizacije. Neoliberalna strategija tranzicije bez socijalne odgovornosti svojim devastirajućim učincima dovela je do razaranja privrede i društva i otvorila je put kapitalističkoj restauraciji i rekolonizaciji zemlje, gurnuvši je u zonu satelitskih zemalja perifernog kapitalizma.

Aktuelna globalna svetska kriza dodatno je pogoršala položaj Srbije i danas zahteva kritičko preispitivanje vladajuće koncepcije i strategije razvoja. To je izazov i za sociološku nauku i sociologe u nas.

Afirmacijom kritičkih istraživanja savremenog tranzicionog društva u Srbiji, u kontekstu globalnih društvenih promena u svetu, pomozimo sociološkom razumevanju kuda plovi naš „tranzicioni brod“ kako ne bi doživeo brodolom; pomozimo alternativnim projektima da društveni akteri potraže najbolja optimalna rešenja za održivi razvoj, unapređenje društvenog dobra, humanizaciju društva i emancipaciju čoveka.

Svojevremeno je Montenj upozorio da nikakav vetar ne pomaže moreplovcu koji ne zna ka kojoj obali njegov brod plovi. Stoga je na nauci odgovornost ne samo da razvija delotvornu kritičku svest o postojećem svetu već i formuliše projekte mogućih društvenih alternativa, kao i da ukaže kakva je socijalna cena njihovog ostvarivanja u praksi.

Literatura

- Antonić, S. (2012): *Loša beskonačnost, Prilozi sociologiji savremenog srpskog društva*, Beograd.
- Cigler, Ž. (2017): *Promeni svet! Zašto moramo da srušimo nehumani svetski poredak*, Laguna, Beograd.
- Dušanić, J. (2010): *Destrukcija ekonomije, Srbija u vrtlogu svetske krize*, Beograd.
- Lazić, M. (2011): *Čekajući kapitalizam*, Službeni glasnik, Beograd.
- Mitrović, Lj. (1996): *Savremeno društvo: strategija razvoja i akteri*, IPS, Beograd.
- Mitrović, Lj. (2009): *Tranzicija u periferni kapitalizam (ogledi iz sociologije globalnih i regionalnih promena)*, IPS, Beograd.
- Mitrović, Lj. (2015): *Pod lupom sociologa*, Prometej, Novi Sad.
- Obradović, M. (2017): *Hronika tranzicionog groblja – privatizacija društvenog kapitala u Srbiji 1989–2012*, Nova srpska politička misao, IPS, Beograd.
- Rajner, E. (2006): *Globalana ekonomija: Kako su bogati postali bogati i siromašni postaju siromašniji*, Čigoja štampa, Beograd.
- Vesić, D., Baković-Jadžić, M., Vukša T. i V. Simović (ur.) (2015): *Bilans stanja: doprinos analizi restauracije kapitalizma u Srbiji*, Centar za politike emancipacije, Beograd.

THE POSITION OF SERBIA IN THE CONTEXT OF THE GLOBAL CRISIS AND THE SEARCH FOR AN ALTERNATIVE

Ljubiša Mitrović

University of Niš – Faculty of Philosophy

Abstract: The causes of the current global crisis of capitalism are related not only to the governance model but also to the strategy of development / the manner of production. I. Wallerstein was right to notice that “what many analyses have failed to show is that the problem of the crisis is a global and a structural one”.

The paper first addresses the causes of the current global crisis and the globalization of its risks. It focuses on the role of neoliberalism as a development strategy on its appearance. Then the paper points to the fact that the crisis cannot possibly be resolved by reliance on the ruling form of capitalism, i.e. by the same strategy it was produced. It is necessary to radically change not only the “tactical methods” / the instruments of economic policy, but also the strategic and the developmental course and aims, and introduce new agents of social change into “the game”. “If we do not do that, we are lost!” (N. Tinberger), and the crisis will get globalized in all its might, while the global Titanic / the global Minotaur will make the humankind be faced with unforeseeable consequences.

It is in this context that the paper addresses the position of Serbia in the global system and the influence of transition strategies on its development in the period between 1990 and 2017, as well as their consequences for its economy, society, culture and politics. On the basis of the results of sociological and other research, the author points out that the effects of “transition without social responsibility” have made Serbia be in a semi-colonial position of a dependent country of peripheral capitalism.

The paper makes the point that Serbia as an unfinished state has found itself at the crossroads which is both old and new. The fundamental questions regarding its development and governance must be critically and radically reproblemated. In the search for an alternative, the solution is not to be found in isolationism or the restoration of authoritarian Caesarism. Instead of further peripherization, social-darwinization and destruction of economy and society, we should create a new platform of social-democratic development and governance, and social partnership of all social layers for the sake of development, demographic renewal and democratic rebirth of Serbia.

Key words: neoliberalism, global crisis, Serbia, transition, social democratic alternative

KARAKTERISTIKE STRUKTURALNE I VREDNOSNO-IDEOLOŠKE DIVERGENCIJE POPULACIJE I ELITA U KONTEKSTU GLOBALNOG USPONA I KRIZE NEOLIBERALIZMA: SLUČAJ SRBIJE*

Jelena Pešić**

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet

Apstrakt: Globalni uspon neoliberalnog oblika regulacije kapitalističkog poretka, globalnih tržišta i supranacionalnih političko-bezbednosnih institucija označili su (privremeni?) kraj interesne utemeljenosti političkih elita u nacionalnim kontekstima, gde parlamentarne elite ubrzano gube moć, koja prelazi u ruke predstavnika izvršne vlasti (Lane, 2014: 111). Pored toga, sa širenjem multinacionalnih kompanija, ekonomske elite ubrzano počinju da se konstituišu na dualnim osnovama: s jedne strane, u njihov sastav ulaze predstavnici lokalnog krupnog kapitala, dok im se, s druge strane, u sve značajnijoj meri pridružuju predstavnici multinacionalnog (stranog) kapitala. Oslanjajući se na staru Polanjijevu tezu da neoliberalizam ima za posledicu nametanja tržišnih merila i vrednosti ne samo ekonomskoj nego i političkoj i društvenoj organizaciji, Dejvid Lejn tvrdi da se hegemon lokalne (političke i ekonomske) elite u sve značajnijoj meri oblikuju i reprodukuju shodno interesima i vrednostima globalnog kapitalističkog sistema, odnosno da u sve manjoj meri predstavljaju interese i dele strukturno-ideološke karakteristike lokalnih populacija. Navedeni proces Lejn naziva divergencijom (*de-coupling*) elita i populacije, nastojeći da ukaže na neke od njegovih karakteristika na primeru Velike Britanije (2014). Na temelju podataka koji su dobijeni putem kvantitativnih empirijskih istraživanja populacije, te predstavnika ekonomske i političke elite u Srbiji (2012–2015), kao i podataka dobijenih u ranijim istraživanjima elita i populacije (1989, 2003), nastojaćemo da testiramo ovu hipotezu poredeći odnos između sledećih elemenata u tri vremenske tačke: 1. strukturalne karakteristike: a) materijalni položaj elita i populacije, b) stepen obrazovanja, i

* Rad je deo projekta „Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri“ (evid. br. 179035), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

** pesicj@gmail.com

c) klasno – slojno poreklo; i 2. vrednosno-ideološke karakteristike: stepen pristanja uz vrednosti ekonomskog i političkog liberalizma.

Ključne reči: neoliberalizam, divergencija, elite, populacija

Globalni plan: neoliberalizam i elite

Uspon i dominacija neoliberalnih politika regulacije ekonomske, a potom i društvenopolitičke sfere, zajedno sa širenjem procesa globalizacije, nametnuli su potrebu da se u okviru sociološke teorije elita ponovo razmotre neki od temeljnih koncepata (pre svega, pluralističke teorije elita), a posebno oni kojima se određuje odnos elita i mogućnost uspostavljanja i održavanja demokratske vladavine (videti u: Best & Higley, 2010). Ovo pitanje je od naročitog značaja ukoliko se uzme u obzir uloga elita kao aktera u procesima globalizacije: naime, nema sumnje da su procesi globalizacije doprineli razvoju novih oblika vladavine koji nadilaze okvire nacionalnih država. Brojna istraživanja su ukazala da u procesima definisanja globalnih politika ključnu ulogu, u stvari, imaju akteri koji uopšte nisu vezani za nacionalne države (Sassen, 2006), kao što su multinacionalne korporacije, međunarodne političke, ekonomske i vojne organizacije, odnosno grupacije koje upravljaju različitim transnacionalnim institucijama, organizacijama i mehanizmima odlučivanja (Madsen & Christensen, 2016)¹. Uporedo sa tim, u centru socioloških i politikoloških debata našlo se, posebno nakon finansijske krize 2008. godine, još jedno (ne tako novo) pitanje koje se odnosi na komplementarnost kapitalizma i demokratije, nadovezujući se na debate koje su početkom sedamdesetih godina XX veka vođene povodom legitimacijske krize kapitalističke države (opširnije videti u: Merkel, 2014). Ključno pitanje koje ishodi iz ovih savremenih debata jeste kakav je efekat nejednake (globalne i nacionalne) distribucije resursa između različitih elita, s jedne strane, odnosno, između elita i masa, s druge strane, na mogućnosti održavanja demokratskog poretka, ali i na celokupnu organizaciju društva (Madsen & Christensen, 2016)?

Imajući ovo u vidu, britanski sociolog Dejvid Lejn (David Lane, 2017: 222) smatra da dominantna paradigma u okviru savremene teorije elita ima dve slabe tačke: prva se ogleda u tome što se elite retko sagledavaju

1 Zavisno od teorijskog pristupa, ključni akteri koji usmeravaju globalne i nacionalne političke i ekonomske procese nazivaju se mrežama (Castells, 2000), epistemičkim zajednicama (Haas, 1992), međunarodnim zagovaračkim mrežama (Keck & Sikkink, 1998), transnacionalnom kapitalističkom klasom (Sklair, 2001), transnacionalnom elitom moći (Kauppi & Madsen, 2013) ili globalizovanom elitom (Lenger, Schneickert & Schumacher, 2010).

u kontekstu širih društvenih i ekonomskih struktura, odnosno u njihovoj delimičnoj ili potpunoj zavisnosti od interesnih grupa koje poseduju strateške sektore i resurse u društvu. Druga slaba tačka se ogleda u tome što je u fokusu akademske sociologije još uvek analiza elita u nacionalnim kontekstima, dok se prenebregava sve dublja međupovezanost nacionalnih i globalizovanih elita, koja nastaje kao posledica sve snažnije poroznosti nacionalnih granica za interese aktera koji deluju na globalnom planu. On ukazuje da nacionalni legitimacijski okvir sve manje postaje relevantan za konstituisanje i održavanje elita, za čije delovanje postaju u sve većoj meri relevantni regionalni i globalni konteksti. Drugim rečima, umesto države, kao institucije putem koje se (demokratski) poredak legitimise, ključnu ulogu u procesu odlučivanja dobija tržište, dok se konstituisanje i reprodukcija nacionalnih elita odvijaju na dualnim osnovama: političkim predstavnicima lokalnog krupnog kapitala pridružuju se zastupnici interesa multinacionalnog (stranog) kapitala. Posledica ovih globalnih procesa, smatra Lejn (2017), jeste „razdruživanje“ (*de-coupling*) političkih i ekonomskih elita od matičnih populacija i njihovo interesno utemeljenje u globalizovanim kontekstima kojima upravljaju krupni multinacionalni kapital i supranacionalne političke institucije.

Cilj ovog rada je da se, na temelju analize dostupnih empirijskih podataka o strukturnim i vrednosnim karakteristikama, utvrdi da li do divergencije između elite i populacije, koju Lejn analizira na primeru Velike Britanije, dolazi i u Srbiji, tokom procesa restauracije kapitalizma na neoliberalnim osnovama i njegove globalne krize.

Elite, kapitalizam i demokratija

Uspon neoliberalnih politika i procesa globalizacije krajem XX i početkom XXI veka je, bez sumnje, doprineo deteritorijalizaciji nacionalnih kapitala (Lane, 2017: 224). Lejn svakako nije usamljen kada tvrdi da su političke elite koje su „ukotvljene“ u nacionalnim kontekstima u značajnom stepenu ograničene sve snažnijom internacionalizacijom političkih procesa. Drugim rečima, ne samo da uspon globalnih tržišta nameće ograničenja demokratskim političkim porecima već predstavlja plodno tlo za uspon onih elita koje su povezane sa međunarodnim interesima. Step „internationalizacije“ nacionalnih elita, pri tome, varira zavisno od stepena zahvaćenosti pojedine zemlje ili regiona procesima globalizacije.

Ova situacija uslovljava ambivalentnu poziciju političkih elita: s jedne strane, uspon do pozicija vlasti određen je političkom utakmicom, gde je neophodno zadobiti podršku biračkog tela i legitimitet potvrditi na izbo-

rima; s druge strane, kada jednom dođu do pozicija vlasti, njihova moć je u značajnoj meri određena odnosima koje imaju sa međunarodnim političkim i ekonomskim partnerima (jasno je, pri tome, da autonomija „nacionalnih“ političkih elita u donošenju ključnih odluka varira u zavisnosti od stepena razvijenosti zemlje i njenog značaja u međunarodnim političkim, ekonomskim i bezbednosnim institucijama). Drugim rečima, globalizacija je u značajnoj meri suzila mogućnosti nacionalnih političkih elita da delaju u skladu sa javnim interesom (onakvim kakvim ga prepoznaje i definiše biračko telo), otežavajući legitimisanje neoliberalnih politika putem demokratskih procedura.

Međutim, vratimo li se teorijama elite, one, od svog nastanka, upravo ukazuju na postojanje tenzije između demokratskog političkog uređenja i vladavine elita. Higley i Best (Higley & Best, 2010), te Danijel Gaksi (Daniel Gaxie, 2017) podsećaju da su sociolozi i politički mislioci s početka XX veka – Pareto (Pareto), Mihels (Michels), Moska (Mosca), Veber (Weber) – ukazivali na postojanje nekomplementarnosti između političkih elita i mogućnosti zasnivanja demokratskog poretka. Krićka studija Milisa (Mills, 1964) o elitama u američkom društvu nakon Drugog svetskog rata, potom slične studije Domhova (u kojima se kontinuirano analizira sastav američke elite od šezdesetih godina prošlog veka do danas; videti: Domhoff, 1967, 1983, 2017) i Mincove (Mintz, 1975), pa sve do savremenih uvida (Bartels, 2008), upravo ukazuju na to da su demokratski poreci obeleženi postojanjem sprege između vladajućih političkih elita i drugih interesnih grupa (ekonomskih i vojnih elita, pre svih), odnosno oligarhijskom organizacijom grupe koja kontroliše ključne procese i resurse u društvu.

Kada je reć o odnosu elita i mogućnosti zasnivanja demokratskog poretka, u okviru političke teorije su se, prema Gilensu i Pejdzju (Gilens & Page, 2014), kristalisala četiri stanovišta:

1. Teorija dominacije ekonomskih elita (*economic elite domination*), u okviru koje se naglašava da odlučujući uticaj na političke elite i njihove odluke ima krupni kapital (tipičan primer je Bartelsova studija *Unequal Democracy* iz 2008. godine, u kojoj se pokazuje kako je demokratski sistem u Americi izrazito pristrastan prema onima koji imaju najviše prihode);
2. Teorija većinske izborne demokratije (*majoritarian electoral democracy*), koja obuhvata i savremene verzije teorije racionalnog izbora, nudi argument prema kojem političke partije, u potrazi za glasovima, nastoje da formulišu politike i programe koji odgovaraju interesima i stavovima „prosećnih“ biraća (*median voter theorem*). Saobraćavanje programa i politika elita očekivanjima glasać-

- kog tela se, na taj način, javlja kao mehanizam u kojem izborna pobjeda, odnosno poraz, predstavljaju osnov za racionalno delanje;
3. Teorije većinskog pluralizma (*majoritarian pluralism*) dugo su vremena predstavljale *mainstream* pristup u oceni prirode poretka u okviru „zapadnih demokratija“. Osnovni argument jeste da je moć u savremenim demokratskim društvima disperzovana, odnosno da nijedna grupa, koliko god bila dobro organizovana, ne može da ima odlučujući/hegemon uticaj na donosiocima političkih odluka. Moderne demokratije predstavljaju poliarhijske strukture, to jest pluralističke sisteme (Dahl, 1989), u kojima su zastupljeni heterogeni interesi. Decentralizacija moći u demokratskim režimima omogućava da različite društvene grupe (čak i one koje deluju neformalno i vaninstitucionalno) budu integrisane u političke procese (Etzioni-Halevy, 1990);
 4. Četvrta tradicija je pristup pristrasnog pluralizma (*biased pluralism*) koji ukazuje da organizovane grupe koje zastupaju interese krupnog kapitala i korporacija imaju odlučujući uticaj na politiku. U ovu grupu spadaju i neomarksističke teorije koje ukazuju da buržoaska klasa koristi državu kao mehanizam uspostavljanja i održavanja svoje dominacije (na primer, Ralph Miliband), ali i teoretičari koji ukazuju na „zarobljavanje države“ od strane onih struktura (predstavnik krupnog kapitala) prema kojima je inicijalno usmerena državna intervencija (prema: Page & Gilens, 2014; Holcombe, 2015).

Pluralističke/demokratske teorije elita ukazuju na to da iako elite imaju ključnu ulogu u oblikovanju državnih politika, one ne predstavljaju jedinstvenu grupaciju, već konglomerat nezavisnih, autonomnih aktera (sa razvijenim profesionalnim integritetom). Elita se sastoji od nezavisnih frakcija, a uslov za demokratski poredak je da pozicije moći ne budu rezervisane ni za jednu frakciju. Ključni mehanizam je političko takmičenje, koje je jedino efikasno onda kada se odvija kroz slobodne izbore. Prema Šumpeter–Sartori modelu (Schumpeter–Sartori), elite zapravo predstavljaju čuvar demokratije, pa se ovo stanovište drugačije naziva i demokratskim elitizmom (Best & Higley, 2010; Borchert, 2010). Na drugoj strani, teorije koje ukazuju da demokratski poreci nužno vode koncentraciji moći u rukama elita, ukazuju da su elite i demokratija međusobno nespojivi pojmovi.

Analiza odnosa elita i demokratije dobija na značaju u situaciji globalne krize neoliberalnog oblika kapitalističke regulacije koja je svoj neposredan povod imala u svetskoj finansijskoj krizi 2008. godine. Ne samo da je kriza kapitalizma ukazala na izvesne kontradiktornosti između kapitalizma i demokratije nego je, po oceni pojedinih autora, uprkos izvesnom

stepenu kongruentnosti, otkrila njihovu suštinsku nekompatibilnost (koja proističe iz tenzije između vlasničkih prava i principa demokratskog odlučivanja – vidi kod: Merkel, 2014). Uspon neoliberalnih politika i procesa globalizacije doveo je do neravnoteže između kapitala i države, dakako, u korist prvog: umesto nekadašnje državne regulacije važnih sfera društvenog života, tržište se profilisalo kao ključni regulator, vodeći sve snažnijem procesu deregulacije. Merkel (2014) ukazuje da su rastuća „denacionalizacija“ kapitala i procesa donošenja političkih odluka praćeni značajnim porastom društvenih nejednakosti, potkopavajući fundamentalne principe demokratske vladavine: 1. da ključne odluke u državi mogu donositi samo oni koji su dobili legitimitet na izborima; i 2. princip „političke jednakosti“ koji je narušen asimetričnom raspodelom ekonomskih i društvenih resursa među društvenim klasama. Drugim rečima, oni koji poseduju ekonomske resurse imaju mogućnost da ih konvertuju u društvene i političke resurse i time utiču na donošenje ključnih odluka u državi. Političke elite tada postaju agenti u službi onih koji poseduju ekonomske resurse. Ogoļjena dominacija krupnog kapitala nad političkim procesima postala je belodana tokom svetske ekonomske krize, kada su čak i liberalne države, poput SAD, posegle za spasavanjem velikih finansijskih magnata, vršeći redistribuciju dobara ka krupnom kapitalu putem (jednokratne?) socijalizacije rizika.

Elite u postsocijalističkom kontekstu: slučaj Srbije

Formiranje elita u postsocijalističkim društvima neophodno je sagledati s obzirom na specifični kontekst koji je obeležen sistemskim promenama koje su uslovele promenu načina društvenog strukturisanja, te mehanizama i uslova reprodukovanja dominantnih društvenih grupa (Lazić & Pešić, 2017). Naime, vladajuća grupacija u socijalizmu – nomenklatura – reprodukovala se prema principu naimenovanja, pri čemu je njen legitimacijski okvir počivao na kombinaciji ideološko-vrednosne hegemonije koja je ishodila iz temeljnih principa socijalističke doktrine, te korišćenja ili pretnje represivnim državnim aparatima. Nemogućnost nasleđivanja (transgeneracijskog prenosa) političkih i ekonomskih položaja pripadnika nomenklature, te regrutacija elita iz svih društvenih grupa (uključujući i one najnižeg socijalnog porekla – videti u: Lazić, 1987), uslovia je relativno nizak stepen društvenih nejednakosti, naročito kada je reč o prihodima (naravno, ovde je neophodno napomenuti da ovo ne znači da pripadnici elite nisu uživali nematerijalne privilegije ili materijalne privilegije koje nisu bile izražene u prihodima – videti u: Vujović, 1995). Drugim rečima, prema pojedinim strukturnim i vrednosno-ideološkim karakteristikama, elite su, makar kada je reč o jugoslovenskom socijalističkom društvu, bile

relativno bliske drugim društvenim grupama, posebno srednjoj stručnjačkoj, koja je, kako podaci svedoče, tokom poslednje decenije socijalističkog poretka, postala glavna baza za regrutaciju pripadnika ove grupacije (Lazić, 1994; 2011; Pešić, 2016; Lazić & Pešić, 2017).

Slom socijalizma, odnosno otpočinjanje procesa postsocijalističke transformacije, označili su promenu načina reprodukcije celokupnog društvenog života, a time i osnove na temelju koje se vršila regrutacija i reprodukcija dominantne, elitne grupacije (naravno, jasno je da delovanje ovih novih obrazaca društvene reprodukcije nije moglo biti trenutno, odnosno da je bilo neophodno vreme da se oni stabilizuju). U osnovi, proces postsocijalističke transformacije se ogledao u uspostavljanju strukturnih, institucionalnih i akterskih pretpostavki za formiranje društva političkog pluralizma i tržišne ekonomije. U većini postsocijalističkih društava procese društvenog preobražaja je usmeravala ili nova politička elita koja se formirala nakon sloma socijalizma ili reformisana stara elita (Lazić & Pešić, 2017). Institucionalnim reformama su stvoreni aranžmani koji su u suštini bili slični onima u konsolidovanim liberalnim demokratijama, posebno kada je reč o političkom podsistemu (videti u: Tomšič, 2017), iako je celokupan proces institucionalnih reformi trajao čitavu deceniju, završivši se prijemom nekadašnjih socijalističkih zemalja u Evropsku uniju.

Postsocijalistička transformacija zemalja bivše Jugoslavije, a posebno Srbije, imala je specifičan tok, u okviru kojeg možemo razlikovati faze tokom kojih je tranzicija ka kapitalizmu prvo bila usporena da bi, nakon decenije „zakašnjenja“, dobila na ubrzanju, doduše u nešto drugačijim okolnostima u odnosu na zemlje Centralne Evrope (u domaćoj sociološkoj literaturi se gotovo odomaćila Lazićeva /2011/ podela na faze „blokiranje“ i „deblokiranje“ transformacije).

Proces postsocijalističke transformacije je inicirala i sprovela nekadašnja socijalistička nomenklatura, organizovana u okvirima nove Socijalističke partije Srbije. Institucionalna reforma je najbrže tekla u političkom sistemu, gde je, uvođenjem višepartijskog sistema, takmičenje između partija u izbornoj utakmici, makar nominalno, postalo osnovni mehanizam dolaska na vlast. Ipak, usled činjenice da je nekadašnja nomenklatura, zadržavši značajan deo organizacionih i ekonomskih resursa, te represivnih i ideoloških aparata, uspevala da se održi na vlasti čitavu deceniju nakon sloma socijalizma, jasno je da je politički sistem u Srbiji značajno odudarao od liberalnih zapadnih demokratija, kao „poželjnog“ modela. Reforme ekonomskog podsistema bile su znatno sporije (videti opširnije u: Uvalić, 2010 i Lazić & Pešić, 2012). Iako je privatno vlasništvo dobilo svoje legitimacijsko utemeljenje u zakonima o privatizaciji (koji su doneti na saveznom i republičkom nivou već na samom početku postsocijalističke transformacije – videti u: Zec & Živković, 1997), podržavljenjem društvene imovine,

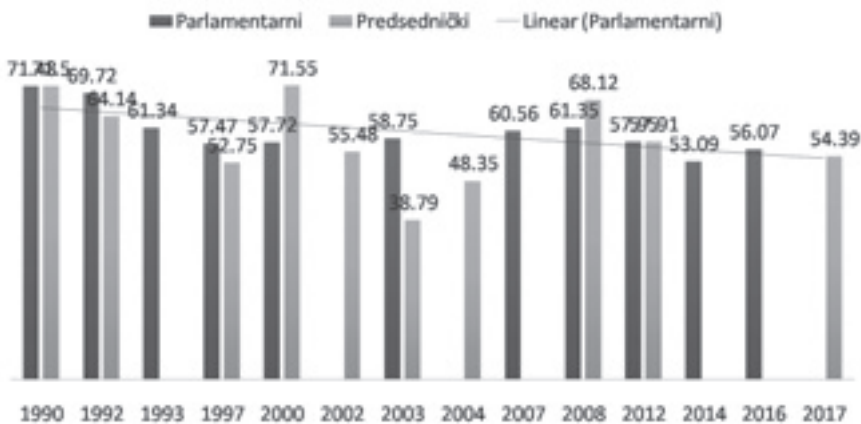
revizijama zakona i poništavanjima izvršenih privatizacija vladajuća elita je uspevala da iskoristi svoje organizacione resurse i konvertuje ih u privatno vlasništvo (Lazić, 2000). Novoj ekonomskoj eliti se, pored nekadašnjih direktora državnih preduzeća i srednjih i nižih ešalona socijalističke nomenklature, pridružuju novi preduzetnici koji su kapital stekli baveći se legalnim, polulegalnim ili ilegalnim tržišnim aktivnostima (koje je politička elita, u uslovima međunarodnih ekonomskih sankcija, u najmanju ruku tolerisala, a izvesno i podsticala, formirajući sistem klijentelističkih odnosa – videti opširnije u: Antičić, 1993; Pešić & Cvejić, 2016).

Iako je postojao kontinuitet u sastavu pripadnika i ekonomske i političke elite u odnosu na nekadašnju nomenklaturu, obrasci dolaska na položaje i mehanizmi reprodukcija vladajuće grupacije su se izmenili, ukazujući na širu promenu sistema celokupne društvene reprodukcije – na kapitalističkim osnovama. Usmeravajući date procese (i usporavajući korenite promene na neoliberalnim osnovama), vladajuća elita je uspevala da se legitimise kao zaštitnik nižih društvenih slojeva (naravno, njena legitimacijska osnova nije bila primarno socijalna, već je počivala prvenstveno na nacionalističkim obrascima – opširnije o tome, videti u: Pešić, 2016) i zadrži vladajuću poziciju. Sistem u kojem je politička elita imala direktnu ili indirektnu kontrolu nad ekonomskim resursima, odnosno u kojem je tržišna regulacija ekonomije bila poduprta državnom intervencijom, širokim diskrecionim ovlašćenjima vladajućih struktura i dominacijom državnog nad privatnim vlasništvom, značajno je odudarao od tržišno-liberalnog (anglo-američkog) i tržišno-koordinisanog (nemačkog) modela kapitalizma (Pešić, 2017: 37). Specifičnu prirodu ovakvog sistema Lazić naziva državocentričnim kapitalizmom (Lazić & Pešić, 2012), gde se kapitalizam pojavljuje kao „ekonomska kristalizacija države“ (Mann, 1993: 322).

Smena vladajuće političke elite 2000. godine otvorila je put konsolidaciji kapitalističkih odnosa na neoliberalnim osnovama. Bez sumnje, ključnu ulogu u smeni vlasti imala je nova preduzetnička elita, koja je, u uslovima ekonomske i političke nesigurnosti, nastojala da očuva akumulirano privatno vlasništvo od samovolje vladajuće političke grupacije i osigura reprodukciju vlastite pozicije pružajući finansijsku podršku opozicionim partijama. Smenom vladajuće grupacije prvi put dolazi do radikalne promene u sastavu elite (Lazić & Pešić, 2017), gde se nova politička elita sada pojavljuje kao nosilac radikalnih sistemskih reformi na neoliberalnim osnovama (pre svega kada je reč o procesima privatizacije, ali i liberalizacije trgovine, povlačenja države iz sfere socijalnih davanja, komercijalizacije javnog sektora, te izmenama radnog zakonodavstva i sl.).

Za razliku od prethodnog perioda, u kojem je politički pluralizam nominalno postojao, ali suštinski nije dolazilo do smene grupacije na vlasti, nakon 2000. godine uspostavlja se sistem u kojem se vode oštre borbe između političkih partija oko pozicija vlasti i kontrole nad javnim resursima, uz

površno i nestabilno ideološko profilisanje (koje je, u slučaju pojedinih partija, bilo samo formalno) i formiranje „neprincipijelnih“ koalicija (u situaciji nerazvijene ideološke i identitetske diferencijacije glasačkog tela koja je otežavala partijama da uspostave stabilnu bazu glasača). Kljentalistički sistem odnosa između političke i ekonomske elite, uspostavljen za vreme Miloševićeve vladavine, nije razmontiran, ali se njegova priroda donekle promenila: za razliku od prethodnog sistema, koji se reprodukovao gotovo na patri-monijalnim osnovama (gde je odlučujuću ulogu imala uska klika okupljena oko Slobodana Miloševića i njegove porodice), kljentalističke strukture su sada dobijale oblik političkog kapitalizma (videti kod: Holcombe, 2012): da bi pobedile u izbornoj utakmici, političkim elitama je bila neophodna finansijska podrška ekonomskih elita, koje su, zauzvrat, očekivale i dobijale čitav niz pogodnosti na temelju kojih su održavale svoju privilegovanu poziciju na tržištu – od uticaja na zakonska rešenja, preko dobijanja poverljivih informacija do korišćenja javnih resursa (kroz poslove sa državom) (Antonić, 2009; Stanojević, Babović & Gundogan, 2009). Drugim rečima, sistemske reforme u pravcu uspostavljanja neoliberalnog oblika kapitalizma praćene su jačanjem uticaja krupnog kapitala na usmeravanje ključnih ekonomskih procesa u zemlji. Istovremeno, slično kao i u ostalim postsocijalističkim zemljama, opada politička participacija stanovništva (Hafner Fink 2012), posebno kada je reč o izlaznosti na izbore², ali i u pogledu spremnosti na druge vidove kolektivne akcije (Poleti, Lazić & Vukelić, 2016).

Grafikon 1. Izlaznost na parlamentarne i predsedničke izbore u Srbiji

Izvor: pororačun autorke na temelju podataka Republičke izborne komisije i USAID-a

2 Podaci o izlaznosti na izbore dostupni su na: <http://www.rik.parlament.gov.rs/#>

Smjena vlasti je označila zaokret političkih elita ka neoliberalnim reformama, uz istovremeno otvaranje zemlje na političkom i ekonomskom planu. Proces reformi, kojim je izvršena konsolidacija kapitalističkog poretka, usmeravan je mahom spolja, od strane međunarodnih političkih i ekonomskih institucija, a u sklopu pregovora Srbije o pristupanju Evropskoj uniji. Cilj ovih pregovora je kreiranje institucionalnog okruženja koje bi bilo komplementarno onom u zemljama EU. Političke elite koje sprovode reforme Ivan Krastev (2004), analizirajući širi kontekst Zapadnog Balkana, naziva „predatorskom elitom“ koja koristi svoje političke resurse i konvertuje ih, putem procesa privatizacije i uz pomoć stečenog socijalnog kapitala, u ekonomski kapital. Njihovo je delovanje, smatra Antonić (2009), usmeravano od strane lokalnih predstavnika međunarodnih organizacija i institucija (kao frakcije globalne političke klase), čija je uloga da modeliraju reforme u skladu sa političkim zahtevima koji dolaze iz Brisela i Vašingtona.

Ekonomska elita, koju čine nekoliko frakcija, takođe se oblikuje i reprodukuje kao deo transnacionalne kapitalističke klase: pored malobrojne kategorije direktora javnih preduzeća (koji na date pozicije dolaze mahom na temelju partijske pripadnosti), elitu čine domaći krupni preduzetnici (neretko poslovno povezani sa međunarodnim kapitalom), te zastupnici lokalnih podružnica međunarodnih kompanija (videti u: Antonić, 2009). Interesna usmerenost dve poslednje grupacije ka obezbeđivanju što povoljnijih uslova na tržištu za sopstvene kompanije oblikuje klijentelistički karakter odnosa koje uspostavljaju sa predstavnicima političke elite.

Svetska ekonomska kriza ogolila je veze između političkih elita i krupnog kapitala: ne samo da je državna intervencija bila upravljena ka saniranju posledica krize po (lojalne) kompanije već je, u nastojanju da privuče strane direktne investicije (takmičući se sa poluperiferijskim zemljama na sličnom nivou ekonomskog razvoja), putem subvencija, država direktno pomagala krupni kapital. Ovome treba dodati i donošenje niza zakonskih rešenja (kakav je, na primer, Zakon o radu iz 2014. godine), upravljenih ka fleksibilizaciji tržišta radne snage i kreiranju uslova za olakšano poslovanje (krupnog) kapitala. Na drugoj strani, državni intervencionizam u ekonomiji išao je ruku podruku sa snažnijom koncentracijom političke moći u rukama političke elite i personalizacijom političkog života kroz porast značaja političkih vođa (pri tome, ne radi se o specifičnosti Srbije, s obzirom na to da je sličan fenomen karakterističan i za druge postsocijalističke zemlje, ali i za pojedine konsolidovane demokratije – videti u: Tomšič, 2017). Istovremeno dolazi do povremenih kršenja demokratskih procedu-

ra od strane političkih elita, praćenih odsustvom ili mlakim reakcijama od strane institucija Evropske unije i drugih međunarodnih organizacija (u publicistici se, pri tome, za ovu vrstu političkih režima u balkanskom kontekstu odomaćio izraz stabilokratija, usled činjenice da međunarodne institucije tolerišu kršenje demokratskih sloboda zarad očuvanja bezbednosti u regionu – vidi: BiEPAG, 2017).

Hipotetički i metodološki okvir analize

Osnovni cilj ovog rada je da se testira hipoteza da političke i ekonomske elite, prema svojim strukturalnim i vrednosno-ideološkim karakteristikama, divergiraju u odnosu na populaciju tokom perioda uspona, a potom i krize neoliberalnog oblika kapitalističke regulacije. Konsolidacija kapitalističkih odnosa, koja na zamajcu dobija u periodu koji je usledio nakon 2000. godine, donela je ne samo porast društvenih nejednakosti (o čemu svedoče podaci Svetske banke i EUROSTAT-a) nego i dekontekstualizaciju nacionalnih elita iz lokalnih okvira, odnosno njihovo reprodukovanje s obzirom na novi referentni okvir – globalni kapitalistički poredak.

Koristeći empirijske podatke za opštu populaciju Srbije i poduzorke ekonomskih i političkih elita, dobijene putem tri istraživačka projekta – *Društvena struktura i kvalitet života*, iz 1989. godine, *South East European Social Survey Project*, iz 2003. godine i *Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri*, iz 2012–2015. godine – nastojali smo da utvrdimo da li dolazi do divergencije između populacije i elita kada je reč o sledećim obeležjima:

- a. strukturalna divergencija, merena promenama u materijalnom položaju³, klasnom poreklu⁴ i stepenu obrazovanja⁵; i
- b. vrednosno-ideološka divergencija, merena promenama u stepenu pristajanja uz vrednosne orijentacije političkog i ekonomskog liberalizma⁶.

3 Merenom pomoću konstruisanog indeksa materijalnog položaja. Opširnije videti u: Lazić & Cvejić, 2004.

4 Za potrebe ovog rada konstruisan je indeks pokretljivosti tako što je za svaki od uzoraka stavljen u odnos udeo ispitanika koji ima najviše klasno poreklo (oca koji je pripadnik ekonomske ili političke elite ili potiče iz srednje klase) i najniže klasno poreklo (oca poljoprivrednika).

5 Merenom na osnovu udela visokoobrazovanih u svakom od uzoraka.

6 Date vrednosne orijentacije, koje su ključne odrednice legitimacije kapitalističkog društvenog poretka, merili smo na temelju pristajanja uz sledeće empirijske iskaze:

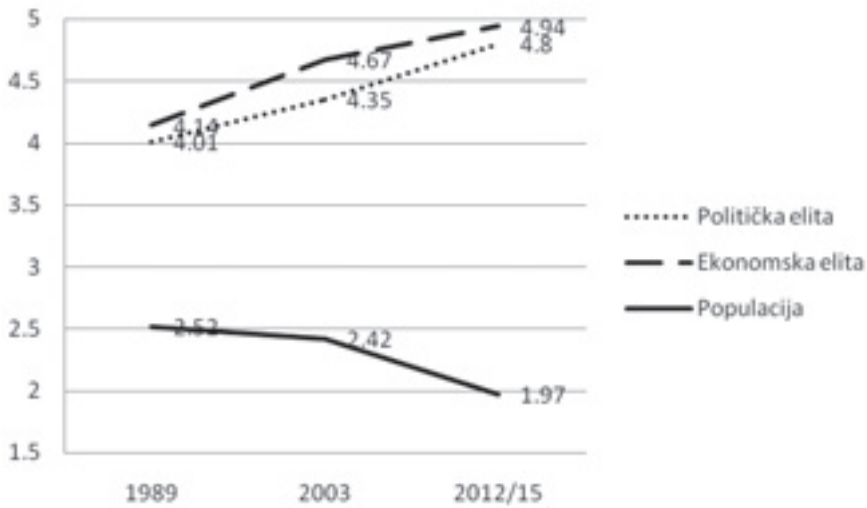
Na temelju osnovne hipoteze nije teško izvesti posebne:

1. S obzirom na to da je dolazak na elitne položaje u socijalizmu podrazumevao naimenovanje kadrova koji su, po pravilu, iako ne i nužno, morali da poseduju izvestan stepen stručnosti, ali i da budu članovi partije, odnosno, s obzirom na to da se elitni položaji nisu mogli intrageneracijski prenositi, prva posebna pretpostavka podrazumeva da će najniži stepen strukturalne divergencije između populacije i elita biti zabeležen 1989. godine, te da će rasti kako bude odmicala konsolidacija kapitalističkih odnosa (da bi svoj vrhunac dostigla tokom poslednjeg ispitivanog perioda koji se podudara sa periodom svetske ekonomske krize).
2. Druga posebna hipoteza se odnosi na vrednosno-ideološku divergenciju: sledeći postavke teorije vrednosno-normativne disonance (opširnije videti u: Lazić, 2011; Lazić & Pešić, 2013; Pešić, 2017), zaključujemo da se vrednosti menjaju saobrazno sa promenama dominantnog tipa društvenih odnosa. Tokom socijalističkog perioda, dominantni tip odnosa podrazumevao je raširenost vrednosnih obrazaca koji su predstavljali legitimacijsku potporu datog sistema (kolektivističkih, egalitarističkih, redistributivnih itd.). S druge strane, kapitalistički poredak se legitimše na drugačijim osnovama (individualizam, interesni pluralizam i sl.). Stoga nije teško pretpostaviti da će promena vrednosnih obrazaca (prihvatanje ekonomskog i političkog liberalizma) biti izraženija kod onih društvenih grupacija čija reprodukcija zavisi upravo od uspešne legitimacije i održavanja kapitalističkih društvenih odnosa.

Strukturna divergencija?

Strukturnu divergenciju smo merili putem tri indikatora: promena u materijalnom položaju tokom socijalističkog perioda, perioda konsolidacije kapitalizma i krize neoliberalnog oblika kapitalističke regulacije, potom, promena u klasnom poreklu ispitanika i promena u prosečno postignutom stepenu obrazovanja.

-
- a. politički liberalizam: *Interesi kolektiva moraju biti važniji od pojedinačnih interesa; Potpuna sloboda govora danas vodi u dezorganizaciju društva; Sudstvo u krajnjoj liniji treba da služi interesima vlasti; Višepartijski sistem garantuje izražavanje interesa svih društvenih grupa;* b. ekonomski liberalizam: *Društveni napredak će uvek počivati na privatnom vlasništvu; Vlada ne bi trebalo da kontroliše, reguliše ili da se na bilo koji način meša u rad privatnih firmi; Što vlada manje interveniše u ekonomiji, to bolje za Srbiju.* Svi iskazi su dati u obliku petočlane Likertove skale.

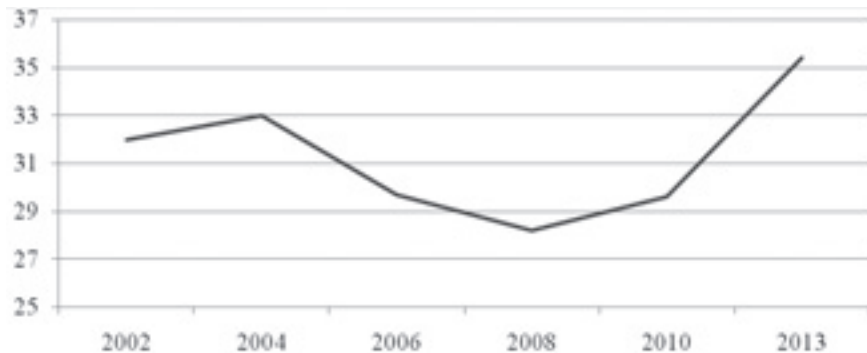

Grafikon 2. Promene u materijalnom položaju, politička elita, ekonomska elita i populacija, 1989, 2003, 2012–2015.

Izvor: proračun autorke na temelju rezultata dobijenih putem tri analizirana istraživačka projekta

Kada je reč o materijalnom položaju (merenom uz pomoć kompozitnog mernog instrumenta koji je sveden na petočlanu skalu, od najnižeg do najvišeg materijalnog položaja), rezultati nesumnjivo svedoče u korist naše hipoteze. Naime, ne samo da je tokom socijalističkog perioda razlika u prosečnom materijalnom položaju elita i populacije bila najniža već rezultati ukazuju i na to da dolazi do porasta materijalnih nejednakosti (kontinuiranog pada prosečnog materijalnog položaja populacija, odnosno kontinuiranog porasta koji beleže obe elitne grupacije) tokom perioda konsolidacije kapitalističkih odnosa. Istovremeno, ova divergencija poprima dramatične obrise u poslednjoj vremenskoj tački istraživanja (period od 2012. do 2015. godine), kada se beleži snažan pad u materijalnom položaju populacije (Grafikon 2). Na drugoj strani, osim neznatnog divergiranja u 2003. godini (kada je materijalni položaj političke elite bio nešto niži nego kod ekonomske, što može da bude posledica radikalne promene u sastavu političke elite), nalazi ukazuju da se kod dve frakcije vladajuće grupacije mogu pratiti iste tendencije kada je reč o materijalnom položaju, a koje ukazuju na promenu načina njihove reprodukcije u odnosu na socijalistički period, ali i na postepenu konsolidaciju u novu vladajuću klasu. Da se ne radi o usamljenom nalazu svedoče i podaci Svetske banke o promenama u GINI koeficijentima, koji ukazuju na

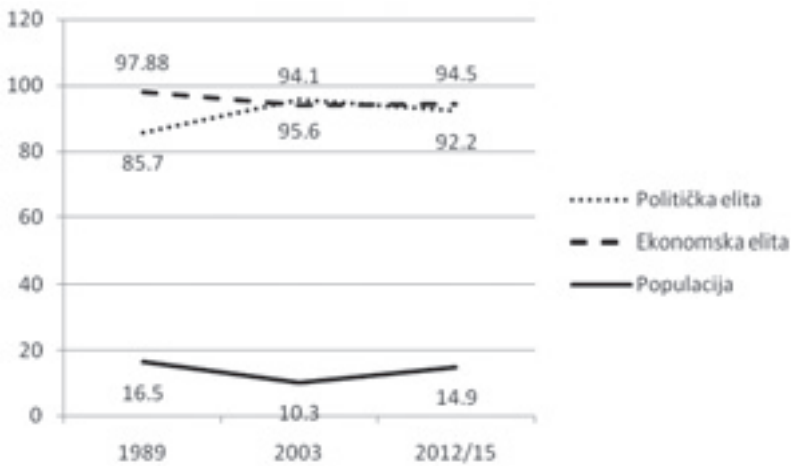
porast nivoa nejednakosti u prihodima u Srbiji nakon svetske ekonomske krize iz 2008. godine (Grafikon 3). Drugim rečima, čini se da je svetska ekonomska kriza, praćena snažnim državnim intervencionizmom u ekonomiji i merama štednje, i na lokalnom nivou dovela do masovne redistribucije materijalnih sredstava.

Grafikon 3. GINI koeficijent, Srbija, 2002–2013.

Izvor: proračun autorke na temelju podataka Svetske banke

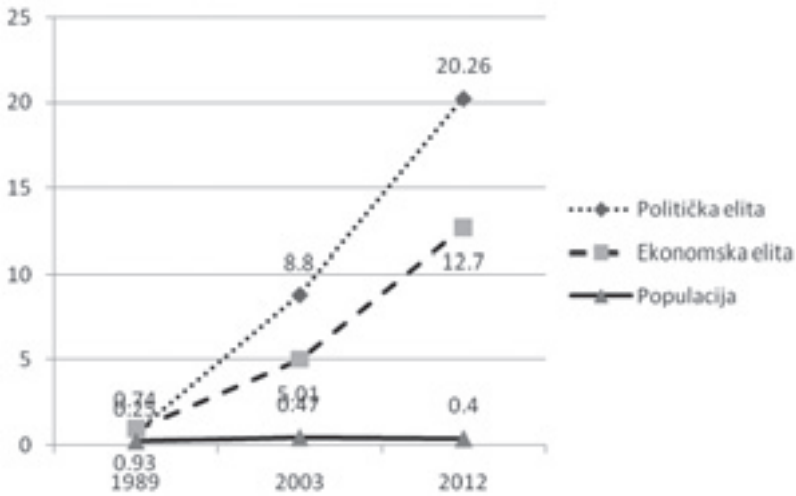
S druge strane, svoju potvrdu hipoteza o divergenciji ne dobija kada je reč o stepenu obrazovanja, odnosno udelu visokoobrazovanih. Naime, usled niskog stepena materijalnih nejednakosti i dostupnosti visokog obrazovanja svim društvenim grupama tokom socijalizma, očekivali smo da će upravo u ovoj vremenskoj tački razlika između elita i populacije biti najniža, odnosno da će ona rasti sa konsolidacijom kapitalizma i delimičnom komercijalizacijom visokog obrazovanja, praćenom porastom materijalnih nejednakosti. Rezultati ukazuju da je razlika u udelu visokoobrazovanih u dva ispitivana segmenta visoka i konstantna tokom ispitivanog perioda (iako je ona zaista bila najniža 1989. godine, posebno kada je reč o odnosu političke elite i populacije). Nalazi ukazuju na još dve interesantne promene kada je reč o elitama: tokom socijalizma pripadnost ekonomskoj eliti je (pored partijske pripadnosti) najčešće podrazumevala i posedovanje ekspertize (gotovo 98% pripadnika ove grupacije je imalo visoko obrazovanje 1989. godine); s druge strane, iako je za reprodukovanje ekonomske elite tokom kapitalističkog perioda obrazovanje važno, ono ipak gubi na značaju. Kod pripadnika političke elite, s druge strane, beležimo sasvim drugačiju tenedenciju, a i jedna i druga ukazuju na konsolidovanje vladajuće klase, kada je reč o ovom strukturnom aspektu.

Grafikon 4. Udeo visokoobrazovanih: populacija, politička elita, ekonomska elita, 1989, 2003. i 2012–2015.

Izvor: proračun autorke na temelju rezultata dobijenih putem tri analizirana istraživačka projekta

Konačno, kada je reč o trećoj strukturalnoj dimenziji – klasnom poreklu pripadnika elita i populacije (koje je mereno stavljanjem u odnos uдела ispitanika sa elitnim i stručnjačkim poreklom i uдела onih sa najnižim klasnim poreklom) – hipoteza o strukturalnoj divergenciji dobija nedvosmislenu potvrdu. Naime, dok klasno poreklo populacije ostaje stabilno tokom posmatranog perioda (uz pad uдела onih čije je poreklo poljoprivredno), klasno poreklo pripadnika ekonomske i, naročito, političke elite postaje tokom perioda konsolidacije kapitalizma sve više. Drugim rečima, dok je transgeneracijsko nasleđivanje položaja u socijalističkom sistemu bilo sporadično (svega jedna trećina pripadnika ove dve grupacije imala je 1989. godine očeve koji su poticali iz elitnih ili stručnjačkih grupacija i otprilike isto toliko ispitanika imalo je očeve poljoprivrednike), udeo potomaka pripadnika više i srednje klase među elitama raste tokom perioda konsolidacije (i krize) kapitalizma, uz osetan pad uдела potomaka poljoprivrednika (posebno među pripadnicima političke elite). Drugim rečima, mehanizmi regrutacije pripadnika elite su se promenili, kao i osnova njihove reprodukcije, što je uticalo na izrazito divergiranje od ostatka populacije, kada je reč o socijalnom poreklu (pri tome, za razliku od prethodnih obeležja, na kojima je uočena konvergencija dve elitne grupacije, ovde beležimo njihovo međusobno divergiranje, ponajpre zahvaljujući rapidnom rastu socijalnog porekla pripadnika političke elite nakon 2003. godine – videti Grafikon 5).

Grafikon 5. Indeks klasnog porekla: populacija, politička i ekonomska elita, 1989, 2003. i 2012–2015.

Izvor: proračun autorke na temelju rezultata dobijenih putem tri analizirana istraživačka projekta

Vrednosno-ideološka divergencija?

Pored strukturnih karakteristika elita i populacije, nastojali smo da utvrdimo da li postoje izražene razlike u vrednosno-ideološkim obeležjima, kako bismo potvrdili osnovnu hipotezu o sve snažnijoj utemeljenosti elita van nacionalnog konteksta tokom perioda konsolidacije kapitalizma. Kao što je već rečeno, analizom su obuhvaćene dve vrednosne orijentacije – politički i ekonomski liberalizam – kao ključne za legitimaciju novog tipa poretka.

Rezultati analize, međutim, ne nude osnovu za donošenje jednoznačnih zaključaka, ni kada je reč o opštim tendencijama promena vrednosnih orijentacija, niti u pogledu eventualne divergencije/konvergencije stavova ispitivanih grupacija. Pojedine dimenzije političkog liberalizma (sloboda govora, nezavisnost sudstva, višepartijski sistem) bile su dominantno prihvaćene već tokom socijalističkog perioda, iako je stepen prihvatanja bio snažniji kod obe frakcije nomenklature u odnosu na populaciju. Četvrta dimenzija ove vrednosne orijentacije, koja nije bila dominantno prihvaćena 1989. godine – individualistička – bila je ipak nešto rasprostranjenija među populacijom nego među elitnim frakcijama. Situacija se, makar

kada je o poslednjoj dimenziji reč, menja 2003. godine, kada ona postaje većinski prihvaćena u sve tri grupacije (i to najsnažnije među pripadnicima tadašnje reformske političke elite), da bi tokom perioda krize stepen prihvatanja ponovo pao (ispod teorijskog proseka i ispod nivoa zabeleženog 1989. godine). Jedina dimenzija na kojoj se beleži konstantan porast podrške (u sve tri grupacije) jeste ona koja se odnosi na slobodu sudstva, dok ostale beleže pad (nakon 2003. godine), iako nedovoljan da bi išao ispod teorijskog proseka (osim u već navedenom slučaju individualizma). Drugim rečima, čini se da je politički liberalizam predstavljao najsnažniju legitimacijsku potporu kapitalističkom poretku 2003. godine, da bi nakon perioda krize podrška polako počela da opada, iako ne dovoljno jako da bi ugrozila legitimacijsku potporu sistema. Osim u slučaju dimenzije individualizma, stepen podrške političkom liberalizmu je u krajnjoj tački analize slabiji među populacijom nego među pripadnicima elite, iako ove razlike nisu dovoljno izražene da bismo potvrdili hipotezu o divergenciji (videti Tabelu 1).

Tabela 1. Promene u stepenu pristajanja uz iskaze koji mere politički liberalizam; populacija, politička elita, ekonomska elita, 1989, 2003, 2012–2015.

Prosečni rezultati na iskazima	Interesi kolektiva moraju biti važniji od pojedinačnih interesa			Potpuna sloboda govora danas vodi u dezorganizaciju društva			Sudstvo u krajnjoj liniji treba da služi interesima vlasti			Višepartijski sistem garantuje izražavanje interesa svih društvenih grupa		
	1989.	2003.	2015.	1989.	2003.	2015.	1989.	2003.	2015.	1989.	2003.	2015.
Ekonomska elita	1,94	4,4	1,2	3,82	3,83	3,83	3,6	-	4,48	4,34	-	3,26
Politička elita	2,14	3,18	1,72	4,01	4,05	3,73	3,91	-	4,33	4,11*	-	3,91*
Populacija	2,24	2,32	2,21	3,11	3,27	3,06	2,9	3,32	3,45	3,62	3,62	3,25

* Viši prosečni skorovi označavaju liberalnu orijentaciju. Teorijski prosek je 3.

Situacija je još složenija kada je reč o ekonomskom liberalizmu: na dve od tri dimenzije, politička elita i populacija su već 1989. godine na vrednosno-ideološkom planu pokazale svoju podršku sistemskim pro-

menama u pravcu uspostavljanja kapitalizma, dok je ekonomska frakcija nomenklature svoju podršku tržišnoj privredi nedvosmisleno iskazala na sve tri dimenzije. Iako tendencije nisu nužno iste na sve tri dimenzije, zajednička karakteristika jeste to da 2003. godine sve grupacije većinski prihvataju iskaze kojima se legitimiše tržišna privreda. Ova podrška ekonomskom liberalizmu, nakon perioda krize neoliberalne kapitalističke regulacije, na nekim dimenzijama opada (na primer, kada je reč o privatnom vlasništvu i uopštenom državnom intervencionizmu), posebno kada je reč o pripadnicima političke elite (videti Tabelu 2). Ipak, opisane tendencije niti su jednoznačne na svim iskazima i za sve analizirane grupe tokom posmatranog vremenskog perioda, niti možemo na temelju njihove analize potvrditi početnu hipotezu o divergenciji elita i populacije. Ono što je važno naglasiti jeste to da je najsnažnija ideološka podrška kapitalističkom poretku (kada je reč o dvema frakcijama vladajuće klase) zabeležena tokom socijalističkog perioda, relativno je visoka tokom perioda konsolidacije kapitalizma (2003), da bi u periodu krize (2012–2015) beležila opadanje (na pojedinim dimenzijama ispod nivoa koji je zabeležen kod opšte populacije). Interesantno je da je ovaj vrednosno-ideološki otklon elita od neoliberalnog oblika kapitalizma ujedno praćen poboljšanjem njihove strukturne pozicije.

Tabela 2. Promene u stepenu pristajanja uz iskaze koji mere ekonomski liberalizam; populacija, politička elita, ekonomska elita, 1989, 2003, 2012–2015.

Prosečni skorovi	Društveni napredak uvek će počivati na privatnom vlasništvu			Što vlada manje interveniše u ekonomiji, to bolje za Srbiju			Vlada ne bi trebalo da pokušava da kontroliše, reguliše ili da se na bilo koji način meša u rad privatnih firmi			
	Godina	1989.	2003.	2015.	1989.	2003.	2015.	1989.	2003.	2015.
Ekonomska elita		3,46	3,8	3,39	3,75	3,21	3,1	4,11	3,34	3,47
Politička elita		2,69	3,74	3,12	3,61	3,74	2,8	4,01	3,38	3,41
Populacija		3,44	3,19	2,96	2,78	3	3,16	3,66	3,07	3,11
Viši prosečni skorovi označavaju liberalnu orijentaciju. Teorijski prosek je 3.										

Zaključak

Kao što smo videli, rezultati analize ne nude jednoznačnu potvrdu niti omogućuju nedvosmisleno odbacivanje teze o divergenciji elitnih grupacija i populacije, kao posledice sve jasnije interesne (i kadrovske) povezanosti nacionalne elite (kako političke, tako i ekonomske) i globalizovanih međunarodnih elita. Naime, na strukturnom planu, restauracija kapitalističkih odnosa na neoliberalnim osnovama nedvosmisleno je dovela do izrazitog povećanja društvenih nejednakosti i nejednake distribucije društvenog bogatstva, na šta ukazuje nalaz o rastućem jazu između elitnih grupacija i populacije tokom ispitivanih 26 godina. Istovremeno, dolazi do konvergencije dveju elitnih grupacija (čija se reprodukcija sada temelji na različitim osnovama, za razliku od socijalističkog perioda), svedočeći o njihovoj konsolidaciji u jedinstvenu kapitalističku klasu. I kada je reč o socijalnom poretku elitnih grupacija i populacije, dobijeni nalazi svedoče u prilog tezi o divergenciji: iako u svim kategorijama (usled promena u strukturi privrede) dolazi do opadanja udela potomaka poljoprivrednika, istovremeno se samo kod elitnih grupacija (a posebno političke elite) beleži naglašeni rast udela potomaka stručnjačkih, preduzetničkih i elitnih grupacija. Drugim rečima, dolazi do naglašenog zatvaranja viših društvenih slojeva za prodor onih čije je socijalno poreklo niže, odnosno do samoreprodukovanja elitnih grupacija. Kada je o trećoj strukturalnoj komponenti reč – udelu visokoobrazovanih – teza o divergenciji nije u potpunosti potvrđena: relativno visok jaz između elita i populacije zabeležen tokom socijalizma ostaje konstantan tokom ispitivanog perioda, a u poslednjoj fazi beležimo i izvesno konvergiranje (verovatno usled nešto nižeg udela visokoobrazovanih među pripadnicima vladajuće Srpske napredne stranke koji se nalaze na pozicijama vlasti, s jedne strane, ali i usled porasta udela visokoobrazovanih među opštom populacijom usled dostupnosti privatnog visokog obrazovanja i suženih mogućnosti za mlade na tržištu rada, s druge strane). Međutim, dobijeni rezultat ne dozvoljava nam ni da odbacimo hipotezu, već, naprotiv, ukazuje na opstajanje potpornih mehanizama kojima se reprodukuje strukturna divergencija.

Ipak, iako strukturne razlike između elitnih grupacija i populacije rastu (ili ostaju konstantno visoke), isti nalaz ne važi kada je reč o vrednosno-ideološkim karakteristikama. Naime, među elitnim grupacijama relativno visoka podrška kapitalističkom tipu poretka je zabeležena već tokom socijalizma (odnosno u njegovoj terminalnoj fazi), što ne iznenađuje ako imamo na umu globalni uspon neoliberalne paradigme i dominaciju kapitalističkog poretka koji je pokazivao izrazite hegemonne pretenzije (Harvi, 2012), s jedne strane, i interesne usmerenosti elita da sopstvene privilegije

transgeneracijski sačuvaju, s druge strane (opširnije videti u: Lazić, 2011; Pešić, 2016). Podrška novom tipu odnosa raste i kod populacije tokom perioda konsolidacije kapitalizma (odnosno dolazi do vrednosno-ideološke konvergencije kao posledice hegemonog delovanja vladajućih elita i uspostavljanja stabilnije legitimacijske osnove novog tipa društvenih odnosa) da bi, sa finansijskom krizom praćenom krizom neoliberalnog oblika kapitalističke regulacije, neka legitimacijska uporišta nastavila da jačaju (kod svih društvenih grupa), dok su druga slabila. Ovo je naročito izraženo kod elitnih grupa, kod kojih slabi podrška odsustvu državnog intervencionizma u ekonomiji (upravo onoj komponenti koja predstavlja ključni element neoliberalne ideologije) u situaciji kada je njihova tržišna/politička pozicija u značajnoj meri određena uspehom politika državnog intervencionizma u privredi (tokom svetske ekonomske krize). Rezultati takođe ukazuju na to da su date promene u vrednosno-ideološkim orijentacijama pre svega konjunktornog karaktera (odnosno da se menjaju shodno promenama u dominantnom načinu kapitalističke regulacije), te da one nikako ne podrazumevaju potpun otklon od ključnih legitimacijskih uporišta sistema (iako je evidentna potraga za novim legitimacijskim elementima).

Literatura

- Antonić, Slobodan. 1993. *Srbija između populizma i demokratije; politički procesi u Srbiji 1990–1993*. Beograd: Institut za političke studije.
- Antonić, Slobodan. 2009. *Elita, građanstvo i slaba država*. Beograd: Službeni glasnik.
- Bartels, Larry. 2008. *Unequal Democracy*. New York: Russell Sage Foundation.
- Best, Heinrich and John Higley. 2010. Introduction: Democratic Elitism Reappraised, in: Best, Heinrich and John Higley (eds.). *Democratic Elitism: New Theoretical and Comparative Perspectives*. Leiden/Boston: Brill.
- BiEPAG. 2017. *The Crisis of Democracy in the Western Balkans. Authoritarianism and EU Stabilitocracy*. Graz: Center for Southeast European Studies.
- Borchert, Jens. 2010. “They Ain’t Making Elites Like They Used To”: The Never Ending Trouble with Democratic Elitism. In: Best, Heinrich and John Higley (eds.). *Democratic Elitism: New Theoretical and Comparative Perspectives*. Leiden/Boston: Brill.
- Castells, Manuel. 2000. *The rise of the network society*. Oxford: Blackwell.
- Dahl, Robert. 1989. *Democracy and its critics*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Domhoff, William. 1967. *Who Rules America?* Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- Domhoff, William. 1983. *Who Rules America Now?* New York: Simon and Schuster.

- Domhoff, William. 2017. *Studying the Power Elite: Fifty Years of Who Rules America*. Abingdon: Routledge.
- Etzioni-Halevy, 1990. The Relative Autonomy of Elites: The Absorption of Protest and Social Progress in Western Democracies, in: Alexander, Jeffrey and Piotr Sztompka, (eds). *Rethinking Progress*. Boston: Unwin Hyman, pp. 202–225.
- Gaxie, Daniel. 2017. Democracy and Elites, *Corvinus Journal of Sociology and Social Policy*, Vol. 8, Special Issue, pp. 17–38.
- Gilens, Martin and Benjamin Page. 2014. Testing Theories of American Politics: Elites, Interest Groups, and Average Citizens. *Perspectives on Politics*, Vol. 12, No. 3, pp. 564–581.
- Haas, Peter. 1992. Introduction: Epistemic communities and international policy coordination. *International Organization*, Vol. 46, No. 1, pp. 1–35.
- Hafner Fink, Mitja. 2012. Political Participation, Democratisation and Citizens' Values in Europe. *Teorija in praksa*, Vol. 49, No. 3, pp. 545–565.
- Harvi, Dejvid. 2012. *Kratka istorija neoliberalizma*. Novi Sad: Mediteran.
- Holcombe, Randall. 2015. Political Capitalism, *Cato Journal*, Vol. 35, No. 1, pp. 41–66.
- Kauppi, Niilo and Mikael Rask Madsen. 2013. *Transnational power elites: The new professionals of governance, law and security*. Abingdon: Routledge.
- Krastev, Ivan. 2004. *U potrazi za odgovornom vladom: izgradnja države i ekonomski rast na Balkanu*. Beograd: Fond za političku izuzetnost.
- Lane, Daniel. 2017. The De-coupling of National Economic Elites from Political Elites: Russia and the UK Compared. *Corvinus Journal of Sociology and Social Policy*, Vol. 8, Special Issue, pp. 221–252.
- Lazić, Mladen i Jelena Pešić. 2012. *Making and Unmaking State-centered Capitalism in Serbia*. Belgrade: ISI FF & Čigoja.
- Lazić, Mladen i Jelena Pešić. 2013. Društvene promene i promene vrednosnih orijentacija pripadnika osnovnih klasa u Srbiji. U: Lazić, Mladen i Cvejić Slobodan (ur.): *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta i Čigoja štampa.
- Lazić, Mladen i Jelena Pešić. 2017. Making a New Consensual Elite in Serbia, *Corvinus Journal of Sociology and Social Policy*, Vol. 8, Special Issue, pp. 195–220.
- Lazić, Mladen i Slobodan Cvejić. 2004. Promene društvene strukture u Srbiji: slučaj blokirane post-socijalističke transformacije. U: Milić, Anđelka (ur.), *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Lazić, Mladen. 1987. *U susret zatvorenom društvu*. Zagreb: Naprijed.
- Lazić, Mladen. 1994. *Sistem i slom*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, Mladen. 2000. The Adaptive Reconstruction of Elites. In: Higley, John (ed.). *Elites After State Socialism: theories and analysis*. Lanham: Rowman & Littlefield.

- Lazić, Mladen. 2011. *Čekajući kapitalizam*. Beograd: Službeni glasnik.
- Lenger, Alexander, Schneickert, Christian and Florian Schumacher. 2010. Globalized National Elites. *Transcience Journal*, Vol. 1, No. 2, pp. 85–100.
- Madsen, Mikael Rask and Mikkel Jarle Christensen. 2016. Global Actors: Networks, Elites, and Institutions, in: *Oxford Research Encyclopedia of Politics*. Oxford: Oxford University Press.
- Mann, Michael. 1993. *The Sources of Social Power. Vol. II*. London: Cambridge University Press.
- Merkel, Wolfgang. 2014. Is capitalism compatible with democracy? *Comparative Governance and Politics*, Vol. 8, No. 2, pp. 109–128.
- Mills, Wright. 1964. *The Power Elite*. Oxford: Oxford University Press.
- Mintz, Beth. 1975. The President's Cabinet, 1897–1972: A contribution to the Power Structure Debate. *Critical Sociology*, Vol. 5, No. 3, pp. 131–148.
- Pešić, Jelena i Slobodan Cvejić. 2016. Social reproduction through informal sphere: the structure and the system of clientelism in Serbia. In: Cvejić, Slobodan (ed.). *Informal power networks, political patronage and clientelism in Serbia and Kosovo*. Belgrade: SeConS.
- Pešić, Jelena. 2016. *Vrednosne orijentacije u postsocijalističkim društvima Srbije i Hrvatske*. Doktorska disertacija, Beograd: Filozofski fakultet.
- Pešić, Jelena. 2017. Ekonomski liberalizam u društvima Srbije i Hrvatske tokom perioda postsocijalističke transformacije: uporedna empirijska analiza. *Sociološki pregled*, Vol. 51, No. 1, pp. 29–58.
- Poleti, Dunja, Lazić, Selena i Jelisaveta Vukelić. 2016. Delatni potencijal političke elite. U: Lazić, Mladen (ur.). *Politička elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*. Beograd: ISI i Čigoja.
- Sassen, Saskia. 2006. *Territory, Authority, Rights: From Medieval to Global Assemblages*. Princeton: Princeton University Press.
- Sklair, Leslie. 2001. *The transnational capitalist class*. Oxford: Blackwell.
- Stanojević, Dragan, Babović, Marija i Dragana Gundogan, 2009. Actors, Resources and Mechanisms of Clientelism in Serbia. In: Cvejić, Slobodan (ed.), *Informal Power Networks, Political Patronage and Clientelism in Serbia*. Belgrade: SeConS.
- Tomšič, Matevž. 2017. Decline of Elite Consensus and Destabilization of Political Space in East-Central Europe. *Corvinus Journal of Sociology and Social Policy*, Vol. 8, Special Issue, pp. 151–170.
- Uvalić, Milica. 2010. *Serbia's Transition: Towards Better Future*. Basingstoke: Palgrave MacMillan.
- Vujović, Sreten. 1995. Changes in Living Standard and Way of Life among Social Strata. In: Lazić, Mladen (ed.). *Society in Crisis*. Belgrade: Filip Višnjić.
- Zec, Miodrag i Boško Živković. 1997. *Tranzicija realnog i finansijskog sektora*. Beograd: Institut ekonomskih nauka.

CHARACTERISTICS OF THE STRUCTURAL AND VALUE- IDEOLOGICAL DIVERGENCE OF THE POPULATION AND ELITES IN THE CONTEXT OF GLOBAL RISE AND THE CRISIS OF NEOLIBERALISM: THE CASE OF SERBIA

Jelena Pešić

University of Belgrade – Faculty of Philosophy

Abstract: The global rise of the neo-liberal form of capitalist regulation, global markets and supra-national political and security institutions marked the (temporary?) end of the interest embeddedness of political elites in national contexts, with parliamentary elites rapidly losing their power that goes to the hands of representatives of the executive power (Lane, 2014: 111). In addition, with the expansion of multinational companies, economic elites are rapidly starting to be constituted on dual bases: on the one hand, they are comprised of representatives of local large-scale capital, while, on the other hand, of the representatives of multinational (foreign) capital. Drawing on the old Polanyi's thesis that neoliberalism has the effect of imposing market benchmarks and values not only on economic but also on political and social organization, David Lane argues that hegemonic local (political and economic) elites are increasingly being shaped and reproduced according to the interests and values of the global capitalist system, that is, to a lesser degree, they represent the interests and share the structural-ideological characteristics of the local populations. Lane called this process a de-coupling of the elite and the population, striving to point out some of its characteristics on the example of the United Kingdom (2014). On the basis of the data obtained through quantitative empirical research of the population, representatives of the economic and political elites in Serbia (2012–2015), as well as data obtained in previous studies of elites and populations (1989, 2003), we will try to test this hypothesis by comparing the relationship between the following elements in three time points: 1. structural characteristics: a) the material position of the elite and the population, b) the level of education, and c) class origin; and 2. value-ideological characteristics: the degree of acceptance along of the values of economic and political liberalism.

Key words: neoliberalism, divergence, elites, population

SRBIJA NA TROMEĐI OZLOJEĐENOSTI,
STRAHA I NEODLUČNOSTI:
PRIMENA TEORIJSKOG MODELA
CVETANA TODOROVA
NA SLUČAJ SRBIJE

Nataša Jovanović*

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet

Apstrakt: Na tragu Hantingtonove ideje o eksplanaciji globalnog poretka kroz prizmu podele civilizacija sa akcentom na religiju kao tačku diferencijacije, i Cvetan Todorov pravi relativno sličnu podelu kultura u aktuelnom svetu, posle 11. septembra 2001. Prvenstveni cilj studije Cvetana Todorova je da problematizuje odnos Zapada prema gubitnicima globalizacije, to jest prema zemljama *ozlojeđenih* (od Maroka do Pakistana) i da na taj način nastavi teorijski kontinuitet analize formiranja zapadnog identiteta u odnosu na islam. Istraživanje o tome započeo je Evdard Said, međutim Todorov nudi širu klasifikaciju od dijadnog odnosa Zapad–Orijent, i to njegovu analitičku shemu čini sazajno plodonosnijom i zanimljivijom. On se odlučuje za strategiju *geopolitike emocija*, koja je danas sve zastupljenije konstruktivističko sredstvo za modelovanje *Drugog*. Uzimajući u obzir savremeni kontekst zahuktale globalizacije, krize neoliberalnog (ekonomskog i političkog) poretka, ali i savremena migratorna kretanja, Todorov nudi shemu koja podrazumeva postojanje četiri tipa zemalja: države *straha*, *ozlojeđenosti*, *apetita* i *neodlučnosti*. U radu će ova teorija biti izložena i kritički promatrana uz poseban akcenat na eventualno pozicioniranje Srbije u toj teorijskoj matrici. Biće ukazano na ograničenja ovakvog shematizma, ali i na neke teorijske benefite koji mogu biti plodno tlo za dalja teorijska i empirijska istraživanja.

Ključne reči: globalizacija, kriza neoliberalnog poretka, savremene migracije, teorijski sinkretizam, sukob civilizacija, konstruisanje *Drugog*, duh zakona

* natasa.jovanovic@f.bg.ac.rs

Uvodno razmatranje: refleksija Montesjkjeove klasifikacije na savremene shematizme

Istorija društvene misli obiluje različitim tipologijama državnih uređenja, klasifikacija socijalnih posledica tih režima i shemama kulturnih i religijskih katalizatora različitih političkih (i ekonomskih) poredaka. Bilo da je reč o linearnim, teleološkim, ili pak o cikličnim vizijama promene uređenja, teorijska matrica još od antičke misli podrazumeva kategorijalnu determinisanost.

Ni prosvetiteljstvo nije raščistilo sa ovom praksom. Međutim, značajna teorijska novost bila je uključivanje heterogenih varijeteta kauzalnosti različitih političkih režima i sagledavanje njihove konjunktornosti. Monteskje (Charles-Louis de Secondat, Baron de La Brède et de Montesquieu) napravio je jedan od prvih, a svakako najznačajniji korak ka tektonskim promenama u istoriji političke filozofije: u inherentno političku jednačinu stavlja socijalne i kulturne varijable i daje im značajno mesto u analizama državnih uređenja. Postavljajući teorijsku optiku na taj način, Monteskjeova teorija postaje uvertira savremene sociologije politike i politikologije koje u sve većoj meri stavljaju naglasak na kulturu. Monteskje je bio jedan od prvih mislilaca koji je identifikovao dominantne emocije (strasti) koje pokreću i održavaju različita državna uređenja: vrlina je kompatibilna republici, čast monarhiji, a strah despotiji (Monteskje, 1989). On je zaista napravio presudan teorijski iskorak ka savremenoj političkoj misli. „Jer, šta je politička sociologija ako ne sistematski pokušaj da se organizacija različitih tipova vlasti objasni s obzirom na strukturu i organizaciju globalnog društva, te funkcije pojedinih njegovih podsistema?“ (Mimica, Vujačić, 1989: XIII).

Iako je koncept *duha zakona* (sveukupnog razumevajućeg totalitarizma normativnog, realnog, prakseološkog, ontološkog, običajnog, geografskog i akseološkog u konkretnom društvu) dobijao različite teorijske varijetete, ideje o istraživanju odnosa između različitih vrsta državnih uređenja i civilizacija ostale su permanentan istraživački izazov u društvenim naukama i u XXI veku. Doduše, moderna teorija je pokušala da raščisti sa shematizmima različitih vrsta (pre svega pod uticajem postmoderne teorije), pa ipak, kritičko promišljanje globalnog poretka, transformacija odnosa između civilizacija i oblikovanje kulturnih identiteta u interakciji sa drugima ostaje jedno od najintragantnijih istraživačkih pitanja i danas. Ne zanemarujući važnost mikro i mezo perspektive izučavanja u društvenim naukama, makroholistički teorijski pogledi na svet ostaju jednako

važni saznanji pokušaji da se razume sveukupnost društvenih odnosa.¹ Revidirajući teorijsku shemu Dominika Mojsija (Dominique Moisi) (Mojsi, 2012), savremeni francuski filozof i sociolog Cvetan Todorov (Tzvetan Todorov) napravio je jedan interesantan teorijski iskorak opisujući restrukturirane civilizacijske odnose u savremenom *post 9/11 svetu* (Shepard, 2006). Iz ovoga sledi da nije iznenađujuće da je najcitiranija knjiga u njegovom *Strahu od varvara* (Todorov, 2014) Hantingtonov *Sukob civilizacija* (Hantington, 2000). Todorov je, kao i Hantington, pošao od pretpostavke da okosnicu civilizacijskih identiteta čini kultura (dosta, doduše, široko shvaćena) i da bez razumevanja *duha kultura* ne možemo razumeti ni celokupne međunarodne odnose. No, za razliku od Hantingtona koji stavlja akcenat na religiju, Todorov svoju teoriju centrira u odnosu na globalnu preraspodelu svetskog bogatstva i subjektivni osećaj stanovništva i elita u postojećem poretku. Hantington je svoju tezu izneo pred kraj XX veka; Todorov u XXI veku ima drugačiji kontekst pred očima.

Todorov naglašava nekoliko faktora koji su realnost današnjeg svetskog poretka. Globalizacija je dovela do kulturnog približavanja, pa gotovo svaki stanovnik ima uvid u stil života građana na drugom kraju planete. Posledično, nejednakost šansi dovodi do različitih emotivnih reakcija i konkretnih strategija za suočavanje i eventualno prevazilaženje tog jaza. Uporedo sa procesom globalizacije, intenziviraju se i globalne migracije. Kako živimo u *doba migracija* (Castels, Miller, 2003), internacionalno i interreligijsko sučeljavanje je sve zastupljenije. Sa svetskom ekonomskom krizom 2008. godine ideje o jačanju nacionalnih država doživljavaju renesansu, slabi neoliberalni demokratski ideal, neokonzervativni zaokret u političkom domenu sve je evidentniji, a kormilo ekonomske moći iz ruku Zapada preuzimaju neke azijske i latinoameričke zemlje (Todorov, 2014).²

Naposletku, ne treba zaboraviti da Todorov piše u kontekstu globalnog straha od terorizma, nakon 11. septembra 2001. godine. Njegov mentor Edvard Said (Edward Said) još sedamdesetih godina prošlog veka zaključio je da se zapadni identitet od prosvetiteljstva pa nadalje formirao kroz orijentalističku logiku drugojačenja i antagoniziranja Orijenta (Said, 2008)³ a Todorov je aktivni svedok nastavka i intenziviranja tog procesa.

1 Kako bi se adekvatno analizirala fragmentisanost, heterogenost i gotovo bezobalna diverzifikacija društava i pojedinaca u globalnoj perspektivi, društvene nauke morale su da prilagode metode kompleksnosti svog predmeta proučavanja i da kateogijalne *aparatus*-e učine što dinamičnijim i disperznijim. Zbog toga danas figurira više perspektiva istraživačkog polazišta: od analize akterskih preferencija do makro perspektive metateorija.

2 Za više videti: Global Welth Report 2014.

3 „Vetar u leđa“ postkolonijalizmu kao paradigmi i kao teorijskom obrascu udahnuo je Edvard Said (Edward Said). Said se kretao već utabanim putem Fukoovog (Michel

Todorov u savremenom svetu ima daleko više potvrda o tome da orijentalistički diskurs i dalje živi nego što je to bio slučaj sa njegovim mentorom koji je živeo u vreme kada je za Zapad sovjetski *Drugi* bio značajna identitetska referentna tačka. Stvarajući u okviru konstruktivističkom teorijom već utabanih postkolonijalnih studija (Jovanović, 2017c), Todorov u fokus knjige stavlja metode prevazilaženja civilizacijskih diskrepancija i pronalazjenja *modus vivendi*-ja za život u multikulturalizmu, međutim, on daje i jednu širu teorijsku shemu o globalnim međukulturnim odnosima. Podsećajući upravo na velikana francuskog prosvetiteljstva (na Monteskeja), Todorov nastoji da obrazloži svoje viđenje *duha* savremenog svetskog poretka i da ga učini heuristički plodnim za dalja istraživanja.

Ovaj rad predstavlja teorijski ekskurs o globalnim identitetskim previranjima u kontekstu krize neoliberalnog sistema i ideologije služeći se epistemološkim i teorijskim putokazima Cvetana Todorova. Analizirajući položaj Srbije, teorija će biti i kritički preispitana i revidirana sa posebnim akcentom na pronalazjenje preciznijih indikatora koji bi mogli doprineti da se svetske identitetske borbe istražuju i na empirijskom nivou.

„Globalizacija je sjajna, ali nije za nas. Nismo mi Azijci niti zapadnjaci. Ne možemo da uspemo, nećemo uspeti“⁴

Cvetan Todorov je još jedan u nizu autora koji u gravitaciono polje političkog stavlja kulturu (Petkovska, 2011: 352).⁵ Kao i u slučaju njegovih teorijskih prethodnika i inspiratora, Todorov izbegava disciplinarnu

Foucault) viđenja međusobne uslovljenosti između (kapilarno ustrojene) moći i znanja ovaploćenog u diskursu. Said je redefinisao, primenio i nadogrudio ovo stanovište na primeru sveukupnog odnosa Zapada prema Orijentu. Orijent je u Saidovim delima široko shvaćena kategorija. On, pre svega, misli na muslimanske zemlje i na odnos zapadnohrišćanske etike prema islamu, ali se, međutim, orijentalizam odnosi i na druge zemlje i religije. Tako, na primer, i Indija, Kina, Japan itd. spadaju u korpus zemalja koje se proučavaju iz orijentalističke perspektive. Said se smatra idejnim „ocem osnivačem“ postkolonijalističkog narativa i naučne pozicije. Fuko je moderna društva definisao kao diskurzivna društva u kojima koegzistiraju različiti narativi koji definišu realnost. Konstrukti poput pola, etniciteta, rase, civilizacije, seksualnosti itd. nisu notorne činjenice van značenjskih označitelja koji im pridaju strukture, odnosno akteri. Said je ovu teorijsku percepciju dopunio naglašavanjem postojanja i orijentalističkog diskursa kao jedne od važnih retoričkih i teorijskih matrica koja fluktuiru u savremenom svetu“ (Jovanović, 2017c: 312–313).

4 Mojsi, 2012: 15

5 „Savremena tendencija sve intenzivnije međusobne povezanosti kulturoloških i političkih fenomena dovodi pitanje kulture u centar diskusije o okvirima i principima zajedničkog života pojedinaca i grupa različitih socio-kulturnih obeležja. Tema je do sada uveliko obrađivana kao tema multikulturalizma, politika priznanja, politika identiteta, ili u nekom drugom vidu razmatranja rešenja i objašnjenja složenih problema odlučivanja i upravljanja pitanjima kulture savremenih zajednica – kulturne politike“ (Petkovska, 2011: 352).

determinaciju i svoju teoriju interdisciplinarno pozicionira između politikologije, sociologije, antropologije i filozofije. Ovaj saznajni sinkretizam sve je češći u savremenoj društvenoj misli i samim tim teorijska matrica koju Todorov predlaže kao adekvatno analitičko rešeto za globalne podele u društvu u tom pogledu se bitno ne razlikuje od ostalih sličnih pokušaja.

Tetrapolarno teorijsko i epistemološko rešenje za analizu restrukturirane savremene političke, ekonomske i kulturne moći na međunarodnoj razini koje nudi Todorov možemo slobodno nazvati još jednim od konstruktivističkih derivata u savremenoj socijalnoj i političkoj teoriji. „Konstruktivizam dovodi u pitanje dosadašnje realističko fokusiranje na izvanjske, egzogene, 'objektivne', odnosno 'materijalne faktore' u analizi ponašanja država i objašnjenju njihova statusa i stvarne razine moći u međunarodnim odnosima. Za neke konstruktiviste, materijalno postoji samo kroz subjektivno, kroz percepciju drugih aktera i samoga sebe. Kao što je 'ljepota u očima posmatrača', tako i objektivan, materijalni svet dobiva smisao tek kroz percepciju relevantnih aktera. Je li neka država moćna ili ne – to nije stvar 'objektivne' odnosno materijalne danosti, nego toga kako ona percipira samu sebe i kako je percipiraju druge zemlje“ (Jović, 2016: 11–12).

Konstruktivizam ima dva teorijsko-konceptualna noseća stuba. Ovaj teorijski pravac je svoj zamah imao nakon kraja Hladnog rata, kada je postalo jasno da u svetskoj politici identiteti i njihova interakcija igraju jednaku (ako ne i veću) ulogu u odnosu na rekonfiguraciju različitih političkih, vojnih i ekonomskih resursa.⁶ Autori koji se rukovode konstruktivističkim načelima fokus stavljaju na (nacionalne, državne, etničke) identitete i njihovu međusobnu interakciju. Ta dva osnovna konceptualna potporna stuba (identitet i interaktivnost) zajednički su imenitelj gotovo svih istraživanja sa konstruktivističkim predznakom. Metodološko rešenje najčešće podrazumeva analizu sadržaja i dekonstrukciju diskursa, odnosno dekonstrukciju dominantnih narativnih sklopova – kako onih koje plasiraju elite tako i onih koje prihvataju i reprodukuju širi društveni slojevi (Jović, 2016: 17, Lake, 2013: 570).

Konstruktivizam podrazumeva priznavanje jednake moći i agensu i strukturi i omogućava procesualnu analizu odnosa između različitih društava.⁷ Verovatno najveći doprinos ovog teorijskog pravca je ideja konstruisanja *Drugog*⁸ i rukovođenje političkih i ekonomskih odluka u skladu

6 Preciznije, borba identiteta usmerava korišćenje tih resursa na određen način.

7 Konstruktivizam je u neposrednoj vezi sa socijalnim interakcionizmom koji podrazumeva da kulture nisu *slobodnolebdeći entiteti*, odnosno pusta ostrva na moru, već su dinamični akteri čiji su identiteti i delanje oblikovani u interakciji sa drugim kulturama (Bart, 1997).

8 Upravo je Cvetan Todorov dao značajan doprinos razumevanju drugosti u društvenim naukama. On je definisao nekoliko nivoa analize *Drugog*: akseološki, prakse-

sa time. Konstruktivizam je omogućio prodor subjektivnog, pa čak i iracionalnog u socijalnu i političku analizu i time je popunio reflektivnu prazninu (neo)marksističkih, (neo)liberalnih i strukturalističkih pristupa. Sa zahuktavanjem globalizacije *Drugi* postaje spacijalno, vremenski, kulturno, ekonomski i socijalno relevantniji i bliži. Zbog toga konstruktivizam u XXI veku postaje jedan od dominantnih teorijskih pravaca u društvenim naukama.

Osnovni cilj Cvetana Todorova bio je da ponudi jedno viđenje identitetskog pozicioniranja društava u svetu posle 11. septembra. Za razliku od Hantingtonove teze u čijem je središtu bila religija, Todorov u epicentar teorije stavlja odnos prema globalizaciji, to jest odnos između realne pozicije u međunarodnoj areni i subjektivnog doživljaja te pozicije. Drugim rečima, Todorov je duž svog četvorodelnog analitičkog modela pozicionirao dobitnike i gubitnike u savremenom globalnom neoliberalnom poretku. On se opredelio za pristup *geopolitike emocija* (Mojsi, 2012), to jest odlučio je da grupe zemalja razlikuje u odnosu na to koja je emocija dominantna u određenim društvima kada je reč o pozicioniranju u svetskoj areni, i u odnosu prema drugim kulturama koje se u eri globalizacije čine sve bližima.⁹

Prvu grupu zemalja Todorov naziva zemljama *apetita*. To su zemlje koje imaju iskustvo zapadne suprematije (opijumski ratovi, britanska kolonijalna uprava itd.), ali su uspele da se u novoj preraspodeli svetskog bogatstva pozicioniraju dobro, odnosno kako Todorov kaže „danas je došao red na njih“ (Todorov, 2014: 15). Reč je o nekoliko azijskih država (Kina, Japan, Indija, pojedine zemlje Jugoistočne Azije), ali im se pridružuju i neke zemlje Latinske Amerike (Brazil, Meksiko itd.). Todorov i Rusiju ubraja među te zemlje smatrajući da je odsustvo ideoloških kočnica i neopterećenost kompetitivnim nasleđem Hladnog rata doprinelo katalizaciji osveščivanja elita i širih društvenih slojeva o tome da je došao pravi trenutak da se Rusija bolje pozicionira i u ekonomskom i u političkom smislu (Todorov, 2014: 15).

Drugu grupu zemalja čine države koje su takođe u bliskoj prošlosti bile pod (zapadnim) kolonijalnim protektoratom, ali za razliku od zemalja

ološki i epistemički nivo. Todorov smatra da su to tri najvažnija nivoa za analizu kulturnog, političkog i religijskog *Drugog* – da li je *Drugo* dobro ili loše, da li da mu se nametnem, podredim ili da budem indiferentan i, na kraju, da li uopšte mogu da spoznam tuđi identitet (Todorov, 1982: 185). No, naravno, koncept drugosti je široko rasprostranjen u društvenim naukama i različiti autori, teorijski pravci i discipline dali su svoj doprinos ovom konceptu (za više videti: Nojman, 2011: 22–54).

9 „Od Platona do Hobsa, od Kanta do Hegela, filozofi su uvek naglašavali ulogu i značaj klasičnog koncepta strasti nasuprot marksističkom pojmu klasnog interesa, po kome interakcija među ljudima zavisi od njihovog društvenog i ekonomskog statusa“ (Mojsi, 2012: 21).

apetita, one nisu uspele da se izbore za svoj „deo globalnog kolača“. To su zemlje od Maroka do Pakistana, zemlje u kojima dominantno živi muslimansko stanovništvo, odnosno zemlje koje se smatraju gubitnicima globalizacije. Jedan od stanovnika tih zemalja je izjavio: „Globalizacija je sjajna, ali nije za nas. Nismo mi Azijci niti zapadnjaci. Ne možemo da uspemo, nećemo uspeti“ (Mojsi, 2012: 15). To su države *ozlojeđenosti* (Todorov, 2014: 15).

Todorov koristi Ničeov (Friedrich Nietzsche) koncept *ressentiment*-a da bi objasnio intenzitet ozlojeđenosti i besa koji imaju stanovnici ovih zemalja. To su zemlje iz kojih je krenuo aktuelni migratorni talas i čiji stanovnici u sve većem broju naseljavaju pojedine evropske zemlje. Gubitak u globalnoj ekonomskoj i političkoj utakmici dovodi do toga da je sve više tzv. *push*¹⁰ faktora (Bobić, 2007: 107) u zemljama Bliskog istoka. S druge strane, savremene tehnologije omogućile su stanovnicima zemalja *ozlojeđenosti* da imaju uvid u svakodnevicu drugih stanovnika planete i da samim tim steknu obuhvatniju perspektivu o tome gde su *pull* faktori najzastupljeniji (Bobić, 2007: 106).

Kolektivna „mržnja“¹¹ stanovnika ovih zemalja usmerena je prema državama Zapadne Evrope (bivšim kolonijalnim silama) i prema Sjedinjenim Američkim Državama. To su zemlje koje Todorov imenuje kao kulture u kojima dominira *strah*. „Njihov se strah odnosi na prethodne dve grupe, ali nije iste prirode u jednom i u drugom slučaju. Kod 'zemalja apetita', zapadne zemlje, posebno evropske, pribojavaju se njihove ekonomske snage, sposobnosti da proizvode uz manje troškova, dakle i da prigrabe sva tržišta, ukratko, plaše se njihove ekonomske nadmoći. Što se tiče 'zemalja ozlojeđenosti', zapadne se zemlje boje fizičkih napada koji potiču iz njih, terorističkih atentata, eksplozija nasilja; a povrh toga, mera odmazde

10 *Push* faktori podrazumevaju, između ostalog, smanjenje broja radnih mesta, sve lošiji materijalni položaj stanovnika, ali i represivni politički režim i/ili ratno stanje. *Pull* faktori deluju suprotno od *push* faktora. *Pull* faktori podrazumevaju bolje šanse za zaposlenje i podizanje životnog standarda, prosperitetnije izgleda za nastavak školovanja, stabilniju političku klimu itd. (Bobić, 2007: 106–107). Najnoviji migratorni talas je iseljenje velikog broja stanovnika Sirije, Iraka, Avganistana i drugih zemalja u zemlje Zapadne Evrope. Podaci pokazuju da je sredinom 2014. godine već dve petine sirijskog stanovništva bilo iseljeno. Naredne godine procenat raseljenih dostigao je 50%. Ovaj trend nastavljen je i u narednim godinama. Najveći broj sirijskog stanovništva nalazi se u Turskoj, ali i u drugim evropskim zemljama, kao i u Egiptu, Libiji i Alžiru (Josipović, 2017: 10). Pitanje savremenih migracija sa Bliskog istoka veoma je kompleksna tema, pa ipak, veoma je važno pomenuti neke podatke koji ilustruju restrukturiranje svetskog stanovništva. U kontekstu preispitivanja odnosa među civilizacijama, migracije su apsolutno jedan od najvažnijih činilaca za razumevanje interkulturalnih interakcija.

11 Kada se govori o kolektivnim identitetima, ipak je preciznije reći ozlojeđenost; mržnja je emocija jakog negativnog intenziteta koja može imati destruktivne posledice.

za koju su te zemlje sposobne u ravni energetike, pošto se kod njih nalaze najveće rezerve nafte“ (Todorov, 2014: 16).

Kao što smo rekli, Todorov je preuzeo i revidirao podelu Dominika Mojsija. Mojsi smatra da u odnosu na ključnu interaktivnu supstanciju (*poverenje*) možemo razlikovati zemlje *straha*, *nade* i *poniženja*. Klasifikacija zemalja je slična kao i kod Todorova: zemlje straha su zapadne zemlje koje se plaše budućih ekonomskih giganata (zemlje nade¹²), ali zemalja čije stanovništvo je gnevno zbog toga što su u raspodeli svetskog bogatstva i političkog uticaja prošli dosta loše (bliskoistočne, severnoafričke i zapadnoazijske zemlje) (Mojsi, 2012: 19). Strah od zemalja *apetita*, odnosno država *nade*, najpre se posmatra kroz ekonomsku prizmu, ali svakako da uz ekonomsku nadmoć ide i jačanje političkog uticaja. S druge strane, strah od islama (islamofobija)¹³ i muslimanskog stanovništva može se posmatrati na nekoliko nivoa: na nivou straha za radna mesta (prevažodno kada su u pitanju niže klase i prekarijat), na nivou bojazni od porasta stope kriminaliteta u pojedinim lokalnim sredinama, straha od terorizma i uplašenosti od reteriranja evropske ili nacionalne kulture, jezika i vere. Svi strahovi, osim onog koji se odnosi na verski ekstremizam i terorizam, odnose se na migrante sa bilo kojim nacionalnim, verskim ili etničkim predznakom, međutim, sa dolaskom stanovništva iz muslimanskih zemalja raste strah od fizičkih napada sa religijskom konotacijom (Fekete, 2009; Jovanović, 2017a).

Mojsi uvodi još jednu dimenziju u jednačinu zemalja koje su u strahu. On smatra da je reč o emotivnoj i identitetskoj transformativnoj posledici slabljenja demokratskog ideala. Kako je na delu nekonzervativni zaokret političkih režima na Zapadu i zamagljivanje posledica neoliberalne krize autoritarnim tendencijama vladavine harizmatičkih lidera, možemo govoriti o tome da je poljuljan i nekadašnji neupitni zapadni liberalni ideal konsolidovane demokratije. „Kada demokratski režimi propovedaju vrednosti kojih se u praksi više ne drže, oni gube svoj visokomoralni status, a time i privlačnost“ (Mojsi, 2012: 114). Ako tome dodamo i fijasko tzv. Trećeg talasa demokratizacije (Huntington, 1993), jasno je zašto bi globalna kriza demokratije doprinela osećaju nemoći Zapada.

12 Smatramo da je *apetit* bolja odrednica nego *nada*. To su zemlje koje uveliko ekonomski napreduju i ne može se govoriti o tome da se nadaju progresu kada je on već njihova realnost.

13 Treba napomenuti da Dominik Mojsi smatra da zemlje poniženosti ne određuje dominantno islamska nego arapska kultura. Kako on tvrdi „Dok se islam kao religija širi, arapska kultura ne napreduje“ (Mojsi, 2012: 93). Mi, međutim, smatramo da ako već govorimo o interaktivnom modelu, tj. o pozicioniranju država u odnosu na to šta percipiraju kao potencijalnu pretnju, svakako da zapadne zemlje posmatraju (radikalizovani) islam kao dominantni problem a ne arapsku kulturu i civilizaciju. Između ostalog, zato smo i bliži afirmaciji modela Cvetana Todorova a ne modela Dominika Mojsija.

Mojsi, za razliku od Todorova, nudi i neka metodološka rešenja za pronalaženje različitih indikatora o tome koja je emocija u kojoj zemlji dominantna. On smatra da se kvantitativno može izmeriti poverenje, to jest da se socio-psihološkim skalama može izračunati stepen poverenja koje stanovništvo određene zemlje ima prema drugim državama, narodima i kulturama. On takođe smatra da je bitno u istraživačku jednačinu uvrstiti i nivo investicija iz određenih zemalja, kao i broj potpisanih bilateralnih i drugih međunarodnih sporazuma. Intenzitet ekonomske i političke saradnje i razmene svedoči ne samo o tome da postoji određen nivo poverenja već i da se poverenje postepeno gradi (odozdo nadole, to jest od elita ka stanovništvu). Mojsi smatra da bi trebalo proučiti i događaje sa specifičnim kolektivno-emotivnim nabojem (npr. sportske utakmice na međunarodnim takmičenjima), ali i savremena umetnička dela kako bi se dobila holistička slika doživljaja stanovnika nekog društva o tome gde se nalaze u globalnom poretku i sa kakvim emocijama to prihvataju. On se, dakle, zalaže za trijangulaciju metoda kvantitativnih i kvalitativnih kako emocije uz pomoć kojih klasifikuje države ne bi bile puka deskripcija i psihologizacija već bi postale validno analitičko oruđe (Mojsi, 2012: 20–21).

Za razliku od Mojsija čiji je model trodimenzionalan, Cvetan Todorov definiše i četvrtu grupu zemalja. Kako je reč o grupi zemalja u koje bismo možda mogli svrstati i Srbiju, o njima će biti reči u nastavku rada.

Potkonsolidovana demokratija i dovršena kapitalistička transformacija – kriterijumi za zemlje *neodlučnih*?

Dominik Mojsi je napravio trodelnu podelu zemalja, a za kraj studije ostavio je analizu tzv. teških slučajeva. U te egzemplare on ubraja Iran, Rusiju, Izrael i najsiromašnije zemlje Afrike i Latinske Amerike. Todorov se odlučuje za drugačiju teorijsko-epistemološku strategiju i u svoj model stavlja i četvrtu kategoriju zemalja, a to su zemlje *neodlučnosti*. Te države se ne mogu locirati na jednom ili na dva kontinenta, one su raštrkane po svetu, nisu potpale ni pod jednu od prethodno navedenih emocija i njihova budućnost je veoma neizvesna. To su, prema rečima Cvetana Todorova, zemlje čije resurse pljačkaju „državljeni drugih grupa zemalja, uz aktivno saučesništvo njihovih sopstvenih korumpiranih upravljača“ (Todorov, 2014: 16). Etnički sukobi koji donose pustoš nisu retka socijalna i politička realnost tih zemalja. Kao i u slučaju zemalja *ozlojeđenosti*, i stanovništvo zemalja neodlučnih neretko se odlučuje na migracije ka zemljama *straha* (Todorov, 2014: 16).

Ostalo je nejasno na koje tačno zemlje Todorov misli, da li su te kulture samo analitička rezidua uz pomoć koje je izbegao da veliku grupu zemalja nazove specifičnim (odnosno teškim) slučajevima, kao što je to učinio Mojsi, ili je ipak imao na umu konkretne društvene emanacije. S obzirom na to da se među državama *apetita*, *ozlojeđenosti* i *straha* nisu našle postsocijalističke zemlje (sa izuzetkom Rusije), logično se postavlja pitanje: da li su bivša socijalistička društva zemlje *neodlučnih*?¹⁴ Ukoliko je to ispravna hipoteza, da li onda i Srbija spada u zemlje *neodlučnih*?

S obzirom na to da nemamo ni izbliza dovoljno kriterijuma da bismo tu pretpostavku potvrdili, možemo samo da zaključujemo probabilistički. Todorov, dakle, izdvaja tri distinktivne odrednice (etničke sukobe, migracije i pljačkanje resursa) koje mogu biti početni kriterijumi za dalju analizu klasifikacije zemalja *neodlučnih*.

S obzirom na etničke i nacionalne sukobe koji su obeležili poslednju deceniju XX veka na prostorima bivše Jugoslavije, može se govoriti o prisustvu elemenata iz klasifikatornog okvira zemalja *neodlučnih*. Međutim, uprkos permanentnim savremenim tenzijama i demagoškim izjavama lidera zemalja bivše Jugoslavije koje favorizuju antagonizme između tih zemalja, na ovom području već dve decenije nije bilo većih (ratnih) eskalacija. Dakle, na osnovu dimenzije etničkih sukoba Srbiju danas ne možemo svrstati među zemlje *neodlučnih*.

Srbija takođe samo delimično ispunjava i još jedan važan kriterijum iz definicije zemalja *neodlučnih* a to je iseljavanje stanovništva (pre svega mladih) u zemlje *straha*. Najnoviji podaci o emigraciji mlade populacije ukazuju na to da iz godine u godinu raste broj mladih koji odlaze iz zemlje, ali to je i dalje daleko manji broj ne samo od onih koji ostaju, nego i od onih koji ne pokazuju nikakvu nameru da se upuste u izazov iseljenja iz države (Bobić, Vesković-Anđelković, 2017: 164–165). *Ergo*, kao i u slučaju prethodnog kriterijuma, Srbija se samo delimično može pozicionirati među *neodlučne*.

Najteži kriterijum je ono što Todorov naziva „pljačkom resursa“ od strane domaćih i stranih političkih i ekonomskih elita. Svakako da na ovom mestu nemamo ni izbliza dovoljno mesta da elaboriramo ovu dimenziju, pa, ipak, napomenućemo da je reč o najvažnijem kriterijumu koji nije dovoljno precizno definisan. Pogledajmo samo jedan primer. Nipošto se ne mogu poistovetiti (kriminalna) eksploatacija prirodnih resursa iz pojedinih država čije stanovništvo većinski živi na ivici siromaštva (ili i ispod nje) u Africi i proces privatizacije koji se dogodio u postsocijalističkim

14 Mojsi postsocijalističke zemlje nije svrstao čak ni u teške slučajeve – njegovo analitičko rešeto nije „uhvatilo“ pomenute zemlje što je, svakako, jedna od najvećih mana njegove *geopolitike emocija*.

zemljama. Ukoliko se uđe u analizu toka privatizacije preduzeća u Srbiji tokom devedesetih godina prošlog veka, ali i docnije, zaista se može govoriti o sudelovanju stranih i domaćih elita u „pljački resursa“.¹⁵ Pa ipak, proces je daleko složeniji od navedenog, i svakako se ne može poistovetiti sa uzurpacijom prirodnih resursa u pojedinim afričkim zemljama koje neretko zaista dobijaju karakter ilegalne trgovine sirovinama. Dakle, kao što smo već rekli, ovaj kriterijum u eksplanatornom modelu Cvetana Todorova ostaje nedovoljno jasan i samim tim njegova teorijska matrica na ovom mestu pokazuje ozbiljnu istraživačku slabost.

Postsocijalističke zemlje jesu naročit rebus za socijalne istraživače. Deficitarnost klasifikacije Todorova i Mojsija upravo to i pokazuje. Nijednom od njihovih teorijskih matrica nije obuhvaćena specifičnost postsocijalističke transformacije, odnosno proces u kome države u kojima je postojala jedinstvena politička nomenklatura i kontrolisana privreda postaju deo svetskog kapitalističkog sistema (Wallerstein, 1986). Te zemlje danas svakako nisu zemlje *apetita* jer ne spadaju među trenutno najbogatije zemlje sveta (to jest među one koje beleže neverovatno ubrzan privredni razvoj), ali ne možemo govoriti ni o gubitnicima globalizacije i osećanju *ozlojeđenosti*. Da li su onda postsocijalističke zemlje danas zemlje *straha*?

U kontekstu poslednjeg migratornog talasa pokazuje se da su upravo neke postsocijalističke zemlje pokazale najveću netrpeljivost prema potencijalnim muslimanskim pridošlicama (Varšavska grupa čvrsto stoji na stanovištu da neće primati nove migrante¹⁶ a lider Mađarske je već uveliko podigao žicu na granici sa Srbijom kako bi sprečio ulazak novih migranata sa Bliskog istoka¹⁷). Da li se onda može govoriti o tome da je reč o zemljama koje su u strahu od islama? Da, ali samo delimično, jer je ovakvim restriktivnim merama zapravo predupređen razvoj straha kod širih društvenih slojeva. Do interreligijskog i interkulturnog susreta zapravo neće ni doći u velikom obimu, tako da je veoma teško ove zemlje nazvati zemljama *straha*. Takođe, teško je pretpostaviti da Mađarska, Češka ili Slovačka osećaju pretnju od preuzimanja ekonomskog primata od strane

15 Podaci pokazuju da stanovništvo ima poprilično ambivalentan stav prema pitanju neophodnosti privatizacije i njenog učinka na privredni razvoj Srbije. Nešto više ispitanika smatra da je privatizacija bila dobro rešenje (gotovo 44%) dok se 32,7% ispitanika ne slaže sa tom tvrdnjom. „Na opštem planu, populacije ispitivanih društava prihvataju kapitalistički poredak kao neupitan (što je olakšano globalnom dominacijom neoliberalne ideologije i nepostojanjem alternativne ideologije), dok istovremeno odbacuju one vrednosti koje su sadržinski neposrednije vezane uz efekte konkretnih normativnih rešenja“ (Pešić, 2017: 266).

16 <http://www.politika.rs/scc/clanak/382906/Visegradaska-cetvorka-strahuje-od-nove-gvozdene-zavese> (pregledano 29.11.2017)

17 <http://hr.n1info.com/a183373/Svijet/Svijet/Viktor-Orban-Migracija-je-trojanski-konj-terorizma.html> (pregledano 29.11.2017)

Kine ili Indije kao što je to slučaj sa SAD. A ako uzmemo u obzir i kriterijum straha od opadanja demokratskog ideala u svetu (naročito nakon 2008. godine), ne treba zaboraviti da su bivše socijalističke zemlje mlade demokratije i da je veoma teško govoriti o tome da su zabrinute za opstanak prozapadnog liberalnog ideala konsolidovane demokratije. Dakle, postsocijalističke zemlje nisu zemlje *apetita*, svakako nisu zemlje *ozlojeđenosti*, a teško ih je svrstati i među kulture *straha*. Pa ipak, ako ih podvedemo pod kategoriju neodlučnih, teško da će već pomenute Mađarska, Slovačka ili Češka zadovoljiti kriterijume rasplamsalih etničkih sukoba,¹⁸ krađe resursa ili intenzivnih migracija domicilnog stanovništva ka Zapadu. Čini se da je potrebno uvođenje još jedne posebne kategorije za analizu ove grupacije zemalja.

Srbija je još specifičniji slučaj od drugih postsocijalističkih zemalja. Ona je periferijska u Evropi i poluperiferijska u svetu (Lazić, 2016: 13) i svoju transformaciju započela je na specifičan način – *blokiranom transformacijom* (Lazić, 2011). Dotadašnja nomenklatura konvertovala je svoje položaje i preuzela poluge privatizacije dotadašnjeg socijalističkog kolektivnog vlasništva, dok su se u političkoj areni demokratski izbori održavali samo nominalno (fasadno), a realno su postojale izborne mahinacije, medijska cenzura, obračuni sa opozicijom itd. Sve do 2003. godine može se govoriti o izbornom autoritarizmu ili o hibridnom režimu, a ne o demokratskom poretku (Pavlović, Antonić, 2007; Vučićević, 2010).

Nakon petooktobarskih promena 2000. godine počinje proces deblokirane transformacije i konsolidacija logike kompetitivnog kapitalističkog sistema na privrednom i političkom planu. Izborne utakmice postaju poštene i slobodne (pa se može govoriti o potkonsolidovanoj demokratiji ili o izornoj demokratiji¹⁹) a u privrednom domenu privat-

18 Ukrajina je primer postsocijalističke zemlje koja bi danas mogla da bude označena kao zemlja *neodlučnih*.

19 Nakon 2003. godine, kao što je već navedeno, možemo govoriti o potkonsolidovanoj demokratiji, odnosno o zadovoljenom minimalnom nivou (izborne) demokratije. Međutim, problem je u tome što se iz godine u godinu pojavljuje sve više pritužbi na račun regularnosti izbora i sve je više sumnje u njihovu demokratskičnost. Pa ipak, i dalje možemo govoriti o tome da postoji izborna demokratija. „Da podsetimo, nakon septembarskih izbora 2000. godine bilo je čak šest skupštinskih izbora (decembar 2000, 2003, 2007, 2008, 2012. i 2014. godine) plus šest predsedničkih izbora (dva puta 2002, 2003, 2004, 2008. i 2012. godine). Ni na jednim od tih 12 izbora opozicija nije tako masovno i uporno, kao na ovim, tvrdila da sa izborima nešto nije u redu. Otuda su vanredni skupštinski izbori 2016. svakako izbori pod sumnjom. Na njima, naravno, nije falsifikovana volja građana, što bi ih učinilo nedemokratskim. Ali ti izbori su, povrh sve manjkavosti zakonskog postupka, što je i ranije uočeno, pokazali i izvesnu grubost i zlovolju vladajućih struktura u tretmanu opozicije u ključnim trenucima izbornog postupka. To je kod opozicije, ali i kod mnogih nezavisnih

ni vlasnici ekonomskih resursa preuzimaju glavnu ulogu. Za razliku od drugih postsocijalističkih zemalja u kojima je transformacija u kapitalistički poredak započeta na političkom planu (uvođenjem partijskog pluralizma i institucije izbora), da bi se dalje simultano razvijala i na ekonomskom polju stvarajući privatno-vlasničku elitu (uz prodor stranog kapitala sa Zapada), Srbija je zbog socijalno-političkog interregnuma na kraju XX veka prošla drugačiji tok konsolidacije kapitalističkog poretka (Lazić, 2016: 20).

Moglo bi se reći da je Srbija u periodu blokirane transformacije najviše odgovarala opisu zemalja *neodlučnih*. Postojala je snažna mobilizacija stanovništva u Srbiji na demagoškoj matrici nacionalizma (Lazić, 2011: 69) i etnički sukobi u neposrednom okruženju bili su značajno istorijsko obeležje blokirane transformacije. Proces konvergentan tome bilo je uspostavljanje *političkog kapitalizma*, odnosno konverzija političke moći u ekonomsku, i takmičenje ekonomskih aktera da steknu prevlast ulaska u sloj vladajuće grupacije koja kontroliše gotovo sve resurse. Stanje u kome buja crna ekonomija, ratno profiterstvo i različiti ilegalni i kriminalni metodi prvobitne akumulacije kapitala (Pešić, 2017: 151) zaista se može podvesti pod Todorovljevu kategoriju „pljačke“ resursa. Naposletku, devedesete godine bile su istorijski kontekst sve intenzivnijeg odlaska jednog dela populacije iz Srbije, i to naročito onog koje je visokoobrazovano i koje je u potrazi za boljim radnim mestima i školovanjem (Bobić, Babović, 2013: 2015).²⁰ No, kao što smo već rekli, danas je veoma teško Srbiju svrstati među neodlučne, stoga opet podvlačimo neophodnost uvođenja još jedne analitičke kategorije koja bi obuhvatila i specifičnost položaja svetske poluperiferije. Cvetan Todorov je ukazao na to da će zemlje *neodlučnih* postati ili zemlje *straha* ili zemlje *ozlojeđenih* – Srbija danas, kao ni druge postsocijalističke zemlje, ne spada ni u jednu ni u drugu kategoriju, što definitivno ukazuje na to da je ovaj segment najslabiji deo Todorovljeve sheme i da ga je potrebno revidirati.

Mi smatramo da bi Srbija spadala u jednu novu grupu zemalja koju bismo mogli nazvati zemlje *izneverenih očekivanja*. Nakon petooktobarskih promena i prelaska iz hibridnog režima u izbornu demokratiju, gra-

posmatrača, stvorilo zabrinutost da bi u slučaju neizvesnijeg izbornog ishoda moglo doći i do krađe. A time bi, svakako, bio suspendovan poredak 'izborne demokratije'“ (Antonić, 2016: 43).

20 „Najnovije emigracije od početka 1990tih pa sve do danas vezane su za emigraciju visokoobrazovane radne snage (inženjere raznih struka, informatičare, i sl), a podstaknute su selektivnošću tržišta rada u zemljama prijema, kao i potrebom domaće mlade generacije za kvalitetnim i specijalizovanim školovanjem, usavršavanjem i karijernim postignućem u uspešnim društvima i razvijenijem okruženju“ (Bobić, Babović, 2013: 215).

đani Srbije gajili su nadu u bolju (i demokratsku i kapitalističku) budućnost. Socijalna realnost nakon skoro dvadeset godina nakon promena nije ispunila visoka očekivanja, i stoga nam se čini da je jedna od dominantnih (geopolitičkih) emocija osećanje izneverenosti, odnosno razočaranje i u političku i u ekonomsku realnost. Neka istraživanja (Klačar, 2015) pokazuju da se iz godine u godinu beleži porast razočaranja u različite institucije i razne oblike političkog aktivizma (od učešća u sindikatima do učešća u sportskim udruženjima). Beleži se i pad izborne participacije, pa stoga možemo govoriti da postoje neki indikatori koji svedoče o tome da u Srbiji možemo identifikovati emociju razočaranja kod širih društvenih slojeva. Naravno, reč je samo o probabilističkoj (teorijskoj) hipotezi koju bi trebalo testirati i proveriti na empirijskom nivou. Smatramo da Srbija nije jedinstven slučaj i da bi mnoge postsocijalističke zemlje (naročito zemlje Zapadnog Balkana) mogle spadati u ovu geopolitičko-emosivnu kategoriju. Ukoliko bi se na iskustvenom nivou ova hipoteza dokazala, dobili bismo značajan doprinos Todorovljevoj teoriji.

Diskusija: sociološka dopuna teorije Cvetana Todorova

Pre nego što je izložio svoju teoriju, Todorov se unapred ogradio od dve potencijalne primedbe. Najpre je ukazao na to da je svestan svih mana shematiziranja u društvenim naukama, ali je takođe podsetio na to da je tradicija tipologiziranja segmenata društvene realnosti, uprkos svim ograničenjima, konstanta društvene teorije. „Potpuno sam svestan rizika kojima se izlažem kad ovako shematizujem i okamenjujem situacije koje su neminovno pokretne. Nekoliko društvenih strasti uvek deluje jednovremeno i nijedna ne pogađa sve pripadnike neke populacije; i sam njihovi identitet je pokretan i poprima isto lice iz zemlje u zemlju; kao pride, njihova hijerarhija evoluiru, i neka zemlja može za nekoliko godina lako preći iz jedne grupe u drugu“ (Todorov, 2014: 14–15).

U narednom koraku Todorov je ponovio da je njegov osnovni cilj bio da opiše i obrazloži promene u odnosu Okcident–Orijent i da umnogome reaktuelizuje orijentalističku tradiciju koju je započeo njegov mentor Edward Said. Akcenat je bio stavljen na odnos između država *ozlojeđenosti* i država *straha*, odnosno na formiranje savremenog zapadnog identiteta u interakciji sa islamom.²¹ Sledstveno tome, druge dve kategorije zemalja

21 „Uopšte nisam merodavan da potanko opišem svaku od ovih grupa zemalja. Živim u Francuskoj, usred Evropske unije, dakle u grupi zemalja označenoj kao grupa u kojoj prevlađuje, a u svakom slučaju je obeležava strah; to je, takođe, i jedina zemlja koju

(*apetit* i *neodlučnost*) analizirane su u poprilično rudimentalnoj formi. To je, kao što smo videli, naročito slučaj kada je reč o zemljama *neodlučnih*. Todorov je svestan propusta, ali s obzirom na glavni cilj njegove knjige (a to je da podstakne versku i kulturnu toleranciju i da dekonstruiše i pokuša da opovrgne zapadnu sliku o muslimanima kao o varvarima koji nadiru na bedeme uređenih građanskih društava), analitička nepreciznost donekle je razumljiva.

Todorov je jedan od autora koji pripadaju konstruktivističkom panteonu društvene misli i njegova tendencija da analitički razmotri globalne identitetske podele u svetu posle 11. septembra svakako je važan doprinos savremenoj političkoj i socijalnoj misli. Međutim, postoji nekoliko osnovnih pitanja (kritika) koja mogu pomoći da se teorijska klasifikacija produbi i bolje implementira na empirijskom nivou.

Prvo, primedba koja se odnosi na gotovo sve autore koji koriste metodologiju geopolitike emocija jeste da je veoma teško empirijski „uhvatiti“ ko je nosilac emocija koje se smatraju dominantnima za određeno društvo. Poptuno je legitimno praviti analizu na metacivilizacijskom nivou, međutim, ako ne želimo da ona ostane na normativno-deskriptivnom nivou, moramo postaviti pitanje aktera i procesa koji oblikuju dominantne emocije i postaju njihovi dejstvenici. Da li svaki Kinez ima osećaj apetita u odnosu na bolje pozicioniranje svoje zemlje u globalnom poretku, ili su taj osećaj razvili pripadnici kineske ekonomske i političke vlasti? Da li vašingtonska administracija gaji strah od doseljavanja migranata, ili se strah pojačava kako se od elita krene ka širim društvenim slojevima? I sam Todorov je rekao da u svakoj kulturi postoji heterogenost emotivnih konglomerata – kako onda odrediti koji je dominantan? Kako izbeći nepreciznost inkluzivnosti i uopštavanja?

Druga primedba je u neposrednoj vezi sa prethodnom, a tiče se potencijalne empirijske proverljivosti ove teorije. Mojsi je predložio neke konkretne metode za istraživanje emocija (merenje emocija psihološkim skalama, upotreba skala koje mere socijalnu distancu, analiza sadržaja važnih događaja i sporazuma, uspostavljanje pokazatelja koji se odnose na intenzitet investicija itd.), ali još uvek nije sprovedeno tako zahtevno i opsežno istraživanje koje bi pokazalo šta je od tih indikatora relevantno a šta nije. Naravno, kolektivne identitete je teško operacionalizovati, ali to ne znači da ne treba pokušati upravo zbog toga što oni u savremenom svetu igraju sve značajniju ulogu. Ovakvo jedno istraživanje bi Todorovljevu

poznajem iznutra. Još više sužavam svoj predmet i ograničavam se na jedan od odnosa koji se u njoj može posmatrati, na odnos sa zemljama i populacijama obeleženim ozlojeđenošću. Ako želim da produbim analizu te strasti, to je stoga što mi se čini da ona često ima kobne posledice“ (Todorov, 2014: 16).

teoriju učinilo daleko aplikabilnijom. Ona je, prema našem mišljenju, heuristički plodna i nije nezanimljiva početna tačka za dalje istraživanje, ali je veoma daleko od preciznih specifikacija.

Imajući u vidu i prethodne dve kritike, na kraju još jednom podvlačimo konfuznost i deficitarnost teorije zbog nemogućnosti da se postsocijalističke zemlje validno sagledaju iz perspektive Todorovljeve teorije. On jeste upotpunio Mojsijevu klasifikaciju dodajući i četvrtu kategoriju zemalja (*neodlučni*), ali se ispostavlja da je karakteristike zemalja *neodlučnih* teško primeniti na savremene postsocijalističke zemlje. Kao što smo videli, Srbija je tokom blokirane transformacije mogla da spada među neodlučne, ali danas ona to više nije. *Ergo*, jedan značajan deo poluperiferijskih zemalja ostaje van klasifikacijskog okvira. Takođe, ostalo je nejasno ko onda spada u zemlje *neodlučnih* ako to nisu bivše socijalističke države? Mi smatramo da bi Srbija bila prototip zemalja *razočaranih*, odnosno zemalja *izneverenih očekivanja*, međutim, tu hipotezu bismo najpre morali proveriti na empirijskom nivou da bismo je, u narednom koraku, uvrstili u teorijski model.

Uprkos svim propustima, treba naglasiti barem dva značajna doprinosa studije Cvetana Todorova. U nasleđe nam je ostavljena još jedna interesantna teorija koju bi dalje valjalo operacionalizovati i proveriti. Ovo je jedna od prvih značajnih teorija o promeni odnosa između civilizacija nakon Hantingtonove teze, a u kontekstu savremenih međunarodnih transformacija (krize neoliberalnog kapitalističkog poretka, krize demokratije, intenzivnih migracija, preraspodele svetskog bogatstva, jačanja identiteta nacionalnih država itd.) ovakvi pokušaji su više nego potrebni. Drugo, analizirajući savremeni odnos Zapada prema islamu, Todorov je jedan od retkih autora koji u aktuelnom političkom kontekstu obeleženom islamofobijom i ksenofobijom²² podseća na versku i kulturnu toleranciju. On apsolutno podržava borbu protiv terorizma i odbranu vrednosti zapadne demokratije, ali podseća na to da nesrazmerna reakcija može dovesti do neželjenih posledica. „Strah od varvara je ono što može da nas učini varvarima. A zlo koje ćemo učiniti prevazilazi ono kog smo se u početku plašili“ (Todorov, 2014: 17). To podsećanje je beneficija koja svakako nadilazi pojedine teorijske i metodološke propuste.

22 Najnovija izjava koja ilustruje orijentalistički kontekst o kome govorimo je ona koju je dao jedan švedski političar. On je izjavio da na skali humanosti od 1 do 10 nisu svi muslimani 100% ljudi <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/10/svet/2952255/svedski-politicar-strid-muslimani-nisu-100-odsto-ljudi.html> (pregledano 29. 11. 2017). Svakako da ova izjava nije usamljeni slučaj i da je u evropskim i američkim medijima sve prisutnija orijentalistička retorika (za više videti: Jovanović, 2017b).

Literatura

- Antonić, Slobodan. 2016. Izbori pod sumnjom: kako je došlo do izbora 2016. i šta se tada zbilo. u: Jovanović, Milan; Vučićević, Dušan (ur.). *Izbori u Srbiji 2016. godine: „istorijska“ ili „pirova“ pobjeda*. Beograd: Institut za političke studije.
- Bart, Fredrik. 1997. *Etničke grupe i njihove granice – društvena organizacija kulturne razlike*. Beograd: XX vek.
- Bobić, Mirjana. 2007. *Demografija i sociologija: veza ili sinteza*. Beograd: Službeni glasnik.
- Bobić, Mirjana; Babović, Marija. 2013. Međunarodne migracije u Srbiji – stanje i politike. *Sociologija*. Vol. LV, No. 2: 209–228.
- Bobić, Mirjana; Vesković-Andelković, Milica. 2017. To Stay or to Leave? On Emigration of Youth from Serbia. in: Bobić, Mirjana; Janković, Stefan (eds.). *Towards Understanding of Contemporary Migration: Causes, Consequences, Policies, Reflection*. Belgrade: Institute for Sociological Research, Faculty of Philosophy, University of Belgrade.
- Castels, Stephen; Mark, Miller. 2003. *The Age of Migration*. New York, London: The Guilford Press.
- Fekete, Liz. 2009. *A Suitable Enemy: Racism, Migration and Islamophobia in Europe*. London: Pluto Press.
- Global Wealth Report*. 2014. Research Institute: Credit Suisse.
- Huntington, Samuel. 2000. *Sukob civilizacija i preoblikovanje svetskog poretka*. Podgorica, Banja Luka: CID, Romanov.
- Huntington, Samuel. 1993. *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. London: University of Oklahoma Press.
- Josipović, Damir. 2017. Geopolitics and Migration: Migration Industry as an Important Factor of (De)stabilization of Europe and the Middle East, in: Bobić, Mirjana; Janković, Stefan (eds.). *Towards Understanding of Contemporary Migration: Causes, Consequences, Policies, Reflection*. Belgrade: Institute for Sociological Research, Faculty of Philosophy, University of Belgrade.
- Jovanović, Nataša, 2017a. Contemporary Orientalistic Discourse as the Framework for the Analysis of Islamophobia in Western Societies, in: Stanarević Svetlana, Đorđević Ivica, Rokvić Vanja (eds.). *3rd International Conference on Human Security*. Belgrade: Human Security Research Center, Faculty of Security Studies, University of Belgrade.
- Jovanović, Nataša. 2017b. Paradoksi slobode govora: suspenzija „političke korektnosti“ u savremenim diskursima kao katalizator jačanja rasističke i orijentalističke retorike. U: Kuburić, Zorica; Čumura, Ljiljana, Zotova, Ana (ur.). *Lica i naličja društvene i lične slobode*. Novi Sad: CEIR.
- Jovanović, Nataša. 2017c. „Rubikova kocka“: postkolonijalizma – teorijski sinkretizam i novi izazovi u postkolonijalnim studijama. *Međunarodni problemi*. Vol. 2–3. God. LXIX: 309–331.

- Jović, Dejan. 2016. Konstruktivizam u teorijama međunarodnih odnosa i praksi oblikovanja vanjskih politika, u: Jović, Dejan (ur.). *Konstruktivističke teorije međunarodnih odnosa*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.
- Klačar, Bojan. (2015). Nepoverenje u političke stranke – prolazni izazov ili problem za izbornu participaciju u Srbiji?. *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*. Vol. 9. No. 14: 185–199.
- Lake, David A. 2013. Theory is dead, long live Theory: The end of the Great Debates and the rise of eclecticism in International Relations. *European Journal of International Relations*. Vol. 19, No. 3: 567–587.
- Lazić, Mladen. 2011. *Čekajući kapitalizam*. Beograd: Službeni glasnik.
- Lazić, Mladen. 2016. Uvod: konsolidacija liberalno-demokratskog poretka i formiranje nove političke elite u Srbiji, u: Lazić, Mladen (ur.). *Politička elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
- Mimica, Aljoša; Vujačić, Veljko. 1989. Monteskejev duh zakona u: Monteskeje. *O duhu zakona*. Beograd: Filip Višnjić.
- Mojsi, Dominik. 2012. *Geopolitika emocija*. Beograd: CLIO.
- Monteskeje. 1989. *O duhu zakona*. Beograd: Filip Višnjić.
- Nojman, Iver. 2011. *Upotrebe Drugog: „Istok“ u formiranju evropskog identiteta*. Beograd: Službeni glasnik i Beogradski centar za bezbednosnu politiku.
- Pavlović, Dušan; Antoniće, Slobodan. 2007. *Konsolidacija demokratskih ustanova u Srbiji posle 2000. godine*. Beograd: Službeni glasnik.
- Pešić, Jelena. 2017. *Promena vrednosnih orijentacija u postsocijalističkim društvima Srbije i Hrvatske: Politički i ekonomski liberalizam*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
- Petkovska, Sanja. 2011. Strah od varvara. *Kultura*. br. 132: 352–358.
- Said, Edvard. 2008. *Orijentalizam*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Shepard, Laura. 2006. Veiled references: Constructions of gender in the Bush administration discourse on the attacks on Afghanistan post-9/11. *International Feminist Journal of Politic*. Vol. 8, No. 1: 19–41.
- Todorov, Tzvetan. 1982. *The Conquest of America: The Question of the Other*. New York: Harper Perennial.
- Todorov, Cvetan. 2014. *Strah od varvara: S one strane sudara civilizacija*. Loznica: Karpos.
- Vuičićević, Dušan. 2010. Demokratizacija kroz izbore – izborni autoritarizam u Srbiji. *Politička revija*. Vol. 26, No. 4: 1–28.
- Wallerstein, Imanuel. 1986. *Suvremeni svjetski sistem*. Zagreb: CKD.

Internet izvori

<http://www.politika.rs/scc/clanak/382906/Visegradska-cetvorka-strahuje-od-nove-gvozdene-zavese> (pregledano 29. 11. 2017)

<http://hr.n1info.com/a183373/Svijet/Svijet/Viktor-Orban-Migracija-je-trojanski-konj-terorizma.html> (pregledano 29. 11. 2017)

<http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/10/svet/2952255/svedski-politicar-strid-muslimani-nisu-100-odsto-ljudi.html> (pregledano 29. 11. 2017)

SERBIA ON A TRIPLE BORDER OF *RESSENTMENT*, *FEAR AND INDECISIVENESS*: APPLICATION OF THE THEORETICAL MODEL OF TZVETAN TODOROV ON THE CASE OF SERBIA

Nataša Jovanović

University of Belgrade – Faculty of Philosophy

Abstract: On the trajectory of Huntington's idea of exploring the global order through the prism of the division of civilizations with emphasis on religion as a point of differentiation, Tzvetan Todorov also makes a relatively similar division of cultures in the current post-9/11 world. The primary goal of the Tzvetan Todorov's study is to problematize the attitude of the West towards the losers of globalization, especially to the countries of *resentment* (from Morocco to Pakistan). In that way he continues the theoretical series of the analysis of the formation of Western identity towards Islam. Edward Said started exploring it, however, Todorov offers a broader classification and he does not discuss only about the dual relationship of the West-Orient so makes his analytical scheme more productive. He decides on the strategy of *geopolitics of emotions* which is now very often constructivist way of modeling of the *Other*. Taking into account the contemporary context of globalization, the crisis of the neoliberal (economic and political) order, but also the contemporary migratory movements, Todorov offers a scheme that implies that there are four types of countries: states of fear, resentment, appetite and indecisiveness. In this paper we will present this theory and we will critically observe it with a special emphasis on the possible positioning of Serbia in this theoretical matrix. It will point out the limitations of this schematic, but we will also emphasize some theoretical benefits that can be fertile ground for further theoretical and empirical research.

Key words: globalization, the crisis of neoliberal order, contemporary migration, theoretical syncretism, the clash of civilizations, the construction of the Other, the spirit of the law

IZAZOVI NEOLIBERALIZACIJE JAVNE
UPRAVE I KULTURNE POLITIKE U SRBIJI

KORPORATIVNO-MENADŽERSKO POMODARSTVO I URUŠAVANJE DRUŠTVENE ULOGJE JAVNE UPRAVE U SRBIJI*

Srdan Korać**

Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd

Apstrakt: Polazište ovog rada može se sažeti u tvrdnji da ugradnja neoliberalne paradigme u reformu javne uprave u Srbiji posredstvom modela novog javnog rukovođenja (New Public Management) nije donela očekivan porast nivoa kvaliteta javnih dobara i usluga, već je ostvarenje društvene pravde učinila još zamagljenijim i manje izvesnim ciljem društvenog razvoja. Analiza primene metoda i tehnika poslovanja privatnog sektora u obavljanju javnih poslova usredsređena je na pitanja efikasnosti, merenja radnog učinka, privatizacije javnih funkcija i poslova, javno-privatnog partnerstva i distorzije profesionalnog integriteta. Shodno uverenju da je najbolja ona vlada koja najmanje košta građane, politički odlučioi su tokom protekle decenije i po nastojali da modernizuju disfunkcionalan i delimično urušen administrativni aparat nasleđen iz doba preobimne realsocijalističke države, i to nekritičkim presađivanjem upravljačkih metoda i tehnika iz korporativnog sveta u područje sprovođenja javnih politika po uzoru na postindustrijske poliarhije. Suštinske razlike između etičkog odlučivanja zaposlenih u privatnom preduzeću koje deluje u okolnostima maksimalizacije profita i javnih službenika koji su dužni da postupaju u skladu sa javnim interesima neizbežno vode zanemarivanju društvene pravde u sprovođenju javnih politika. Primena modela novog javnog rukovođenja u okolnostima „zakasnele tranzicije“ i nedoslednog sprovođenja reforme javnih institucija u Srbiji teško da će moći da bez obnove društvene uloge javne uprave povрати poverenje građana u verodostojnost zalaganja domaćih javnih službenika da unapređuju javni interes zasnovan na društvenoj pravdi.

Ključne reči: reforma javne uprave, novo javno rukovođenje, društvena pravda, Srbija

* Rad predstavlja deo naučnog i istraživačkog angažovanja na projektu „Srbija u savremenim međunarodnim odnosima: strateški pravci razvoja i učvršćivanja položaja Srbije u međunarodnim integrativnim procesima – spoljnopolitički, ekonomski, pravni i bezbednosni aspekti“ (br. OI179029), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

** srdjan@diplomacy.bg.ac.rs

Konceptualni snobizam u organizaciji domaće javne uprave

Shodno klasičnom liberalnom uverenju da je najbolja ona vlada koja najmanje košta građane i minimalno zadire u privatnu sferu, politički odlučioi su nakon 2000. godine u sklopu sprovođenja tranzicione reforme nastojali da modernizuju razgranat, disfunkcionalan i delimično urušen administrativni aparat nasleđen iz doba preobimne realsocijalističke države. Domaći reformski program iznikao je u pozitivističkom polju savremene teorije i prakse javne uprave, koje suštinski značaj pridaje efikasnosti rada na operativnom nivou i uzdiže njegovu konceptualnu i upotrebnu vrednost na makro nivo, neopravdano ga pretvarajući u jedno od osnovnih načela obavljanja javnih poslova (SJURS, 2014). Pretraživanje učestalosti pojedinih termina pokazuje da je „efikasnost“ jedan od najčešće korišćenih pomodnih birokratskih izraza (buzzword) sadržanih u Strategiji reforme javne uprave u Republici Srbiji od 2014. godine (Strategija, 2014). Uporno ponavljanje termina kroz dokument je vidno frazeološke prirode, što je najočiglednije u odeljku III-d u kojem se unapređenje etičkih standarda i odgovornosti javne uprave pogrešno predstavlja kao da je u funkciji efikasnosti. Iz navedene analitičke greške proističe da je efikasnost u poretku vrednosti „iznad“ moralno ispravnog postupanja javnih službenika, odnosno da činovnik treba da dela etično da bi ostvario veću efikasnost u obavljanju poverenih zadataka – a ne zato što je to ispravno samo po sebi jer podupire kolektivni napor ka ostvarenju opšteg dobra u okvirima jedne političke zajednice. Reč je zapravo o „snobovskom“ nastojanju da se nekritički ugrade koncepti, metode i praksa korporativnog poslovanja u područje javnih poslova, iako je takav reformski zahvat u postindustrijskim poliarhijama, na koje se domaći politički odlučioi ugledaju, tokom protekle tri dekade već dao negativan učinak (Overeem & Tholen, 2011: 723–725; Dunleavy et al., 2006: 469–478), prouzrokovao brojne disfunkcionalnosti u sprovođenju sektorskih javnih politika (Levy, 2010), te posledično izazvao hroničan pad poverenja građana u javni sektor uopšte.

Početak vrednovanja javne uprave iz perspektive efikasnosti njenog rada podudara se sa pobedom neoliberalne političke opcije početkom osamdesetih godina minolog veka u postindustrijskim poliarhijama. Usledile su dve dekade reformi koje su se sastojale od prenosa javnih funkcija na privatni i neprofitni sektor i presađivanja upravljačke i organizacione kulture iz privrede u područje javnih poslova kako bi se razgradila glomazna država društvenog staranja (Gregory, 2007). Organizacija i praksa korporativnog rukovođenja trebalo je da povećaju efikasnost u

pružanju javnih usluga primenom elastičnosti u angažovanju službenika i privatnih preduzeća, razvojem preduzetničkog duha, preuzimanjem rizika radi ostvarenja profita, smanjenjem troškova i uvođenjem odgovornosti za postignute rezultate (Pollitt & Bouckaert, 2011: 31–46; Bovaird and Elke Löffler, 2003: 6). Na taj način, javna administracija trebalo je da pruži veći kvantitet i kvalitet javnih usluga za jednak iznos sredstava raspoloživih u državnom budžetu.

Akademsku literaturu o javnoj upravi od osamdesetih godina XX veka do danas odlikuje stalna debata o konceptu novog javnog rukovođenja (New Public Management) koji sažima ideje i praksu metodologije, tehnikâ i stila poslovanja privatnog sektora u javnom sektoru (Hughes, 2003: 45–48).¹ Koncept obuhvata pitanja preduzetništva i preuzimanja rizika u obavljanju javnih poslova, deregulacije, privatizacije, komercijalizacije, strukturne devolucije u vidu agencifikacije, sprovođenja javnih nabavki, upravljanja budžetskim sredstvima tako da se dobije „vrednost za novac“, prenošenja dela javnih poslova privatnom i neprofitnom sektoru i jačanja odgovornosti merenjem radnog učinka (Bovaird and Elke Löffler, 2003: 7; Hughes, 2003: 4–6; Lynn Jr, 2006: 105–127). Shodno tržišnoj terminologiji, javne službe su pružaoci javnih usluga usmereni na postizanje što boljeg kvaliteta, a građani su potrošači. Rukovodiocima javnih službi data je tzv. menadžerska autonomija (let the manager manage), kako bi neometani tradicionalnim birokratskim kočnicama lakše preuzimali rizike i koristili inovacije radi pružanja valjanog odgovora na brze promene u političko-ekonomskom okruženju.

Jedan broj autora predstavlja novo javno rukovođenje kao novi normativni model javne uprave, pa čak zastupa i tezu o promeni paradigme, budući da koncept preuzima i tržišne i korporativne vrednosti oslonjene na postavke neoliberalnog ekonomskog modela (Hughes, 2003: 1–6, 256–282; Gray & Jenkins, 2006: 543–572). Premda se prema našem mišljenju ne može govoriti o promeni čitave paradigme u organizaciji rada javne uprave, zastupamo stanovište da je vrednosna ravan primene koncepta novog javnog rukovođenja ipak od suštinske važnosti za razumevanje zašto je kod nas sprovođenje reformskih mera u ovoj oblasti krenulo naopako. U ranijim razdobljima autoritarnih poredaka tzv. realnog socijalizma i simulirane demokratije u vreme vladavine Slobodana Miloševića, javna uprava je često bila zloupotrebljavana za nametanje nedemokratskih vladavinskih praksi posredstvom sprovođenja

1 Umesto uobičajenog prevoda na srpski jezik kao „upravljanje“, engleski izraz *management* prevodimo rečju „rukovođenje“, prateći jezički smisao izvorne latinske reči *manus* – „rukovati“, „uzeti stvar u ruke“, kojim se naglašavaju lična umešnost i autonomnost delatnika.

javnih politika. Primera radi, umesto da služi građanima i da se stara o zaštiti i unapređenju javnog interesa u poverenom domenu javnih poslova, deo državnog aparata sa nadležnostima u bezbednosnoj politici je bio svojevrsan izvor ljudske nebezbednosti zarad očuvanja privilegija elite vlasti i bliskih krugova društvene elite. Čini se da danas domaća javna uprava preti da preraste u strukturnu potporu korporativnih interesa i da se time iznova reprodukuje kao nosilac vladavinskih procesa – ovog puta možda ne toliko očigledno – čiji je ishod kršenje ljudskih prava i ometanje građana da ostvare lične životne potencijale.

Ugradnja neoliberalne paradigme u reformu javne uprave u Srbiji posredstvom modela novog javnog rukovođenja nije donela očekivan porast nivoa kvaliteta javnih dobara i usluga, već je ostvarenje društvene pravde učinila još zamagljenijim i manje izvesnim ciljem razvoja. Nedavno u jednom radu izneli smo argumentaciju u prilog oživljavanju društvene uloge javnog službenika XXI veka zasnovane na ideji društvene pravde u okolnostima duboke i skoro decenijske recesije izazvane nekritičkim forsiranjem neoliberalnog modela razvoja i primenom korporativno-tržišnih metoda u upravljanju javnim politikama (Korać, 2017). U radu smo potvrdili polaznu pretpostavku da, u okolnostima duboke i skoro decenijske recesije sa vidnim posledicama po životni standard, faktička tehnokratska nadmoć i sposobnost ispravnog razumevanja sadržaja javnog interesa u svakom konkretnom slučaju formulisanja ili sprovođenja javne politike moralno obavezuju javne službenike da postupanjem u okviru poverenih javnih ovlašćenja doprinose ostvarenju društvene pravde (shvaćene kao društvene jednakosti u mogućnostima i pravične raspodele društvenog bogatstva) kao temeljne svrhe postojanja demokratski uređene zajednice.

Analizu korporativno-menadžerskog pomodarstva kao koraka ka daljem urušavanju društvene uloge javne uprave u Srbiji zasnivamo na ukratko predstavljenim nalazima prethodnog istraživanja (Korać, 2017), jer smatramo da oni mogu da pruže valjano polazište za saznajni uvid u vrednosnu dinamiku koncepta i prakse novog javnog rukovođenja oličenu u moralnoj indiferentnosti prema suštinskim potrebama građana za samoostvarenjem u okvirima političke zajednice. Takođe, polazna pretpostavka ove analize jeste da okvir delanja današnjeg javnog službenika mora da bude država koja u suočavanju sa rizicima i izazovima XXI veka treba da bude prevashodno zajednica solidarnosti ili, kako to Ernst Forsthof (Ernst Forsthoff) definiše, „država koja se stara za opstanak“, odnosno da bude usmerena na ostvarenje složenog kompleksa izjednačavajuće, međugeneracijske i distributivne pravde (Hefe, 2008: 88–92).

Moralna indiferentnost koncepta novog javnog rukovođenja u domaćoj praksi

Možemo li da izmerimo nemerljivo?

Ortodoksni teoretičari javne uprave smatrali su da vrednosno neutralna nauka o upravi treba da otkrije univerzalno primenjive i empirijski proverljive principe, koji nisu u vezi sa etikom i političkom filozofijom (McCurdy & Rosenbloom, 2006; Kolthoff et al., 2006–7). Preraspodela društvenog bogatstva kao jedno od temeljnih pitanja političke filozofije otkriva da je skoro nemoguće doneti neku odluku potpuno „očišćenu“ od vrednosne potke. Kada brinu o vrednostima vlastite političke zajednice, građani zapravo kroz osećanje pripadnosti toj zajednici brinu kako da jedni prema drugima postupaju pravedno. Ljudi kroz društveni ugovor savladavaju kolektivnim snagama teškoće i tako ostvaruju egzistencijalne potrebe koje nisu u mogućnosti da zadovolje kao izolovani pojedinci. Uprkos potpunom otuđenju i preovlađujućem osećanju savremenog čoveka da živi i umire sâm, pojedinačni životi su i dalje uslovljeni uspehom ili neuspehom društva u kojem pojedinac živi. Ma koliko da su vođeni sebičnim nagonom, ljudi se ne mogu posmatrati kao da su „istrgnuti“ iz društvenih odnosa, niti se njihovo delanje može sagledati samo u kontekstu najvećeg mogućeg zadovoljenja ličnih preferencija. Na tragu pretpostavki o vrednosno neutralnoj birokratiji tejlorsko-veberovskog tipa, primena menadžerskih tehnika u obavljanju javnih poslova postala je cilj za sebe i, potpuno odvojena od opisane svrhe života u političkoj zajednici, nastavlja da iznalazi nove i nove načine kako da što efikasnije i preciznije obavi konkretne zadatke u okvirima kvantifikovanih standarda.² Tako se i odgovornost javnih službenika sve više vezuje za kvantifikovane pokazatelje ostvarenih rezultata rada, a moralna valjanost sprovođenja procedura i propisa je skrajnuta.

Novo javno rukovođenje je uvelo širok opseg kriterijuma za merenje efikasnosti rada javnih službenika i upravljanja kvalitetom, ali su na površinu isplivale protivrečnosti koje su uočljive samo ako ih posmatramo

2 Ovde ukazujemo na Frederika Tejlora (Frederick Taylor) i njegovu teoriju naučnog rukovođenja (*theory of scientific management*) koja je u prvoj polovini XX veka bila veoma popularna u organizaciji javne uprave u SAD i drugim zapadnim državama. Osnovne postavke naučnog rukovođenja mogu se sažeti u proglašavanju efikasnosti i racionalnosti za vodeće vrednosti, a organizacija zadataka i rukovođenje zaposlenima temelji se na standardizovanju radnih operacija, kontroli poštovanja standarda rada i motivisanju zaposlenih putem povišica. Osnovni zadaci službenika su planiranje, organizovanje, kadrovanje, upravljanje, izveštavanje i staranje o budžetu. Opširnije u: Taylor, 2007: 36–38.

iz perspektive društvene uloge javne uprave. Ukoliko pažljivo razmotrimo stalno prebrojavanje proizvedenih javnih roba i pruženih javnih usluga kao jednu od omiljenih tema zagovornika ovog modela, primetićemo da oni olako zaboravljaju da je svaka odluka, ma koliko površinski delovala „tehnički“, zapravo plod slobodne volje i promišljanja u koje su utkani idejna opredeljenja, vrednosni sistem i etičko odlučivanje delatnika.³ Postoji anegdota da je na vratima Ajnštajnovog kabineta na Univerzitetu Princeton stajala poruka koja, čini se, dobro sažima oprečnost svrsishodnosti merenja rezultata rada javnih službenika i društvene uloge delovanja javne uprave:

Not everything that counts can be counted, and not everything that can be counted counts.

Nažalost, menadžerska pomodna logika u spoju sa nastojanjem političkih odlučilaca da stalno javnost obasipaju medijskim prikazima rezultata rada državnih organa – ma koliko oni u krajnjem ishodu bili banalni i beznačajni za većinu građana – počiva na uverenju da se može obaviti samo ono što se može izmeriti i obrnuto. Reč je o ideji da se obavljanje javnih poslova, pa i važnost samih zadataka za ostvarenje ciljeva sektorskih javnih politika, ocenjuje isključivo kroz prizmu osnovnih kvantitativnih pokazatelja (poznati kao *key performance indicators*).⁴ Drugim rečima, radni zadaci u okviru pojedinačnog javnog posla čiji se konkretni rezultati ne mogu jasno kvantitativno iskazati i privući pažnju javnosti marginalizuju se kao bezvredni ili manje važni.

Uzmimo primer kvantitativnog iskazivanja uspeha politike suzbijanja trgovine narkoticima kao jedne od najprofitabilnijih kriminalnih industrija. Šta tačno označava neka brojčana vrednost zaplenjene količine narkotika ili broja otkrivenih krivičnih dela ove vrste, odnosno broja njihovih počinilaca u jednoj godini na primer? Kako je vrednost ukupnog obima proizvedene, prokrijumčarene i prodane droge u nekoj zemlji samo „vrh ledenog brega“ – to jest delić stvarnog obima koji se može samo grubo proceniti na osnovu kriminalističko-obaveštajnih podataka – značaj

3 Prema našem shvatanju, javne robe i usluge obuhvataju sva materijalna i nematerijalna dobra koja su od opšteg interesa, odnosno ona u kojima članovi jedne političke zajednice uživaju shodno pravima zajamčenim upravo na osnovu tog članstva.

4 Osnovni pokazatelji radnog učinka različiti su za svaki pojedinačan javni posao u okviru jedne javne nadležnosti, ali obuhvataju skup kvantitativnih pokazatelja kojima se mere aspekti ukupnog delovanja jedne organizacije koji su od kritične važnosti za njen trenutni i budući uspeh (Parmenter, 2010: 4). Osnovni pokazatelji radnog učinka nalaze se na vrhu hijerarhije različitih vrsta kvantitativnih pokazatelja kojima rukovodstvo meri efikasnosti i delotvornost izvršavanja radnih zadataka i na osnovu kojih potom otklanja eventualne slabosti i unapređuje rad organizacione jedinice.

zvanične statistike kao pokazatelja efikasnosti rada policije u sprovođenju politike borbe protiv kriminala je uvek relativan i nepouzdan. Nikada ne možemo da budemo sigurni da li se porast količine zaplenjenog kokaina u jednoj u odnosu na neku drugu posmatranu godinu može nužno dovesti u vezu sa efikasnijim radom policijskih službenika ili sa porastom ukupnog obima krijumčarenja. Ono što uvek ostaje nepoznanica jeste koja je to tačno referentna vrednost u kontekstu trgovine kokainom u odnosu na koju merimo efikasnost domaće policije. Građane ne zanimaju kvantifikovani pokazatelji ostvarenih rezultata rada policije nego oni rad policijskih službenika prvenstveno vrednuju iz ravni ophođenja policajaca prema njima i sugrađanima, opažanja obima kriminala u neposrednom okruženju i subjektivnog osećanja nivoa ugroženosti lične i bezbednosti njihovih najbližih. Jedino su ishodi neke sektorske javne politike ili javnog programa relevantni za ciljne grupe čije potrebe i interese ta politika ili program treba da ostvare i zadovolje.

Šta u slučaju kada kvantitativni pokazatelji učinka (i potom statistički podaci) ne iskazuju pojedine devijantne vidove ponašanja kažnjive po krivičnim propisima zato što ih državni organi zaduženi za njihovo suzbijanje ne prepoznaju u praksi? Ozbiljne kritike su godinama unazad upućivane na rad policijskih službenika povodom raširene prakse da se ne reaguje u slučajevima porodičnog nasilja i otkrivanja trgovine ženama radi prinudne prostitucije. Budući da su policajci-muškarci postupali isključivo vođeni pseudopatrijarhalnim stereotipnim predstavama o „urođenoj“ krivici žena, najvećem broju žrtava nasilja je faktički bila uskraćena delotvorna zaštita više osnovnih prava. Tek su nedavno sprovođenje vladine kampanje o važnosti problema porodičnog nasilja i početak primene Zakona o sprečavanju nasilja u porodici (od 1. juna 2017) doveli do porasta broja prijava slučajeva ove vrste krivičnih dela, te je sada samim tim i broj intervencija policije veći nego pre normativnog regulisanja ovog tipa nasilja. Dakle, da nije bilo kampanje protiv porodičnog nasilja, ne bi ni bilo zabeleženo nezakonito delovanje, jer bi se policija i dalje oglašivala na pozive žrtava i ova vrsta zločina ostala bi u području tzv. tamnih brojki. Sličan ishod je kada policija ili neki državni organ pokrenu kampanju sankcionisanja običnih građana za sitne prekršaje (npr. saobraćajne), a ignorišu obelodanjene krupne slučajeve korupcije ili utaje poreza dovoljno dokumentovane za pokretanje istražnih radnji na osnovu razumne sumnje. Posmatrano sa stanovišta brojčanog pokazatelja uspešnosti primene odluke o sankcionisanju, državni organi su zaista efikasno kaznili građane u prekršaju, ali ta efikasnost se lako utapa u okeanu nerešenih ignorisanih problema usled nesposobnosti ispravnog razumevanja

sadržaja javnog interesa.⁵ Očigledno je da ustanovljavanje kvantifikovanja kao jedinog verodostojnog merila rezultata rada javnih službenika trpi suštinska ograničenja koja mogu da u složenom spletu dinamičnih odnosa unutar tranzicionog društva prouzrokuju ometanje ostvarenja društvene pravde u demokratski uređenoj političkoj zajednici.

Insistiranje na kvantifikovanju radnog učinka i uvođenju drugih metoda primerenih organizaciji korporativnog poslovanja u obavljanja pojedinih vrsta javnih poslova može na duži rok da drastično snizi kvalitet života građana i ugrozi njihova osnovna prava i slobode. To se možda najbolje vidi na primeru reorganizacije rada lekara u javnom zdravstvu Srbije, posebno na nivou primarne zdravstvene zaštite, gde je zarad povećanja efikasnosti pružanja zdravstvenih usluga u okolnostima oskudnih resursa uveden sistem zakazivanja i svakom pacijentu je dodeljen određen broj minuta za pregled. Za vladu kao nalogodavca (principal) broj izvršenih medicinskih pregleda u domu zdravlja ili bolnici u odnosu na broj lekara je pokazatelj efikasnosti pruženih usluga, bez ulaženja u to da li je dužina predviđenog termina dovoljna za obavljanje kvalitetnog pregleda u svakom pojedinačnom slučaju. Ovde nastaje problem konceptualne prirode zato što je svrha ustanova javnog zdravstva dugoročno i sistematično staranje o opštem stanju zdravlja stanovništva kao jednoj dimenziji ostvarenja društvene pravde. Skoro svakodnevni primeri nesavesnog lečenja i bahatog tretmana, u čijoj osnovi stoji moralno pogrešno postupanje prema pacijentima kao prema pukim objektima koji ne zavređuju pažnju i pomoć, prevashodno se ogleda u primeni predviđenih medicinskih protokola i uskraćivanju nege – bilo u pogledu obima bilo prema sadržaju, odnosno kvalitetu.

Pominjana menadžerska autonomija data rukovodećem sloju javne uprave odražava poverenje u profesionalizam, preduzetnički duh i vođstvo kao pretpostavke kvalitetne organizacije podređenih službenika radi svakodnevnog obavljanja radnih zadataka. Statistički povoljni pokazatelji radnog učinka medicinskog osoblja su moralno indiferentni prema kršenju Hipokratove zakletve kao temelja profesionalnog integriteta ovog esnafa.

5 U središtu savremenih teorija demokratije i javne uprave nalazi se koncept javnog interesa kao jedan od „mernih instrumenata“ koje bi javni službenici trebalo da koriste u obavljanju dodeljenih javnih poslova. Javni interes prevashodno obuhvata potrebe koje pojedinci sami, bez uzajamne pomoći i podrške, ne bi mogli da zadovolje. Prema Volteru Lipmanu (Walter Lippmann), javni interes je ono što bi ljudi izabrali kada bi mogli da vide jasno, misle racionalno i postupaju nepristrasno i dobromamerno (Bozeman 2007: 83). Jaču analitičku snagu ima sintetizovano normativno-vrednosno određenje koje javni interes shvata kao najbolji kolektivni odgovor na neki problem iz područja odlučivanja o vođenju javnih poslova, zasnovan na zajedničkim željama i vrednostima jednog društva (Denhardt & Denhardt, 2007: 68–69, 71–73).

Društvena svrha jedne profesije kao ustanovljene delatnosti ogleda se u opskrbljivanju članova jedne zajednice potrebnim robama/uslugama na moralno ispravan način i obavljanju svakodnevnih radnih zadataka na način koji, neposredno ili posredno, doprinosi očuvanju i unapređenju javnog interesa (Johnson, 2009: 208; Shafritz et al., 2009: 31). Stoga više definicija naglašava pretvaranje apstraktnog znanja u akciju, odnosno njegovu primenu na rešavanje konkretnih problema u određenoj oblasti delovanja koje ljudi ne mogu sami da reše (Gargan, 2007: 1126–1128). Tako se lekari organizuju kao profesionalna zajednica da bi što bolje lečili bolesne sugrađane. Budući da postoji širok prostor za diskreciono odlučivanje o izboru smeru delanja koje može da pogodi dobrobit drugih ljudi, profesionalni standardi postavljaju okvir tog delanja tako što spajaju stručno znanje ne samo sa nacionalnim zakonskim okvirom već i sa dužnostima koje imaju moralni predznak, a čiji osnov leži u tradiciji profesije i društvenim očekivanjima. Džefri Hazard ml. (Geoffrey C. Hazard Jr.) terminom „profesionalna etika“ obuhvata pravila profesionalne etike, etičku tradiciju (uključujući profesionalne mitove, folklor i narative) i standarde ponašanja, odnosno konvencije profesije o tome kako se ona svakodnevno praktikuje (Hazard Jr., 1992: 134). U skladu sa nivoom znanja i statusom, pripadnik profesije je odgovoran za kvalitet obavljanja radnih zadataka, ishod načinjenih izbora u toku rada, poštovanje pozitivnih propisa i za moralne obzire prema drugima. Koliko god da je maksimalizacija dobiti i prihoda osnovni motiv rada i privređivanja, ipak je zaštitni znak svake profesije koja drži do društvenog ugleda ostvarenje ciljeva koji su vredni sami po sebi, odnosno zadovoljstvo koje proističe iz uspešnog obavljanja jedne profesije nije nužno povezano sa materijalnim dobrima, već se čini da u njemu preteže upravo dostizanje viših svrha (Bishop, 2004: 112).

Privatizacija javnih funkcija

Pitanje profesionalnog integriteta tesno je povezano sa kvalitetom obavljanja radnih zadataka u javnoj upravi. Budući da značajan broj javnih službenika po pravilu pripada nekoj od važnih strukovnih grupa, i za njih jednako vredi očekivanje zajednice u pogledu njihove verodostojne privrženosti ostvarenju društvene pravde. Utoliko efikasnosti ne možemo da pridamo status načela koji uživa u privatnom sektoru, već se ona mora vrednovati kao pravilo drugog reda spram temeljnih načela demokratskog poretka. Kao što duhovito primećuje Donald Savoie (Donald J. Savoie), u preduzeću nije toliko važno ako 10 odsto vremena radite pogrešno dokle god donosite profit, dok u državi nije toliko važno ako 90 odsto vremena radite ispravno zbog toga što će u središte pažnje doći onih 10

odsto kada ste grešili (Savoie, 2006: 596). O tome svedoči sporan slučaj primene „Busplusa“ kao novog sistema naplate karata za javni prevoz u Beogradu. Beogradske vlasti su 2010. godine raspisale konkurs za dodelu ovog javnog posla privatnoj kompaniji u obliku javno-privatnog partnerstva sa obrazloženjem da je neophodno hitno rasteretiti gradski budžet u pogledu subvencioniranja javnog prevoza, što je jedan od omiljenih legitimacijskih osnova neoliberalne paradigme u obliku modela novog javnog rukovođenja. Ovde ćemo ostaviti po strani navode obelodanjene u javnosti (Vasić, 2012) da je sprovođenje konkursa proteklo u neregularnim okolnostima, i usredsredićemo se na ishod ovog javno-privatnog partnerstva, koje je trebalo da poveća gradske prihode bez javnog ulaganja u novi sistem. Grad Beograd potpisao je ugovor na deset godina sa konzorcijumom koji predstavlja kompanija *Apex Solution Technology*, ali se nakon godinu dana u javnosti pojavila sumnja da postavljeni ciljevi javno-privatnog partnerstva nisu ispunjeni – čak ni oni kvantitativno merljivi. Da podsetimo, Direkcija za javni prevoz je, pored smanjenja troškova funkcionisanja sistema prevoza, kao očekivane rezultate uvođenja novog sistema naplate navela zadovoljne putnike i podizanje nivoa bezbednosti vozača i putnika (Izveštaj, 2010).

Tim novinara istraživača CINS-a i BIRN-a utvrdio je analizom dostupne zvanične dokumentacije da je uz početno ulaganje od oko 14 miliona evra Apex već u prvoj godini poslovanja zaradio oko osam miliona evra (Vasić i Georgiev, 2013). Za razliku od zadovoljnih vlasnika konzorcijuma koji su ostvarili profit, građani kao korisnici usluga nisu neposredno niti posredno kao poreski obveznici osetili najavljivane pozitivne učinke. Iznos za subvencionisanje javnog prevoza iz gradskog budžeta u istom periodu je porastao umesto da se smanji, a privatna preduzeća su iz budžeta dobila čak za četvrtinu više novca nego što su dobijala pre uvođenja „Busplusa“ (Vasić i Georgiev, 2013). Da stvar bude gora, privatni prevoznici, počevši od 2004. godine, osim udela u prodaji karata, redovno dobijaju i dodatne prihode iz gradskog budžeta koji su, gledano po broju autobusa u posedu, nesrazmerno veći od onih koje dobija GSP – 680 naspram 1.200 vozila (Vasić i Georgiev, 2013). Pojedina istraživanja učinaka prenosa pojedinih javnih funkcija na aktere iz privatnog sektora jasno potvrđuju da takva praksa ne donosi nužno smanjenje troškova u javnom sektoru (Alonso et al., 2015). Ne samo da je javni prevoz u Beogradu već nekoliko meseci nakon uvođenja novog sistema neopravdano poskupeo, nego je normalan prevoz putnika bio ometan, a ponekad i privremeno paralisano, nastojanjem kontrolora u najmu kompanije *Apex* da po svaku cenu naplate kazne slepim putnicima i uvođenjem ulaska samo na prednja vrata vozila. Komercijalizacija naplate javnog prevoza u spoju sa nasil-

nim obrascima ponašanja i komunikacije inherentnim našem mentalitetu usloвила je česte fizičke i verbalne obračune između građana, s jedne strane, i kontrolora i komunalnih policajaca, s druge strane. Tako je nakaradna primena neoliberalne paradigme u području javnog prevoza kao vitalne javne funkcije u prostranom milionskom gradu umesto dobrobiti za većinu prerasla u otvoreni bunt osiromašenih građana protiv kontrolora kao nevoljnih saučesnika u bogaćenju privatne kompanije na račun novca već obespravljenih poreskih obveznika.

Opisani primer privatizacije jedne od gradskih javnih funkcija u vidu „Busplusa“ nagoveštava suštinske razlike između ravni u kojoj odlučuje javni službenik kada se stara o opštem dobru i perspektive zaposlenog u privatnom sektoru. Za razliku od privatnih preduzeća čiji su vlasnici pojedinci, grupa pojedinaca ili brojni deoničari, javna uprava nema konkretnog vlasnika ali, u širem smislu, dužna je da zastupa interese građana kao članova političke zajednice. Dok je privatno preduzeće isključivo zaokupljeno izvlačenjem što veće dobiti iz ulaganja u poslovne poduhvate – makar na moralno nedopušten način ili bez uzimanja u obzir potreba pojedinaca – javna administracija je prevashodno dužna da dela ka ostvarenju društvene pravde. Javni službenik ne juri za profitom; on nastoji da pomogne građanima da ostvare blagostanje i štite zajedničke vrednosti, pa se samim tim stepen opštosti interesa zaposlenih u javnoj upravi i zaposlenih u privatnom sektoru u najvećoj meri ne podudaraju. Budući da su od životnog značaja, karakter roba i usluga koje javne službe proizvode daje im daleko veću moralnu „težinu“, pa utoliko svaki propust izaziva daleko burniju reakciju javnog mnjenja nego kada je reč o grešci koju načini zaposleni iz privatnog sektora. Javni službenici opravdavaju vlastiti rad zastupanjem javnih interesa kao izraza volje građana uobličenog u demokratskom političkom procesu, dok zaposleni u preduzeću rade u skladu sa interesima poslodavaca i vlasnika, koji su po svojoj prirodi partikularni – odnosno nisu usmereni na unapređenje društvene pravde. Predstavljene razlike uslovljavaju različite načine razmišljanja koje usvajaju javni službenik i zaposleni u privatnom sektoru, a potom primenjuju kada se suoče sa nekom moralnom dilemom u profesionalnom radu. Svakako da nameštenik u korporaciji čini moralne izbore sa jasnom svešću o tome da njegov nadređeni očekuje od njega da dokaže profesionalnu sposobnost i veštinu tako što će poslodavcu doneti određeni profit, pa time on može lako da racionalizuje svaki izbor koji vodi ostvarenju poslovne politike – i po cenu štetnih posledica po interese drugih preduzeća ili čak društva. Dakle, reč je o različitoj vrsti posvećenosti profesionalnom radu sa motivacijom koja počiva na drugačijim razlozima i svetonazoru.

Politika urbanističkog razvoja pod bremenom neoliberalne paradigme: stvaranje prostora društvene (ne)pravde?

Pod pritiskom zahteva za ubrzanjem privrednog rasta i poboljšanjem drastično urušenog životnog standarda i suženih mogućnosti za ostvarenje životnih potencijala, vlade Srbije su se u razdoblju nakon političkih promena od 2000. godine pri izboru modela ekonomskog razvoja uglavnom priklanjale rešenjima koja u praksi ne uzimaju dovoljno u obzir – ili potpuno zanemaruju – brigu o važnim dimenzijama vođenja kvalitetnog života u političkoj zajednici XXI veka. Kako za većinu građana povećanje materijalnog standarda predstavlja glavno merilo uspešnosti jedne vlade, nije bilo teško legitimisati pred biračima opredeljenje za maksimalizaciju profita shodno logici seobe transnacionalnog kapitala u zemlje sa nižom cenom radne snage i manjom radnopravnom zaštitom.

U okolnostima globalne recesije i potrebe domaće privrede za svežim kapitalom, republičke i gradske vlade su tokom poslednjih desetak godina očajnički pokušavale da različitim instrumentima ekonomske politike privuku inostrane ulagače. Tako je u glavnom gradu Srbije juna 2014. godine najavljen urbani megaprojekat „Beograd na vodi“ kao projekat od nacionalnog značaja (3,5 mlrd dolara i 20.000 radnih mesta) i idealno rešenje za pospešivanje privrednog rasta i stvaranje preduslova za pretvaranje Beograda u investiciono središte čitavog regiona. Kao model inostranih ulaganja u urbanistički razvoj izabrano je javno-privatno partnerstvo, iako su pojedina istraživanja pokazala da ovaj instrument nije primeren dinamičnim projektima koje tokom samog sprovođenja prati velika verovatnoća nužnih promena osnovnih postavki, niti je odgovarajuće rešenje za brzo sređivanje nagomilanih nedostataka gradskog planiranja (Boardman et al., 2015). Megaprojekat „Beograd na vodi“ od samog predstavljanja pratile su brojne kontroverze zbog netransparentnih i neregularnih okolnosti u kojima je ugovor o javno-privatnom partnerstvu potpisan 2015. godine, te kako su osnovni planski dokumenti potom „nasilno“ prilagođavani projektu – protivno važećim propisima i pravilima urbanističke struke (SANU, 2014; AAS, 2015; Slavković, 2015). Bez ulaženja u finansijske detalje ovog javno-privatnog partnerstva – za koje postoji opravdana sumnja da je suprotno javnom interesu jer je grad preuzeo veći finansijski teret uz manji udeo u vlasništvu – mi ćemo težište staviti na činjenicu da je privatni ulagač bez međunarodnog javnog konkursa dobio ekskluzivno pravo da po svom nahođenju u naredne tri dekade oblikuje Savski amfiteatar – urbani prostor u starom gradskom tkivu veličine oko 100 hektara (dat u najam na 99 godina).

Ishod neke javne politike, programa ili projekta teško je predvideti zato što su proizvod velikog broja spoljnih činilaca koji u sticaju ili pojedinačno mogu lako da naruše projektovanu kauzalnu vezu između postavljenih ciljeva i primenjenih sredstava i mera. Pošto je dugoročno sprovođenje megaprojekta podložno dejstvu nemerljivih, te time i teško predvidivih činioaca, onda se čini razumnom pretpostavka da planirane (i reklamirane) javne koristi „Beograda na vodi“ mogu da s vremenom iščile u uslovima neizvesnog krajnjeg ishoda. Time bi početna demokratska legitimizacija velikih ulaganja gradske vlasti u megaprojekat i prepustanja javnog dobra stranom investitoru, zasnovana na perspektivi neoliberalnog utilitarnog kalkulusa, mogla lako da podrije jednak tretman (*fairness*) kao načelo dobre uprave tako što bi korist bila dostupna samo investitoru i uskom krugu građana, dok bi teret pao na buduća pokoljenja Beograđana. Koncept jednakog tretmana sadržan je u ideji da prema svim članovima jedne zajednice treba da se postupa na isti način, i to tako što se ujednačeno ostvaruju opšteprimenjiva načela opravdana uverljivim skupom razloga. Prema Rešeru (Nicholas Rescher) reč je konceptu koji čuva skladne odnose unutar kolektiviteta tako što stvara kod građana uverenje da niko nije žrtva nepravednog postupanja (Rescher 2002: H); drugim rečima, građanima pripada srazmeran udeo u kolektivnim povlasticama i teretima (isto: 17).

Demokratski legitimitet upravo počiva na uverenju da vlast mora svim građanima da pruži jednake mogućnosti da uživaju slobode i ljudska prava proistekla iz pripadnosti političkoj zajednici, pa javni službenici moraju da u najvećoj mogućoj meri pomognu da svaki pojedinac posredstvom jednakog tretmana i pravične raspodele ima korist od uspeha zajednice kao celine (Svara & Brunet, 2005). Ovde se opet vraćamo na supstancijalnu važnost profesionalnog integriteta za obavljanje javne službe usmereno na ostvarenje društvene pravde. Kroz slučaj „Beograda na vodi“ ovo pitanje se prelama u kontekstu pritiska neoliberalne paradigme podržane utilitarističkim kalkulusom, prema kojem je moralno opravdano i dobro sve ono što vodi ka dobrom ishodu – shvaćenom u apstraktnim kategorijama zadovoljstva većine građana. Megaprojekat je izazvao i oprečne stavove unutar stručnih krugova u pogledu njegove vrednosti spram univerzalno priznatih profesionalnih standarda osmišljavanja i sprovođenja urbanističke politike i prostornog planiranja. Za razliku od većinskog mišljenja struke (SANU, 2014; AAS, 2015), stručnjaci u svojstvu javnih službenika zaduženih za urbanističko planiranje i razvoj Beograda prihvatili su „Beograd na vodi“ kao navodno korak ka rekultivisanju i regenerisanju gradskog pejzaža (Wright, 2015). Ipak, ako pažljivije razmotrimo koncept koji stoji iza tvoraca „Beograda na vodi“ i uporedimo ga sa megaprojektima

sprovedenim u zemlji porekla investitora, videćemo da je utkana antiegalitarna ideja o zatvorenom gradu unutar grada namenjenom samo imućnim građanima, turistima i poslovnoj eliti. Utoliko se ovde čini korisnom misao Dejvida Harvija (David Harvey) da kapitalističko ulaganje u gradsko tkivo preoblikuje fizički predeo shodno ciljevima proizvodnje, razmene i potrošnje (1985: 6).

„Beograd na vodi“ je primer prilagođavanja procesa urbanizacije potrebama transnacionalnog kapitala koji, u večnoj potrazi za novim prilikama za maksimalizacijom dobiti uz pomoć jeftine radne snage i privilegovanog položaja na lokalnom tržištu, na duži rok osujećuje članove lokalne zajednice u uživanju jednakog pristupa delu javnog prostora kao opšteg dobra. U odsustvu javnih sadržaja i objekata namenjenih ostvarenju životnih potencijala svih, visoke cene nekretnina, luksuzni turistički, prodajni i ugostiteljski objekti teško da će privući građane u Savski amfiteatar. Nekritičkom primenom instrumentarijuma novog javnog rukovođenja ovaj sada zapušten prostor u starom gradskom tkivu mogao bi da u budućnosti postane delimično zatvoren za većinu osiromašenih građana, koji bi postali nepoželjna „remetilačka“ pojava u luksuznom okruženju sazdanom isključivo prema finansijskim merilima privilegovane manjine. Tako bi godinama unižavan običan građanin ostao žrtva nepravednog postupanja sa nesrazmerno velikim udelom u kolektivnim teretima, a Beograd bi se kao zajednica još više udaljio od ideje Avišaja Margalita (Avishai Margalit) o pristojnom društvu kao onom u kome institucije ne ponižavaju ljude (1998: 183).

Zaključak

Ugradnja neoliberalne paradigme u reformu javne uprave u Srbiji posredstvom modela novog javnog rukovođenja nije donela očekivan porast nivoa kvaliteta javnih roba i usluga, a ostvarenje društvene pravde učinila je još zamagljenijim i manje izvesnim ciljem društvenog razvoja. U mnoštvu praktičnih problema koji se pojavljuju u svakodnevnom radu javne uprave, kritičku analizu primene metoda i tehnika poslovanja privatnog sektora u obavljanju javnih poslova suzili smo na pitanja efikasnosti, merenja radnog učinka, privatizacije javnih funkcija i poslova, javno-privatnog partnerstva i distorzije profesionalnog integriteta. Analiza nabrojanih pokazatelja je potvrdila polaznu pretpostavku da su korporativna i menadžerska paradigma neprimerene ulozi javne uprave u jednom društvu.

Za razliku od privatnog sektora vođenog maksimalizacijom profita, efikasnost ne bi trebalo da bude glavno merilo vrednovanja rezultata rada javne uprave jer ona, kao što pokazuju analizirani primeri iz domaće prakse, ne vodi nužno i neposredno povećanju kvaliteta proizvedenih javnih roba i pruženih javnih usluga niti automatski doprinosi boljoj zaštiti ili ostvarenju javnog interesa. Model novog javnog rukovođenja upravo polazi od te, prema našem mišljenju, pogrešne pretpostavke da efikasniji rad javnih službenika vođen proverenim menadžerskim tehnikama i metodama izvesno vodi ishodima dobrim za većinu građana. Utoliko se i merenje radnog učinka u vitalnim javnim službama, poput npr. policije i zdravstva, pokazuje pre kao svojevrsna prepreka valjanom utvrđivanju stvarnog stanja i konkretnog doprinosa policijskih službenika i zdravstvenih radnika u staranju o bezbednosti, odnosno javnom zdravlju stanovništva Srbije. Insistiranje na nekritičkoj primeni efikasnosti motivisanoj simuliranjem tranzicione reforme može samo da onemogući popravljavanje manjkavosti u sadašnjem načinu organizacije i obavljanja javnih poslova. Privatizacija javnih poslova takođe je primenjena sa proklamovanom namerom da se uvođenjem tržišnih i preduzetničkih modela dobije viši kvalitet javnih usluga koji država ne može u potpunosti sama da finansira usled oskudnih javnih prihoda. Dosadašnji ishod privatizacije pojedinih javnih nadležnosti ne samo da drastično odudara od najavljene koristi koju je trebalo da donesu privatna ulaganja, nego se čini da je ovaj instrument novog javnog rukovođenja otvorio i slobodan prostor za odlivanje dela javnog budžeta i zloupotrebu javnih dobara zarad ostvarenja nelegitimnih partikularnih interesa.

Svrha obavljanja javnih poslova ne leži u efikasnosti, nego u odgovoru na pitanje koliko njihovo kvalitetno obavljanje pomaže pojedincu da kao konstituent političke zajednice u njenim okvirima zadovolji potrebe i ostvari sve životne potencijale – koje inače ne bi mogao da dosegne da živi izolovano. Javne službe nisu „kiosci“ gde se građani pojavljuju kao slučajni potrošači u prolazu, već one poseduju moć da odlučuju o obrascima raspodele društvenog bogatstva i na taj način ostvare ili osujete strateške odluke o smeru društvenog razvoja. Pomodarska primena ovog koncepta u okolnostima „zakasnele tranzicije“ i nedosledne reforme javnih institucija teško da bez obnove društvene uloge javne uprave u Srbiji može da povрати poverenje poniženih građana u verodostojnost zalaganja javnih službenika da javnim robama i uslugama jačaju društvenu pravičnost – uz srazmernu preraspodelu koristi i troškova. Stoga postupanje javnih službenika prema građanima mora da bude prožeto osećanjem pripadnosti zajednici, brigom za druge i ispravnim shvatanjem učešća javnosti u odlučivanju i nadzoru vlasti.

Preispitivanje praktičnih domašaja koncepta novog javnog rukovođenja sa stanovišta ostvarenja društvene pravde mora da uzme u obzir sadašnju dinamiku socijalnih odnosa sazdanu na shvatanju neoliberalne paradigme kao „rata svih protiv svakoga“, koje je prirodno izniklo na „tlu“ sebičnih nagona za preživljavanjem pojačanih građanskim ratovima, međunarodnim embargom i urušavanjem vrednosnog poretka. Prema našem mišljenju, javna uprava ima težak zadatak da obnovi kod građana osećanje solidarnosti i volju da individualne snage usmere na rešavanje problema od zajedničkog interesa. Prema kvalitetu odnosa koji imaju sa javnim službenicima, građani procenjuju demokratičnost aktuelne vlasti i same političke zajednice čiji su konstituenti. Pouzdanost javnog službenika u odnosu prema građanima kao strani koja zavisi od njegovog budućeg ponašanja, javnost procenjuje prema tome šta on čini ili propušta da čini i koji su pokretački motivi tog ponašanja. Građani imaju poverenje u službenika i prosuđuju njegovu pouzdanost, a ako su norme koje on zastupa neprihvatljive, poverenje u njega biće podriveno. Stoga javni službenik nikako ne sme da bude menadžer i zastupnik korporativnih interesa moralno indiferentan prema štetnim posledicama neoliberalnog oblika kapitalističke regulacije u Srbiji, niti da ih opravdava geslom „svako je kovač svoje sreće“, zgodnim za prikrivanje sve većeg socijalnog raslojavanja prvenstveno uslovljenog nejednakim tretmanom. Današnji javni službenik – pogotovo iz rukovodećeg sloja – dužan je da preuzme moralnu obavezu da profesionalnim delovanjem doprinosi ostvarenju društvene pravde kao temeljne svrhe postojanja demokratski uređene političke zajednice.

Literatura

- AAS – Akademija arhitekture Srbije. 2015. *Deklaracija: O „Beogradu na vodi“*. <http://aas.org.rs/wp-content/uploads/2015/03/Deklaracija-AAS-o-Beogradu-na-vodi-05.-mart-2015..pdf>, pristupljeno 17. septembra 2017.
- Alonso José M., Clifton, Judith & Díaz-Fuentes, Daniel. 2015. Did New Public Management matter? An empirical analysis of the outsourcing and decentralization effects on public sector size. *Public Management Review*, Vol. 17, No. 5: 643–660.
- Bishop, Sharon. 2004. Thinking About a Professional Ethics. *Language Assessment Quarterly*, Vol. 1, No. 2–3: 109–122.
- Boardman, Anthony E., Greve, Carsten & Hodge, Graeme A. 2015. Comparative Analyses of Infrastructure Public-Private Partnerships. *Journal of Comparative Policy Analysis: Research and Practice*, Vol. 17, No. 5: 441–447.

- Bovaird, Tony & Löffler, Elke. 2003. Understanding public management and governance, in: Tony Bovaird & Elke Löffler (eds). *Public Management and Governance*. London and New York: Routledge.
- Bozeman, Barry. 2007. *Public Values and Public Interest: Counterbalancing Economic Individualism*. Washington D.C.: Georgetown University Press.
- Denhardt, Janet V. & Denhardt, Robert B. 2007. *The New Public Service: Serving, Not Steering*. Armonk: M.E. Sharpe.
- Dunleavy, Patrick, Margetts, Helen, Bastow, Simon & Tinkler, Jane. 2006. New Public Management Is Dead – Long Live Digital-Era Governance. *Journal of Public Administration Research and Theory*, Vol. 16, Issue 3: 467–494.
- Gargan, John J. 2007. The Public Administration Community and the Search for Professionalism, in: Jack Rabin, W. Bartley Hildreth and Gerald J. Miller (eds). *Handbook of Public Administration*. Boca Raton (FL): CRC Press.
- Gray, Andrew & Jenkins, Bill. 2006. From Public Administration to Public Management: Reassessing a Revolution?, in: Eric E. Otenyo & Nancy S. Lind (eds). *Comparative Public Administration: The Essential Readings*. Oxford, Amsterdam, San Diego: Elsevier/JAI Press: 543–572.
- Gregory, Robert. 2007. New Public Management and the Ghost of Max Weber: Exorcized or Still Haunting?, in: Tom Christensen and Per Lægreid (eds). *Transcending new public management: The transformation of public sector reforms*. Aldershot: Ashgate: 221–243.
- Harvey, David. 1985. The Urban Process under Capitalism: A Framework for Analysis, in: *The Urbanisation of Capital, Studies in the History and Theory of Capitalist Urbanisation 2*. Oxford: Basil Blackwell: 1–31.
- Hazard Jr., Geoffrey C. 1992. Personal Values and Professional Ethics. *Cleveland State Law Review*, Vol. 40, Issue 2: 133–141.
- Hefe, Otfried. 2008. *Pravda: filozofski uvod*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Hughes, Owen E. 2003. *Public Management and Administration: An Introduction*. Basingstoke: Palgrave.
- Izveštaj. 2010. Direkcija za javni prevoz, Sekretarijat za saobraćaj, Gradska uprava Grada Beograda [21. septembar]. <https://www.cins.rs/uploads/useruploads/Documents/Izvestaj-Sekretarijata-za-saobra%C4%87aj-Beograda-efekti-Bus-Plus.pdf>, pristupljeno 10. oktobra 2017.
- Johnson, Harry M. 2009. Bureaucracy and Modernization, in: Ali Farazmand (ed.). *Bureaucracy and Administration*. Boca Raton (FL): CRC Press: 203–218.
- Kolthoff, Emile, Huberts, Leo & Heuvel, Hans van den. 2006–2007. The Ethics of New Public Management: Is Integrity at Stake?. *Public Administration Quarterly*, Vol. 30, No. 4: 399–439.
- Korać, Srđan T. 2017. Javni službenik za 21. vek: ka savremenom učitavanju gesla „plemstvo obavezuje“. *Srpska politička misao*, god. 24, vol. 57, br. 3: 273–288.
- Levy, Roger. 2010. New Public Management: End of an Era? *Public Policy and Administration*, Vol. 25, No. 2: 234–240.

- Lynn Jr., Laurence E. 2006. *Public Management: Old and New*. London and New York: Routledge.
- Margalit, Avišaj. 1998. *Pristojno društvo*. Beograd: Radio B92.
- McCurdy, Howard E. & Rosenbloom, David H. (eds). 2006. *Revisiting Waldo's Administrative State: Constancy and Change in Public Administration*. Washington D.C: Georgetown University Press.
- Overeem, Patrick & Tholen, Berry. 2011. After Managerialism: MacIntyre's Lessons for the Study of Public Administration. *Administration & Society*, Vol. 43, No. 7: 722–748.
- Parmenter, David. 2010. *Key Performance Indicators: Developing, Implementing, and Using Winning KPIs*. Hoboken (NJ): John Wiley & Sons.
- Pollitt, Christopher & Bouckaert, Geert. 2011. *Public Management Reform: A Comparative Analysis*. Oxford: Oxford University Press.
- Rescher, Nicholas. 2002. *Fairness: Theory and Practice of Distributive Justice*. New Brunswick (NJ): Transaction Publishers.
- SANU. 2014. Primedbe i sugestije na Nacrt prostornog plana područja posebne namene uređenja dela priobalja grada Beograda [28 oktobar]. <http://aas.org.rs/wp-content/uploads/2014/11/Savski-amfiteatar-komplet-28.-10.pdf>, pristupljeno 14. septembra 2017.
- Savoie, Donald J. 2006. What is Wrong With the New Public Management?, in: Eric E. Otenyo and Nancy S. Lind (eds). *Comparative Public Administration: The Essential Readings*. Oxford, Amsterdam, San Diego: Elsevier/JAI Press.
- Shafritz, Jay M., Russel, E.W. & Borick, Christopher P. 2009. *Introducing Public Administration [6th Edition]*. New York: Pearson Longman.
- SJURS (Strategija reforme javne uprave u Republici Srbiji). 2014. Službeni glasnik RS, br. 9/14, ispr. br. 42/14.
- Slavković, Ljubica. 2015. *Belgrade Waterfront: An Investor's Vision of National Significance, 15 May, Failed Architecture*, www.failedarchitecture.com/belgrade-waterfront/, pristupljeno 2. septembra 2017.
- Svara, James H. & Brunet, James R. 2005. Social Equity Is a Pillar of Public Administration, *Journal of Public Affairs Education*, Vol. 11, No. 3: 253–258.
- Taylor, Frederick W. 2007. Scientific Management, in: Jay M. Shafritz and Albert C. Hyde (eds). *Classics of Public Administration*. Boston: Thomson Wadsworth: 36–38.
- Vasić, Jelena. 2012. *Do Busplusa kroz rupe u sistemu*, Centar za istraživačko novinarstvo (CINS) Nezavisnog udruženja novinara Srbije, <https://www.cins.rs/news/srpski/article/do-busplusa-kroz-rupe-u-sistemu-1>, pristupljeno 10. oktobra 2017.
- Vasić, Jelena i Georgiev, Slobodan. 2013. *Busplus godinu dana kasnije: neispunjena očekivanja*. Centar za istraživačko novinarstvo (CINS). https://www.cins.rs/srpski/research_stories/article/busplus-godinu-dana-kasnije-neispunjena-ocekivanja, pristupljeno 10. oktobra 2017.

CORPORATE AND MANAGERIAL SNOBBERY AND THE COLLAPSE OF THE SOCIAL ROLE OF PUBLIC ADMINISTRATION IN SERBIA

Srdan Korac

Institute of International Politics and Economics, Belgrade

Abstract: The paper starts with the thesis that the implementation of neoliberal paradigm through New Public Management as a part of the public administration reform in Serbia has not brought the expected increase in the quality of public goods and services; it additionally blurred the aim of social justice and made social development less plausible. The analysis focuses on several selected issues: efficiency, performance measurement, privatisation of public functions, Public-Private Partnerships (PPPs), and low professional integrity. Following the motto that the best government is that which costs least, political decision makers strive to modernise the broken and collapsing administrative apparatus inherited from the age of voluminous socialist state by the uncritical transplantation of the corporate and managerial methods and techniques to public policy implementation – based on the role model of post-industrial polyarchies. The substantial differences between the ethical decision-making in a private company driven by the maximisation of profits at any cost, on the one side, and the ethical decision-making of civil servant who ought to support the public interest, on the other side, inevitably neglect the social justice in policy implementation process. As the New Public Management is being implemented in the context of so-called “late transition” and overall inconsistent reforming of the public sector in Serbia, it will be difficult to restore the citizens’ trust in the credibility of the domestic public officials’ efforts to improve the public interest based on social justice without restoring the social role of public administration as the previous step.

Key words: public administration reform, new public management, social justice, Serbia

KRATAK OSVRT NA NEOLIBERALNU AGENDU U KULTURI (PRIMER JEDNE LOKALNE SREDINE U SRBIJI)*

Nemanja Zvijer**

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet
Institut za sociološka istraživanja

Apstrakt: Rad predstavlja kratak osvrt na funkcionisanje institucija kulture na lokalnom nivou u Srbiji u okolnostima uspostavljanja neoliberalnog sistema. Analiza će se fokusirati na položaj određene institucije (Kulturni centar) u konkretnoj lokalnoj sredini – u gradu Zrenjaninu, u smislu finansiranja i materijalnih izdataka za funkcionisanje, ali i za finansiranje samih kulturnih sadržaja. U metodološkom pogledu, rad će se bazirati na analizi budžetskih dokumenata prema funkcionalnoj i ekonomskoj klasifikaciji, kao i na intervjuima sa izabranim predstavnicima kulturnih institucija. Razmatranje položaja i „egzistencije“ institucije kulture trebalo bi da ukaže na to da li je i u kojoj meri neoliberalna agenda prisutna u sferi kulture.

Cljučne reči: kultura, finansiranje, institucije, neoliberalizam, Zrenjanin

Uvodne napomene

Mnogi autori koji su se bavili analizom ne samo neoliberalizma već i implikacijama neoliberalne politike u sferi kulture naglašavaju u mnogim segmentima izvesnu nekoherentnost između teorije i prakse (Navarro, 2007; Harvi, 2012; McGuigan, 2016; Lawn, Prentice, 2015). Međutim, ono što postoji kao jedna vrsta konsenzusa u gotovo svakom analitičkom narativu o neoliberalizmu, nezavisno od toga da li je afirmativnog ili kritičkog karaktera, jesu ključni topisi: slobodno tržište, privatna svojina i priva-

* Rad je deo projekta „Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri“ (evid. br. 179035), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

** nzvijer@f.bg.ac.rs

tizacija, deregulacija, liberalizacija trgovine, fiskalna disciplina, redukcija javne potrošnje, minimalizovanje uloge države i sl.

Kada se navedeni toposi postave kao neupitni, neoliberalizam zado-bija osobenosti ideološkog diskursa. Na taj način uspostavlja se određena vrsta doktrinarnosti,¹ a osim nje veoma važna je i činjenica na koju upućuje Harvi (David Harvey) da je diskurs neoliberalizma ostvario hegemoniju i da ima „prožimajuće efekte na način mišljenja sve do tačke gde postaje inkorporisan u zdravorazumski način na koji mnogi od nas tumače, žive i razumeju svet“ (Harvi, 2012: 16). Slične aspekte naglašava i Džim Mekgjugen (Jim McGuigan) navodeći da je neoliberalizam toliko prodoran da predstavlja normalnost i da je zadobio zdravorazumski karakter (McGuigan, 2016: 11). Kroz proces predstavljanja neoliberalnih načela kao „normalnih“ i podrazumevajućih od strane intelektualaca, sistema obrazovanja ili medija, oblikuje se svojevrsan neoliberalni ideološki diskurs. Na ovaj način se učvršćuje, naturalizuje pa i univerzalizuje neoliberalna metanaracija, a ključni principi i načela zadobijaju karakter vrednosti.² U tom smislu može se pomenuti Harvijev uvid da je krajnji efekat procesa stvaranja saglasnosti (ali i stvaranja pristanka, moglo bi se dodati u gramšijevskom duhu) o legitimnosti neoliberalizma bio takav da su ga sve više u mnogim delovima sveta videli kao neophodan, pa čak i u potpunosti „prirodan“ način za uređivanje društvenog poretka (Harvi, 2012: 61).

Moglo bi se reći da se pomenuta naturalizacija (pa i legitimizacija) neoliberalizma dosta efikasno može odvijati i u sferi kulture, pri čemu jedan aspekt tog procesa može imati simbolički karakter. Stjuart Hol (Stuart Hall), na primer, smatra da je neoliberalizam samo jedan od operativnih trendova u kulturi, pri čemu su prema njegovom mišljenju, u kulturi, u kojoj su neoliberalne ideje široko raspostranjene, vrednosti centrirane uglavnom oko novca, bogatstva, robe, potrošnje, tehnologije ili poznatih ličnosti (Hall, 2011: 722–723).

1 Britanski sociolog Nik Kuldri (Nick Couldry) jednim oblikom neoliberalne doktrine naziva „vašingtonski konsenzus“, dok je drugi oblik te doktrine promena u pravcu „potržišnjavanja“ (*marketization*), kao aktivnog političkog principa od sredine 1980-ih (Couldry, 2010: 5). Za razliku od ovoga, nemački sociolog Rajner Dijaz-Bon (Rainer Diaz-Bone) naglašava da neoliberalizam nije ni doktrina, ni koherentan teorijski koncept, već je ključni termin koji se koristi u različitim oblicima savremene kritike kapitalističkih društava (Diaz-Bone, 2016: 214).

2 Kuldri smatra da neoliberalna racionalnost (prekomerno vrednovanje tržišta) obezbeđuje principe za organizovanje delanja koji su internalizovani kao norme i vrednosti od strane individua, grupa i institucija, što u krajnjem slučaju znači da neoliberalna racionalnost postaje kultura (Couldry, 2010: 12).

Premda ovo svakako jesu važne simboličke implikacije koje neoliberalizam može imati u sferi kulture, pažnja će se u ovom radu obratiti ne toliko na simboličke koliko na materijalne posledice neoliberalnih imperativa u kulturi (što je zapravo drugi aspekt prethodno pomenute naturalizacije). Iz toga bi se onda možda moglo i nešto šire zaključivati, jer kako Džim Mekgjugen napominje, kulturološke posledice neoliberalne transformacije protežu se mnogo dublje od smanjenja javne potrošnje na umetnost i druge kulturne aktivnosti (McGuigan, 2016: 21).

Analitički okviri rada

Ako se navedeno ima u vidu, može se postaviti pitanje kakve mogu biti konkretne implikacije neoliberalne ideologije u sferi kulture na lokalnom nivou u Srbiji? Da bi se na ovo pitanje pokušalo bar delimično odgovoriti, iskoristiće se primer Kulturnog centra Zrenjanina (KCZR).³ Ova institucija je izabrana zbog toga što njeno postojanje nije striktno zakonski određeno,⁴ pa se u eventualnom (ne)postojanju same institucije može ogledati interes za kulturu u jednom širem smislu. Drugi razlog za izbor KCZR leži u heterogenom i polivalentnom karakteru ove institucije jer se u njegovim okvirima pored različitih vrsta kulturnih delatnosti (filmski, muzički, pozorišni i tribinski programi, izložbe) obavljaju i delatnosti druge vrste (ugostiteljstvo, obrazovanje).

Konkretne implikacije neoliberalne agende u kulturi, pratiće se najpre preko nekoliko, uglavnom ekonomskih, indikatora, i to kroz analizu sekundarnih izvora. U tom smislu posebna pažnja će se posvetiti budžetu lokalne samouprave koji će se najpre analizirati prema funkcionalnoj klasifikaciji, što se odnosi na budžetska izdvajanja prema nameni, koja u ovom slučaju predstavljaju izdvajanja za kulturu. Osim toga, budžet će se analizirati i prema ekonomskoj klasifikaciji, koja se odnosi na konkretnu vrstu rashoda, što će podrazumevati izdvajanja za plate i doprinose, kao i za programe.

3 KCZR je lokalna ustanova kulture koja je potpuno na budžetu grada, što znači da se svi materijalni troškovi, plate i programi finansiraju iz gradskog budžeta, a pored toga KCZR se finansira i preko projektnog finansiranja (na pokrajinskim, republičkim ili međunarodnim konkursima i sl.).

4 Zakon o lokalnoj samoupravi u članu 20. navodi da opština osniva ustanove i organizacije i u oblasti kulture, i da „organizuje vršenje poslova u vezi sa zaštitom kulturnih dobara od značaja za opštinu, ...“ („Službeni glasnik RS“, br. 129/2007 i 83/2014). Pritom, ustanove zaštite kulturnih dobara, prema Zakonu o kulturnim dobrima (član 70), jesu zavod za zaštitu spomenika kulture, muzej, arhiv i biblioteka („Službeni glasnik RS“, br. 71/1994).

Pored analize sekundarnih izvora, metodološki okvir će podrazumovati i obavljanje intervjua sa ljudima zaposlenim u samoj instituciji, kako bi se dobili podaci koji se nisu mogli „izvući“ iz zvaničnih dokumenata. U tom smislu, cilj je da se kroz intervjue razmotri da li je u poslednjih desetak do petnaest godina bilo pokušaja da se programi učine profitabilnijim, odnosno da li je bilo pokušaja komercijalizacije same institucije. Takođe će se ispitati i da li su postojale inicijative da KCZR funkcioniše isključivo po tržišnim principima i da li je i u kojoj meri prisutan koncept javno-privatnog partnerstva.

Vremenski raspon analize obuhvatiće period od 2001. do 2016. godine. Pomenuti period izabran je jer su sa njegovim početkom brže i aktivnije počeli da se odvijaju procesi konsolidovanja kapitalističkog sistema, i to nakon perioda „blokiranе transformacije“, karakteristične za poslednju dekadu XX veka. Ti procesi bili su u većoj ili manjoj meri evidentni u finansijskom sektoru (restrukturiranje velikih banaka, monetarna stabilizacija), u sektoru investicija (dominacija inostranih ulaganja) i, što je možda najvažnije, u opsegu implementacije načela „vašingtonskog konsenzusa“ (Lazić, 2011: 64). Zbog toga se čini osnovanim pretpostaviti da su se u ovom periodu postepeno pojačavale neoliberalne tendencije u različitim sferama društva, pa samim tim i u sferi kulture.

Lokalno finansiranje kulture na „prvi pogled“

Kada se za navedeni vremenski period ima u vidu budžet grada Zrenjanina u celini (što podrazumeva Odluke o budžetu i rebalans)⁵ i u okviru toga procenat ukupnih izdvajanja za kulturu⁶ u odnosu na ukupne

5 Sve odluke o budžetu, kao i rebalansi, preuzeti su iz „Službenog lista opštine Zrenjanin“. Za period 2006–2016. godine brojevi „Službenog lista opštine Zrenjanin“ sa podacima o budžetu preuzeti su sa zvaničnog sajta grada Zrenjanina (<http://www.zrenjanin.rs/1-240-0-0/Sluzbeni-list>), dok su za period 2001–2005. godine brojevi preuzeti iz Istorijskog arhiva Zrenjanina.

6 To je podrazumevalo finansiranje sledećih ustanova: Narodno pozorište „Toša Jovanović“, Gradska narodna biblioteka „Žarko Zrenjanin“, Narodni muzej Zrenjanin, Savremena galerija Umetničke kolonije Ečka, Kulturni centar Zrenjanina, Istorijski arhiv Zrenjanina, Zavod za zaštitu spomenika kulture (do 2011. godine korisnici gradskog budžeta bili su i Savez amaterskih KUD-ova i amatersko pozorište Madač). Potrebno je naglasiti da se nije analizirala budžetska linija koja se odnosi na manifestacije, jer izdvajanje za manifestacije ne mora nužno biti povezano sa kulturom i kulturnim sadržajima, već se pre može odnositi na turizam i turističku ponudu grada. Naravno, kultura i turizam mogu biti vrlo tesno povezani, ali to ovde neće biti predmet analize.

rashode i izdatke, može se primetiti da je taj procenat u poslednjih deset godina, uz izvesne oscilacije, u blagom padu (Grafikon 1).

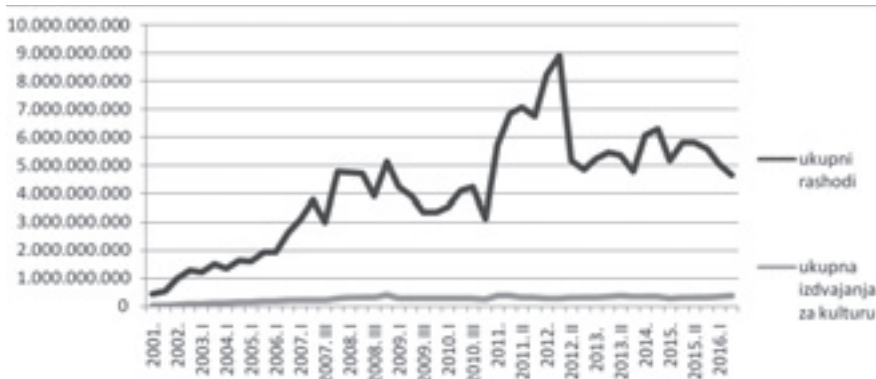

Grafikon 1. Procenat izdvajanja za kulturu po godinama u bužetu grada Zre-njanina

Određeno smanjenje ukupnih izdvajanja za kulturu načelno može biti u skladu sa neoliberalnom praksom smanjenja javne potrošnje, u ovom konkretnom slučaju u oblasti kulture. Međutim, ono što ovde u velikoj meri odudara od neoliberalnog obrasca jesu relativno veliki postoci izdvajanja za kulturu po godinama, koji su se kretali do preko 10% ukupnih rashoda u budžetu. Izvestan pad procenta izdvajanja za kulturu desio se 2012. godine, ali to je bila posledica većih ukupnih rashoda u gradskom budžetu, a ne smanjenja ukupnih izdvajanja za kulturu. Štaviše, u apsolutnim ciframa ukupna izdavanja za kulturu te godine bila su iznad proseka za ceo analizirani vremenski period.⁷

Isto tako, ako se uporede ukupni rashodi u budžetu grada i ukupna izdvajanja za kulturu u analiziranom periodu, može se primetiti (Grafikon 2) da su izdvajanja za kulturu u apsolutnim ciframa uglavnom ujednačena (uz veoma mala kolebanja), čak iako se rebalansima budžeta ukupni rashodi smanjuju. Čini se da se moglo očekivati, posebno imajuću u vidu neoliberalni imperativ o smanjenju javne potrošnje, da će se uporedo sa smanjivanjima ukupnih rashoda i izdvajanja za kulturu takođe smanjiti.

7 Prosek ukupnih izdvajanja za kulturu za analizirani vremenski period je 270.191.285 dinara, dok je prosek 2012. godine (imaju se u vidu Odluka o bužetu i rebalansi) bio 314.018.707 dinara.

Grafikon 2. Ukupni rashodi i ukupna izdvajanja za kulturu u buždetu grada Zrenjanina

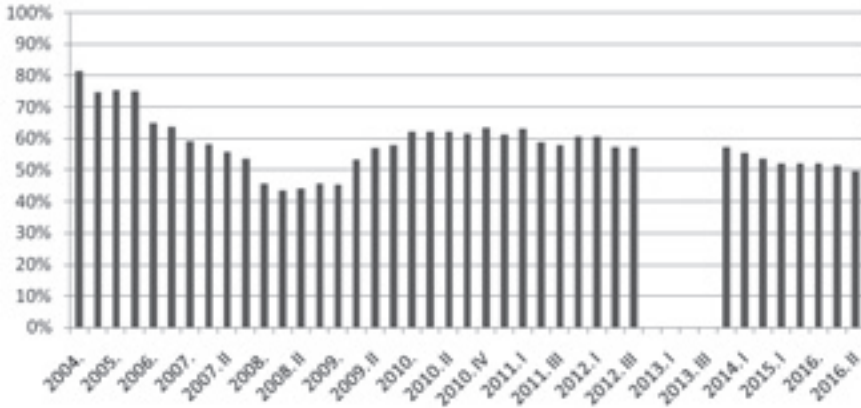
Ono što je ovde posebno interesantno i što je u velikoj meri u suprotnosti sa neoliberalnim načelima, jeste to da je, čak i sa padom procenta izdvajanja 2012. godine, prosek ukupnih izdvajanja za kulturu izrazito visok i da iznosi 7,16% od ukupnih rashoda u gradskom budžetu za analizirani vremenski period. Visina ovog proseka izdvajanja za kulturu u gradu Zrenjaninu posebno dolazi do izražaja kada se posmatra u komparativnoj perspektivi. Pošto za analizirani vremenski period (2001–2016) nisu pronađeni dovoljno uporedivi podaci na teritoriji Srbije, sledeći navodi će imati više ilustrativan karakter. Tako, recimo, za period od 2007. do 2009. godine, od ukupnog godišnjeg budžeta 133 lokalne samouprave u Srbiji prosečna izdvajanja za kulturu bila su oko 6% (Lazarević, 2011: 9).⁸ Za isti posmatrani period (2007–2009), budžet za kulturu u okviru ukupnog budžeta grada Novog Sada iznosio je u proseku 5,27% na godišnjem nivou (Lazarević, 2012: 9). S druge strane, republički prosek 2013. godine iznosio je 0,62% od ukupnog budžeta, pri čemu se međunarodni standard kreće oko 2,4% (Strategija razvoja..., 2014: 48).

Lokalno finansiranje kulture na „drugi pogled“

Prema navedenim podacima moglo bi se zaključiti da su pojedine lokalne sredine u Srbiji, kao što je Zrenjanin, uspevale da se odupru neoliberalnim tendencijama koje su se odnosile na smanjenje javne potrošnje za kulturu. Ipak, kada se malo bliže razmotre budžeti samih kulturnih

8 U okviru istog istraživanja, među gradovima/opštinama sa najvećim prosečnim budžetom za kulturu za period 2007–2009. godina, Zrenjanin se nalazi na šestom mestu (Lazarević, 2011: 8).

institucija, dobija se nešto drugačija slika. Ono što se prvo uočava jeste da je znatan deo tih budžeta odlazio na rashode za zaposlene. Tako su u periodu od 2001. do 2003. godine u okviru ukupnih izdvajanja za sektor kulture u gradskom budžetu Zrenjanina u proseku 75,25% činili upravo rashodi koji su odlazili na zaposlene.

Grafikon 3. Procenat ukupnih rashoda za zaposlene u budžetu KCZR⁹

Slična situacija je bila i sa KCZR-om jer, kako se i vidi na Grafikonu 3, prosečan procenat izdvajanja za sve rashode koji su se po različitim osnovama odnosili na zaposlene (plate, doprinosi, socijalna davanja, nagrade, putni troškovi...) bio je oko 60%, pri čemu se takođe vidi da se taj opseg kretao od preko 80% do preko 40%. To zapravo znači da što se više sredstava trošilo na rashode za zaposlene, manje je ostajalo za ostale troškove, među koje su spadali i troškovi za programe kulture. Na ovaj način, u izvesnom smislu se zapostavlja osnovna delatnost KCZR-a, a to je zapravo programska aktivnost, što dalje upućuje na to da se manje sredstava trošilo i na samu kulturu. Treba, takođe, imati u vidu da je od sredstava koja nisu predstavljala rashode za zaposlene, jedan deo odlazio i na održavanje zgrade (koje može biti veoma skupo, jer na prostoru od 5.000 m², koliko ima KCZR, troškovi za struju i grejanje mogu biti veoma visoki), čime su se još više umanjivala sredstva za programske aktivnosti.

Zbog toga programski direktor KCZR-a napominje da je veliki problem disparitet između novca koji se ulaže u programe i svih ostalih troškova (iako se u budžetu sve to vodi pod odrednicom „kultura“).¹⁰ Pritom

9 Za 2013. godinu nedostaju konkretni podaci, jer su u gradskom budžetu izdvajanja za kulturu data u celini. Takav slučaj je i sa periodom od 2001. do 2003. godine.

10 Razgovor autora s Vladimirom Đurićem, programskim direktorom KCZR, obavljen 24. 10. 2017. godine.

pomenuti disparitet, prema njegovim rečima, od kulturne institucije pravi socijalnu instituciju. Grafikon 3, između ostalog, pokazuje i jednu stranu tog dispariteta u analiziranom vremenskom periodu, odnosno kretanje visine rashoda za zaposlene u ukupnom budžetu KCZR-a. Programski direktor takođe napominje da je bilo perioda (sredinom 2000-ih) kada je KCZR imao budžet od pet miliona dinara za programe, pri čemu su uspevali da zarade još pet miliona kroz različite komercijalne programe i sadržaje ili zakup prostora.¹¹ Prema njegovim rečima, sav dodatni novac bio je „upumpavan“ u programske sadržaje, što se može uočiti i na Grafikonu 3, jer je najmanji udeo rashoda za zaposlene bio 2008. godine, a uvidom u budžet može se saznati da je tada KCZR ostvario dodatne prihode od preko deset miliona dinara.

U poslednje vreme, situacija je nešto drugačija, jer je sredstava za programe sve manje i sada KCZR dobija oko milion dinara samo za programe.¹² Izdvajanja za kulturu se, dakle, smanjuju, najverovatnije kao nepotreban trošak, a sredstva koja su namenjena za kulturne sadržaje slivaju se u plate zaposlenima, čime se u izvesnoj meri kupuje i socijalni mir. Urednik tribinskog programa u KCZR-u napominje da je do 2012. godine opština finansirala dve tribine mesečno, pri čemu je on imao potpunu autonomiju u izboru tema i sagovornika.¹³ Poslednje dve godine, prema njegovim rečima, KCZR ne dobija nikakva sredstva za tribine, a pri tome se dešavalo (čak i ranije), da se sredstva za programe knjigovodstveno vode kao da postoje, ali da se potroše na neke druge namene.

Smanjenje izdavanja za kulturu pratila je promena finansijske politike prema KCZR-u od strane lokalne samouprave. Naime, ranijih godina bila je praksa da se od Opštine nekoliko puta godišnje dobijaju uplate od 200.000 do 400.000 dinara za programe (ponekad i odjednom 500.000 dinara), pri čemu je KCZR sa tim sredstvima raspolagao onako kako je želeo, u smislu samostalnog koncipiranja programa.¹⁴ U poslednje dve do tri godine uveden je sistem po kome se za svaki pojedinačni program pravi ugovor koji se šalje u Opštinu na odobravanje i onda se pojedinačno po ugovoru prebacuju sredstva.¹⁵ Osim činjenice da takav sistem u znatnoj meri otežava planiranje programskih sadržaja, pa i njihovu realizaciju uvodeći dodatne birokratske procedure, to je ujedno značilo i početak strože kontrole sredstava koja se odvajaju za kulturu.

11 *Isto.*

12 *Isto.*

13 Razgovor autora s Miroslavom Samardžićem, urednikom tribinskog programa KCZR, obavljen 23. 10. 2017. godine.

14 *Isto.*

15 *Isto.*

Vrhunac smanjenja izdvajanja za kulturu, kao jedne od mera neoliberalne agende, ogledao se u prisvajanju samostalnog računa, odnosno podračuna KCZR-a od strane Opštine Zrenjanin. Iako je sama institucija u potpunosti na „lokalnom“ budžetu, posedovala je dva računa, od kojih je jedan bio „budžetski“ račun za osnovna sredstva iz opštinskog budžeta koja su se odnosila na plate, programe, održavanje i slično, dok je drugi bio poseban račun u banci, na koji su se uplaćivali prihodi od prodatih ulaznica za koncerte ili pozorišne predstave, od stranih donacija i tome slično.¹⁶ Pritom je KCZR sa sredstvima sa drugog računa raspolagao autonomno, a to je obuhvatalo banalne stvari kao što je kupovina i zamena neispravne sijalice, ali i finansiranje nekomercijalnih sadržaja kao što su honorari za tribine.¹⁷

Prošle godine, odlukom grada prisvojen je račun u banci, što je podrazumevalo da računi više nisu pod kontrolom KCZR-a, tako da sa svim sredstvima koja ova institucija samostalno zaradi ne može više autonomno da raspoláže (ne može, npr. ponovo da ih uloži u neke programske sadržaje), već grad i gradski činovnici odlučuju šta će se i koliko plaćati.¹⁸ Ovim putem, sva vanbudžetska zarada KCZR-a odlazi u gradski budžet i ujedno se svaka novčana transakcija odvija preko gradske uprave. Zbog toga se može reći da taj sistem predstavlja pokušaj kontrole javnih rashoda iz budžeta, odnosno uvođenje jedne vrste fiskalne discipline u javni sektor, što je jedno od osnovnih načela neoliberalne doktrine.¹⁹ Istovremeno, to je u skladu sa programom fiskalne konsolidacije koji je po direktivi MMF-a započet u Srbiji tokom 2014. godine.

Osim fiskalne discipline, koja je konkretna mera neoliberalne politike, mnogo veću težinu ima koncept slobodnog tržišta. U tom smislu, imajući u vidu lokalni kontekst o kome govorimo, možda bi se moglo očekivati da će biti inicijativa da KCZR funkcioniše isključivo po tržišnim principima kao komercijalna ustanova. Programski direktor ove institucije navodi da nije bilo takvih sistematskih i organizovanih pritisaka od strane gradske vlasti.²⁰ Ako je i bilo pokušaja komercijalizacije i uvođenja profitabilnijih

16 Razgovor autora s Vladimirom Đurićem.

17 *Isto.*

18 *Isto.*

19 Programski direktor KCZR-a smatra da je to sistem koji trenutno država sprovodi nad gradovima – ukрупnjavanje budžeta, kako bi se imala što bolja kontrola rashoda, a zatim se sredstva daju „na kašičicu“ – i da to onda gradovi rade svojim institucijama. S druge strane, urednik tribinskog programa smatra da to predstavlja kontrolu programske politike same institucije.

20 Razgovor autora s Vladimirom Đurićem. On takođe navodi da je bilo oprečnih stavova u gradskom veću, od onih koji su govorili da je KCZR javna ustanova koja je na budžetu i da ne treba da se komercijalizuje do onih drugih koji su smatrali da KCZR

programa, oni su zapravo dolazili iz same institucije. Kako napominje programski direktor: „Mi smo ustanova koja nije komercijalna, ali nismo 'gadljivi' na novac i ukoliko nešto možemo da komercijalizujemo, mi ćemo to da komercijalizujemo kako bi kasnije finansirali druge programe. I bilo je momenata kada smo mi vrlo pristojno zarađivali od predstava koje smo radili, od koncerata...“²¹ „Preduzetnički duh“ KCZR-a proizilazio je, dakle, iz želje da se sredstva zarađena od komercijalnih aktivnosti ulože u neke druge, nekomercijalne sadržaje, ili u samu instituciju. Međutim, sa oduzimanjem računa i onemogućavanjem da samostalno raspoložu sopstvenim sredstvima, bilo kakva „komercijalna inicijativa“ postala je praktično besmislena, jer KCZR nema autonomiju u trošenju zarađenih sredstava pošto sve što se zaradi odlazi na opštinski račun.

Kada su u pitanju javno-privatna partnerstva, koja takođe pripadaju korpusu neoliberalnih strategija, KCZR nije trpeo pritiske spolja da uđe u aranžman takvog karaktera. Kao i u prethodnom slučaju, takve inicijative takođe su dolazile iz same institucije, da se kroz projektno finansiranje saraduje sa različitim civilnim i nevladinim organizacijama.²² Smanjenje dotoka budžetskih sredstava, u izvesnom smislu, čini da okrenutost ka projektima i fondacijama postane nužnost, pa se stoga može reći da *fandrejzing* (*fundraising*) koji „označava obezbeđivanje dodatnih sredstava i usluga putem sponzorstava, donacija i fondovskim finansiranjem pojedinačnih programa i projekata, [...] predstavlja jedan od imperativa savremenog doba“ (Krivošejev, 2009: 226). Verovatno zbog toga urednik tribinskog programa KCZR-a smatra da je projektno finansiranje tendencija i da je to, u suštini, neoliberalni koncept jer, kako kaže, neoliberalni koncept neće biti čisto tržišni pošto postoje delatnosti u kulturi koje ne mogu da opstanu na tržištu i da su samim tim određene institucije kulture primorane da konkurišu kod fondacija koje su, opet, sve ideološki orijentisane.²³

Zaključna razmatranja

U prethodnim redovima data je jedna vrsta skice za moguće razmatranje postojanja neoliberalne agende u kulturi. Kao osnovni indikator ove pojave uzeto je finansiranje kulture i kulturnih sadržaja prevashodno zbog toga što se, suštinski posmatrano, odnos prema kulturi najjasnije uočava

treba potpuno da izađe na tržište. Ali u načelu, kako kaže, na lokalnu nije bilo puno pritiska u pravcu komercijalizacije.

21 Razgovor autora s Vladimirom Đurićem.

22 Razgovor autora s Vladimirom Đurićem.

23 Razgovor autora s Miroslavom Samardžićem.

upravo u tome koliko se ona materijalno vrednuje, to jest koliko se za nju izdvaja sredstava i koliko se u nju ulaže.

Imajući to u vidu, može se reći da je prethodna analiza pokazala izvesne kontradiktornosti. S jedne strane, moglo se primetiti da su se ukupna izdvajanja za kulturu tokom godina smanjivala (što je u skladu sa neoliberalnim načelima), dok je, s druge strane, procenat tih izdvajanja bio relativno visok. Međutim, kada se površina malo zagrebala, mogla se uočiti konkretna mera neoliberalne politike, kao što je smanjenje dotoka sredstava za programske aktivnosti. Ovu meru pratili su postupci kao što su komplikovanja procedura obezbeđivanja sredstava za programe²⁴ i onemogućavanje autonomnog raspolaganja ostvarenim prihodima zbog ukidanja pristupa bankovnom računu. Ova poslednja činjenica ukazuje na još jednu kontradiktornost. U raspolaganju materijalnim sredstvima same institucije uvedena je jedna vrsta relativno strogog državnog centralizma, što je u principu u suprotnosti sa proklamovanom neoliberalnom težnjom za što manjom ulogom države.²⁵ Drugi oblici neoliberalne agende, kao što su komercijalizacija ili izlazak na tržište, za sada nisu toliko prisutni, odnosno još uvek ne postoji spoljni pritisak da se sama institucija povinuje tim načelima.

Sve u svemu, iako se može reći da kultura ne trpi disciplinu, pa samim tim ni fiskalnu, ipak postoji težnja da se ova društvena sfera u određenom smislu disciplinuje. To svakako može biti posledica neoliberalne agende, pri čemu se jedna od implikacija takvog sistema može ogledati i u eventualnoj kontroli same kulture. Naime, ne samo smanjenje sredstava nego i birokratski složenija procedura do njihovog dolaženja može uticati na to da se, na primer, izbegavaju određene teme ili sadržaji koji bi dodatno zakomplikovali ionako već komplikovan proces dobijanja sredstava. Manje ili više latentnoj kontroli može doprinosti i činjenica da se sredstva ne odobravaju unapred, već po realizovanom programu, što dalje može dovesti do određenih oblika autocenzure. Pored toga, nemogućnost raspo-

24 Iako je pojačana birokratizacija načelno u suprotnosti sa neoliberalnim antibirokratizmom, treba imati u vidu da je „s trijumfom neoliberalizma birokracija [...] trebala postati suvišna, relikvija neoplakane staljinističke prošlosti. [...] Umjesto da nestane, birokracija je promijenila svoje obličje; i to, novo, decentralizirano obličje dopustilo joj je da se razmnoži“ (Fisher, 2011: 41).

25 Dijaz-Bon navodi paradoks prema kome neoliberalizam napada državu kao neefikasnu, dok istovremeno koristi državu da osigura tržišne uslove u vanekonomskej društvenoj sferi i da preoblikuje neekonomske institucije u tržišne (Diaz-Bone, 2016: 216). U slučaju KCZR-a, ovaj poslednji neoliberalni imperativ još uvek nije stupio na snagu. Kada je u pitanju odnos prema državi, treba takođe imati u vidu i napomenu Marka Fišera (Mark Fisher) da „usprkos iskazivanju retorike protiv države, neoliberalizam u praksi nije suprotstavljen državi *per se* – kao što su bankarski spasilački paketi iz 2008. pokazali – već više pojedinim korištenjima državnih sredstava“ (Fisher, 2011: 105).

laganja zarađenim sredstvima usled prisvajanja računa može ukazivati na smanjenje stepena autonomije kulturne institucije kao takve, a u krajnjem slučaju može biti indikator i smanjenja autonomije u samoj sferi kulture.

Uz rečeno, moglo bi se dodati da postojanje neoliberalne agende u kulturi može odražavati i krajnje periferni položaj Srbije u svetskom sistemu, u kom je ova zemlja važna prevashodno kao oaza jeftine radne snage. Samim tim, kultura kao sredstvo, ali i način prosvetavanja građana ne igra posebno važnu ulogu (jer nisu potrebni prosveteni građani, već oni koji će raditi za što manje nadnice²⁶) pa zbog toga i ulaganja u kulturu moraju biti pod nadzorom i kontrolom, verovatno da se u tome ne bi preteralo.

Literatura

- Couldry, Nick. 2010. *Why Voice Matters (culture and politics after neoliberalism)*. London: Sage Publications.
- Diaz-Bone, Rainer. 2016. Convention theory and neoliberalism. *Journal of Cultural Economy*, god. 9, br. 2: 214–220.
- Fisher, Mark. 2011. *Kapitalistički realizam (zar nema alternative?)*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Harvi, Dejvid. 2012. *Kratka istorija neoliberalizma*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Hall, Stuart. 2011. The Neo-Liberal Revolution. *Cultural Studies*, god. 25, br. 6: 705–728.
- Krivošejev, Vladimir. 2009. Istraživanje budžetskog finansiranja kulture u gradovima u Srbiji. *Kultura*, br. 125: 225–234
- Lawn, Jennifer & Chris Prentice. 2015. Introduction: Neoliberal Culture / The Cultures Of Neoliberalism. *Sites*, god. 12, br. 1: 1–29.
- Lazarević, Aleksandar (ur.). 2012. *Kulturne politike gradova Srbije. Kulturni resursi grada Novog Sada*. Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.
- Lazarević, Aleksandar (ur.). 2011. *Kulturni resursi okruga Srbije*. Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.
- Lazić, Mladen. 2011. *Čekajući kapitalizam*. Beograd: Službeni glasnik.
- McGuigan, Jim. 2016. *Neoliberal Culture*. Palgrave Macmillan.
- Navarro, Vicente. 2007. Neoliberalism as a Class Ideology; or, The Political Causes of the Growth of Inequalities. *International Journal of Health Services*, god. 37, br. 1: 47–62.
- Strategija razvoja kulture grada Zrenjanina 2014–2022*. 2014. Zrenjanin: Gradska opština.

26 Čini se da se zbog toga na prosvetčenost i kulturno uzdizanje gleda s podozrenjem. Mark Fišer tako navodi svojevrstan paradoks da je „prihvatljivo [...] reći ljudima kako da izgube na težini ili kako da urede svoju kuću; ali pozvati na bilo koju vrstu kulturnog poboljšanja, znači biti opresivan i elitist“ (Fisher, 2011: 125).

**A BRIEF REVIEW ON THE NEOLIBERAL
AGENDA IN THE CULTURE
(THE EXAMPLE OF THE ONE LOCAL AREA IN SERBIA)**

Nemanja Zvijer

University of Belgrade – Faculty of Philosophy

Institute for Sociological Research

Abstract: The paper presents a short brief into the functioning of cultural institutions at the local level in Serbia in the context of the establishment of the neoliberal system. The analysis will focus on the position of the certain cultural institution in specific local area – the town of Zrenjanin, in terms of financing and material expenditures for their functioning, as well as financing cultural contents in general. In methodological terms, the work will be based on the analysis of budget documents according to the functional and economic classification, as well as on interviews with elected representatives of cultural institution. The consideration of the position and “existence” of the cultural institution should indicate on the possible presence of the neoliberal agenda in the sphere of culture.

Key words: culture, financing, institutions, neoliberalism, Zrenjanin

GRAĐANSKI AKTIVIZAM
KAO ODGOVOR NA KRIZU
NEOLIBERALNOG KAPITALIZMA U SRBIJI

PROTEST PROTIV DIKTATURE IZ PERSPEKTIVE DRUŠTVENIH POKRETA NA EVROPSKOJ PERIFERIJI

Ana Birešev*

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet

Apstrakt: U ovom tekstu se *Protest protiv diktature* analizira iz perspektive pokreta protiv mera štednje u sedam zemalja na evropskoj periferiji. Ispituje se da li je i na koji način *Protest protiv diktature* ispoljio sličnosti s pomenutim protestima. Razmatramo glavne karakteristike protesta, posvećujući posebnu pažnju viđenjima učesnika protesta i načinu na koji oni identifikuju najveći problem u našem društvu danas, artikulišu ciljeve protesta i opažaju sličnosti između *Protesta protiv diktature* i drugih protesta u zemlji i širom sveta.

Ključne reči: *Protest protiv diktature*, pokreti protiv mera štednje, evropska periferija

Uvod

Protesti koji su tokom prethodnih deset godina izbijali na različitim stranama sveta – u Egiptu, Tunisu, Španiji, Grčkoj, Sjedinjenim Američkim Državama, Turskoj i Brazilu – bili su nejednaki po snazi i dometima, ali su ispoljili izvesne zajedničke odlike. Veliki broj ljudi koji su bili deo tih protestnih dešavanja delovao je nezavisno od postojećih političkih stranaka, a primetno je izostalo i vezivanje za aktiviste-veterane iz ranijih borbi i pobuna; društvene mreže su dobile značajno mesto u mobilizaciji učesnika, komunikaciji i svakodnevnom koordiniranju njihovih aktivnosti, u okviru kojih je najvažniji deo podrazumevao masovna okupljanja i okupiranja javnih prostora, u kombinaciji s radikalnim protestnim performansima (Della Porta and Mattoni, 2014: 1). Pokreti koji su se počeli javljati nakon 2008. prepoznati su kao deo jednog talasa, koji je pokrenut ekonomskom krizom, i opisuju se kao „pokreti krize“ (ibid. 2). Oni nisu bili samo odraz naraslih društvenih nejednakosti do kojih je dovela loša

* ana.biresev@f.bg.ac.rs

ekonomska situacija već i nezadovoljstva merama koje su preduzele vlade pojedinih zemalja kako bi se izborile s tom situacijom. Upravo zbog toga, kriza se ispoljila i kao ekonomska i kao kriza političke legitimacije, odnosno kriza odgovornosti (Della Porta, 2015). Ovo možda ponajviše važi za proteste na evropskom kontinentu, kod kojih je, iako su nastajali u različitim okolnostima i imali različita stremljenja, postojao „zajednički strukturalni podstrek i značajan stepen transnacionalnog učenja“ (Tilly and Tarrow, 2015: 2000).

Protest protiv diktature, koji je svoj jednomesečni život započeo 3. aprila 2017, nije bio pokrenut, predstavljen i prepoznat kao protest protiv mera štednje. Njegov neposredan povod bili su upravo održani predsednički izbori, u čiju je regularnost iskazana sumnja, te su se inicijalni zahtevi demonstirani uglavnom ticali kažnjavanja odgovornih za kršenje izbornih procedura i ograničavanje medijske slobode.

Iako se nije profilisao kao protest protiv mera štednje, on je svakako bio „protest u doba štednje“ (Della Porta et al., 2017). Politika štednje, čije su posledice podstakle veliki broj stanovnika evropske periferije da blokira rad fakulteta, ustanova i preduzeća, osvaja ulice i okupira trgove tražeći njenu suspenziju, daje svoje negativne rezultate i u Srbiji, što će biti dokumentovano odgovarajućim podacima. Umesto da se pitamo zašto u Srbiji nije došlo do masovnog osporavanja pomenutih mera, u ovom radu želimo da istražimo da li su i u kojoj meri učesnici *Protesta protiv diktature* iskazali stavove i očekivanja koji bi ukazivali na potencijal protesta da se konstituiše kao protest protiv mera štednje. Pitanje je utoliko više opravdano ako imamo u vidu da je ovdašnji protest ispoljio određena svojstva na nivou mobilizacije, organizacije, strukture i repertoara akcije koja govore o njegovom približavanju protestnom trendu na evropskoj periferiji. Anketno ispitivanje na osnovu kog su dobijeni podaci za našu analizu realizovano je u periodu od 13. aprila do 4. maja u Beogradu, Nišu i Subotici, na uzorku od 175 ispitanika.

Pokreti i protesti protiv mera štednje: evropska periferija i svet

U većini novijih protesta kao generator lošeg stanja u društvu identifikovan je neoliberalizam, konkretne mere za rešavanje krize koje je on nadahnuo, ali i čitava ideologija koja je pružila podršku reformama u svim sferama društva. Iako su nastajali različitim povodima i s drugačijim ciljevima, „protesti posvećeni klimatskim promenama i borbi protiv energetske kompanija, južnoevropski *indignados*, 'Arapsko proleće',

angloamerički *Occupy*, postepeni razlaz južnoafričke radničke klase sa neoliberalnom hegemonijom ANK-a [Afričkog nacionalnog kongresa] i druge krize od Turske do Tajlanda – predstavljaju masivno i neprekidno prisustvo kolektivnog delanja odozdo na svetskoj pozornici, i to prilično dramatičnog tipa, i moćno potkopavanje neoliberalne hegemonije“ (Cox and Nilsen, 2014: 161). Predmet kritike postalo je sve ono što je neoliberalni „paket“ podrazumevao – politika štednje, fleksibilizacija tržišta rada, restrukturisanje penzionog sistema, smanjenje plata i ograničavanje zapošljavanja u javnom sektoru, fiskalne restrikcije koje su se skoro isključivo ticale „leve ruke države“ (Burdije). Ukazivano je i na saučesničku ulogu nacionalnih vlada u pohodu kapitala na preostala javna dobra, ali i u ostvarivanju njegovog uticaja na institucije predstavničke demokratije, bilo da se on ogleda u zakonskim ustupcima, prelivanjima budžetskih sredstava ili u širenju i normalizaciji nove logike regulacije odnosa u društvu. Demokratski deficit je, stoga, postao tema jednako kao i neoliberalni model razvoja. Ovi pokreti su, uprkos načelnoj osudi političara i političkih stranaka i iskazanom nepoverenju u institucije, treba istaći, bili sve samo ne antipolitički budući da oni „ne dovode u pitanje demokratiju, već njenu degeneraciju“ (Della Porta et al., 2017: 28).

U zemljama evropske periferije kriza je učinila naročito opipljivom ovu vezu politike štednje i sužavanja demokratskog prostora. Kriza koja je započela 2007. kao finansijska, do 2009. prerasla je u dužničku,¹ nakon čega je došlo do zaokreta u politici Evropske komisije prema zemljama evropske periferije. Na vlade pojedinih zemalja izvršen je pritisak, direktan (Grčka, Irska, Portugalija i Kipar) ili indirektan (Španija i Italija), da usvoje i primene program reformi skrojjenih i podržanih u institucijama Unije, što je skoro svugde podrazumevalo spuštanje minimalne zarade kako bi se uticalo na smanjenje nezaposlenosti, ograničavanje plata u javnom sektoru, niža socijalna davanja i pooštavanje uslova za njihovo sticanje, radno zakonodavstvo koje ide naruku poslodavcima omogućavajući lakše otpuštanje radnika, prekovremeni rad koji se pravda nepredviđenim okolnostima, decentralizaciju kolektivnog pregovaranja i sistematsku marginalizaciju sindikata. „U ovom drugom koraku krize, domaće politike su homogenizovane – takođe, prema nekim tumačenjima, i putem političkog ucenjivanja finansijskom panikom, kojem su pribegle institucije EU“ (ibid. 9–10, 17). Opadanje kredibiliteta lokalnih vlada i institucija bilo je logična posledica transfera odgovornosti na institucije koje za to nisu dobile zvanično ovlašćenje, pre svih one ekonomske – na MMF i Evropsku centralnu banku.

1 U Irskoj, Italiji, Španiji i Portugaliji, javni dug nije bio uzrok krize već posledica mera za njeno prevazilaženje, koje su, u svrhu smanjenja nezaposlenosti, predviđale isplaćivanje banaka i manje poreze za kapitaliste (Della Porta, 2017: 7).

Od svih protesta protiv mera štednje na evropskoj periferiji – na Islandu (2008–2009 i 2009–2012), u Irskoj (2008–2010, 2010–2014, 2014–2016), Grčkoj (počev od 2010), Španiji (2011), Portugaliji (najmasovnije 2011. i 2012), Italiji (preko 1.000 protesta u razdoblju 2009–2014, s vrhuncem 2010. i 2011) i na Kipru (2012. i 2013) – oni na Islandu, u Grčkoj i Španiji su u najvećoj meri odražavali dramatične lomove koje je u životima njihovih stanovnika proizvela tekuća kriza. Na Islandu je kolaps tri najveće privatne banke u jesen 2008. pokrenuo ekonomski sunovrat koji je obeležila devalvacija domaće valute, čime su naročito bili pogođeni oni zaduženi u stranoj valuti, što je proizvelo brzu i masovnu mobilizaciju građana koji su tako izrazili nezadovoljstvo zbog ličnog ekonomskog gubitka, ali i duboko narušene predstave o islandskom društvu (Bernburg u: Della Porta, 2017a: 273). Razne mere strukturnog prilagođavanja koje su u Grčkoj počev od 2010. sprovedene kao preduslov dobijanja zajma, nisu se najbolje odrazile na život građana – 2012. čak 34,6% njenih stanovnika bilo je u riziku od siromaštva, nezaposlenost je s 9% u 2009, do 2012. porasla na 26%, dok su plate pale za 25% (Vogiatzoglou, 2017: 102; Della Porta, 2017a: 274). Španija se takođe suočila s negativnim posledicama krize i neuspelim merama njenog prevazilaženja – na vrhuncu krize, krajem 2012. i početkom 2013, stopa nezaposlenosti je dosegla 27% (57% među mladima), stopa siromaštva je 2013. bila 22%, dok se radno aktivno stanovništvo suočavalo s neprekidnim rastom cena, padom plata i kupovne moći, te sve nesigurnijim radnim uslovima (ibid. 132). U preostalim državama, posledice ekonomskog potonuća amortizovane su zahvaljujući različitim kontekstualnim faktorima – u Italiji je to bila izražena sklonost ka štednji njenog stanovništva, u Portugaliji darežljiva socijalna država, na Kipru struktura bankovnog depozita, a u Irskoj visoki uvoz kapitala (ibid. 269).

Skorašnji društveni pokreti protiv mera štednje doneli su nove repertoare pobune, organizacione formate i vizije budućnosti, drugačije od ranijih antisistemskih i „pokreta krize“, s kojima su ipak podelili stavljanje na stranu gubitnika u kriznim vremenima i kritiku gramzivih elita (Della Porta, 2017a: 262). Najprepoznatljiviji deo repertoara činilo je okupiranje javnih prostora – trgova ili poslovnih kvartova, i organizovanje kampova, ali je on isto tako obuhvatao nenasilne marševe i nešto tradicionalnije oblike delovanja poput štrajkova i blokada institucija. U organizacionom smislu, zavladao je duh horizontalizma i participativne demokratije, koji se odrazio i na konstrukciju okvira kroz koji je posmatran i tumačen sam protest, ali i unutar kojeg su se uobličavale vizije poželjnog društva. S obzirom na preovlađujuće antikapitalističko raspoloženje, ali i heterogenu socijalnu bazu ovih pokreta, veliko prisustvo mladih ljudi, nezaposlenih, penzionera i javnih službenika, potraga za jednim objedinjujućim principom napustila je klasični klasni diskurs i okrenula se problematizaciji

prekaritetne radne situacije. Maksimalno iznivelisanu strukturu pokreta i decentralizaciju odlučivanja Manuel Kastels dovodi u direktnu vezu s karakteristikama komunikacijskog procesa, uveliko oslonjenog na digitalne mreže – „što je komunikacija više interaktivna i samokonfigurišuća, to je organizacija manje hijerarhijska a pokret više participativan. Upravo je to razlog što društveni pokreti digitalnog doba predstavljaju nove vrste društvenog pokreta“ (Castells, 2015: 15). Koliko god komunikacija imala udela u stvaranju novih organizacijskih obrazaca, oni su sastavni deo šireg ideološkog okretanja ideji „prave“ demokratije, odnosno direktne demokratije.

„Arapsko proleće“ i *Occupy* su pažnju medija i javnosti privukli upravo kao pokreti koji su razvili neliderski model organizacije, „prkoseći ortodoksiji da društvena akcija zahteva jasno prepoznatljive, hijerarhijski pozicionirane lidere“ (Sutherland, Land and Böhm, 2014: 759). Ako bi na bilo koji način imalo smisla dovesti u vezu *Protest protiv diktature* s talasom protesta protiv mera štednje, onda bi to svakako bilo po osnovu toga što je odbacio liderstvo i prigrlio nehijerarhijske, decentralizovane i mrežne formacije. Samo na temelju toga moglo bi se zaključiti da je u slučaju *Protesta protiv diktature* postojala neka vrsta ugledanja ili implicitnog uticaja, koji je svakako bio parcijalan.

Neoliberalizam na istočnoevropskoj periferiji

Srbija je usvojila neoliberalni koncept razvoja, koji pretpostavlja fiskalnu strogost, privatizaciju i liberalizaciju (Savić, 2014: 61). Dok su se privatizacija i liberalizacija sprovodile „s pola snage“, odabrani pravac razvoja se u punoj meri iskazao na planu fiskalne politike i radnog zakonodavstva. Dva zakona čija je primena otpočela 28. oktobra 2014. godine – Zakon o privremenom uređivanju osnovica za obračun i isplatu plata, odnosno zarada i drugih stalnih primanja kod korisnika javnih sredstava („Službeni glasnik RS“, br. 116/2014) i Zakon o privremenom uređivanju načina isplate penzija („Službeni glasnik RS“, br. 116/2014) – donela su umanjenje penzija i plata zaposlenih u javnom sektoru većih od 25.000 dinara, a u potonjem slučaju i suspenziju zakonske obaveze usklađivanja penzija s troškovima života, dok je usvajanje Zakona o izmenama i dopunama Zakona o penzijskom i invalidskom osiguranju („Službeni glasnik RS“, br. 75/2014), u primeni od 1. januara 2015, označilo početak postupnog pomeranja starosne granice za odlazak žena u penziju sa 60 na 65 godina. Zakonom o izmenama i dopunama Zakona o radu („Službeni glasnik RS“, br. 75/2014), u regulaciji prekovremenog rada predviđa se dužnost zaposlenog da na zahtev poslodavca radi duže

od punog radnog vremena „u slučaju više sile, iznenadnog povećanja obima posla ili u drugim slučajevima kada je neophodno da se u određenom roku završi posao koji nije planiran (član 53, stav 4); poslodavcima se nudi lista „opravdanih razloga“ za raskid ugovora o radu, čije pojedine odredbe daju mogućnost prilično slobodnog tumačenja; dodatno se uređuju rad na određeno vreme, rad na daljinu i rad od kuće, čime se pretpostavlja i podstiče dalja fleksibilizacija radnog angažovanja; ukida se obaveza poslodavca da obračunava otpremnine i minuli rad za sve godine radnog staža, što je još jedan korak u normalizaciji logike iscepkanih radnih biografija.

Marko Kovačić i Danijela Dolenc su na osnovu podataka o ekonomskim kretanjima u 2014. utvrdili da su zemlje Istočne i Južne Evrope bile daleko ozbiljnije pogođene merama štednje nego zemlje u njenom centru (Kovacic and Dolenc, 2017). Postavljajući u fokus svog istraživanja političku participaciju mladih, Kovačić i Dolenc su ustanovili da se pogoršanje socioekonomskih prilika na različite načine odrazilo na participaciju mladih u zemljama Južne i Istočne Evrope – dok je u prvim podstakla porast nekonvencionalnih oblika participacije, dotle je u potonjima uslovlila pasivizaciju i odustajanje od svih vidova angažovanosti. Dvoje autora je operacionalizovalo mere štednje preko četiri pokazatelja: stope nezaposlenosti, socijalnih davanja iz BDP-a, rizika od siromaštva ili socijalne isključenosti, i materijalne deprivacije. Kako bismo posledice politike štednje u Srbiji sagledali u uporednoj perspektivi, i potom ih razmotrili uzimajući u obzir neke od stavova koje su izneli učesnici *Protesta protiv diktature*, preuzeli smo njihov instrument, koristeći pritom podatke koji se tiču zemalja evropske periferije koje su proizvele neki oblik otpora merama štednje i podatke za Srbiju koji su nam bili na raspolaganju u momentu istraživanja 2017. godine. Svi navedeni podaci predstavljeni u tabelama 1, 2, 3 i 4 preuzeti su iz baze Eurostata, osim podataka o nezaposlenosti u Srbiji, do kojih smo došli preko Republičkog zavoda za statistiku.

Podaci o kretanju stope nezaposlenosti (Tabela 1) pokazuju da je do 2012. Srbija imala veću nezaposlenost u odnosu na zemlje evropske periferije (izuzev 2009. godine kada je iznad nje bila samo Španija), da bi je 2012. pretekla Španija, kojoj se na vodećoj poziciji 2013, 2014. i 2015. pridružila Grčka. Vrhunac nezaposlenosti Srbija je dostigla 2012. godine sa stopom 24,6%, nakon čega dolazi do pada, s tim što je 2016. nezaposlenost i dalje iznad nivoa iz 2008. Valja primetiti da se nijedna od navedenih zemalja nije vratila na nivo nezaposlenosti iz 2008, osim Islanda koji je jedini dostigao stopu od 3% iz 2008.

Tabela 1. Nezaposlenost – EU periferija i Srbija, 2008–2016.
(radno aktivno stanovništvo)

Država	2008.	2009.	2010.	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.	2016.
Grčka	7,8	9,6	12,7	17,9	24,5	27,5	26,5	24,9	23,6
Irska	6,4	12,0	13,9	14,7	14,7	13,1	11,3	9,4	7,9
Island	3,0	7,2	7,6	7,1	6,0	5,4	5,0	4,0	3,0
Italija	6,7	7,7	8,4	8,4	10,7	12,1	12,7	11,9	11,7
Kipar	3,7	5,4	6,3	7,9	11,9	15,9	16,1	15,0	13,0
Portugalija	8,8	10,7	12,0	12,9	15,8	16,4	14,1	12,6	11,2
Španija	11,3	17,9	19,9	21,4	24,8	26,1	24,5	22,1	19,6
Srbija	14,4	16,9	20,0	23,6	24,6	23,0	19,7/19,9*	18,2	15,9

Izvori: Eurostat 2017a; za Srbiju – Republički zavod za statistiku

* Promenjen metod 2014.

Dok u većini zemalja EU periferije socijalna davanja iz BDP-a beleže postepeni rast (s izuzetkom Španije), u Srbiji dolazi do blagog pada u 2013. i 2014. godini. Tako je Srbija s 23,4% u 2014. u zaostatku za zemljama koje su, prinuđene da amortizuju posledice krize, povisile davanja – Italija na 29,9%, Grčka 26% (provizorne procene) i Portugalija 26,9%.

Tabela 2. Socijalna davanja (% BDP-a) –
EU periferija i Srbija, 2008–2015.

Država	2008.	2009.	2010.	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.	2016.
Grčka	22,8(p)	25,1(p)	26,2(p)	27,7(p)	28,2(p)	26,7(p)	26,0(p)	:	
Irska	19,9	23,5	24,0	23,5	23,2	22,3	20,6	:	
Island	21,0	23,8	23,3	23,9	23,7	23,4	23,9	:	
Italija	26,7	28,8	28,9	28,5	29,3	29,8	29,9(p)	30(p)	
Kipar	17,6	19,1	19,9	21,5	22,3	24,2	23,0	:	
Portugalija	23,4	25,8	25,8	25,8	26,4	27,6	26,9	:	
Španija	21,4	24,4	24,6	25,3	25,5	25,8	25,4(p)	24,7(p)	
Srbija	:	:	23,9	22,7	24,0	23,3	23,4	:	

Izvori: Eurostat 2017b

p – provizorni podaci; podaci nisu dostupni

Rizik od siromaštva ili socijalne isključenosti (Tabela 3) raste u Grčkoj, Italiji, na Kipru, u Portugaliji i Španiji, ali do 2015. samo u Grčkoj prelazi 30%, dok u Srbiji 2014. on doseže 43,1%, da bi u 2016. pao na 38,7%, ostajući značajno visok, viši nego u Španiji i Grčkoj, dvema zemljama za koje postoje podaci za 2016. godinu.

Tabela 3. Rizik od siromaštva ili socijalne isključenosti – EU periferija i Srbija, 2008–2016.

Država	2008.	2009.	2010.	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.	2016.
Grčka	28,1	27,6	27,7	31,0	34,6	35,7	36,0	35,7	35,6
Irska	23,7	25,7	27,3	29,4	30,3	29,9	27,7	26,0	:
Island	11,8	11,6	13,7	13,7	12,7	13,0	11,2	13,0	:
Italija	25,5	24,9	25,0	28,1	29,9	28,5	28,3	28,7	:
Kipar	23,3*	23,5	24,6	24,6	27,1	27,8	27,4	28,9	:
Portugalija	26,0	24,9	25,3	24,4	25,3	27,5	27,5	26,6	:
Španija	23,8*	24,7	26,1	26,7	27,2	27,3	29,2	28,6	27,9
Srbija	:	:	:	:	:	42,0	43,1	41,3	38,7

Izvori: Eurostat 2017c

* prekid u seriji; podaci nisu dostupni

Od evropskih zemalja, najveći stepen materijalne deprivacije (Tabela 4) ostvarila je Grčka, u kojoj je u razdoblju 2008–2016. on udvostručen. Srbija je po tom pitanju pokazala lošije rezultate od Grčke, u godinama za koje postoje podaci – dakle, u 2013, 2014. i 2015, da bi 2016. bio zabeležen pad, postavljajući Srbiju iznad Grčke, ali nedovoljan da je dovede blizu ostalih zemalja evropske periferije.

Tabela 4. Materijalna deprivacija – EU periferija i Srbija, 2008–2016.

Država	2008.	2009.	2010.	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.	2016.
Grčka	11,2	11,0	11,6	15,2	19,5	20,3	21,5	22,2	22,4
Irska	5,5	6,1	5,7	7,8	9,8	9,9	8,4	7,5	:
Island	0,8(b)	0,8	1,8	2,1	2,4	1,9	1,4	1,6	:
Italija	7,5	7,3	7,4	11,1	14,5	12,3	11,6	11,5	:

Država	2008.	2009.	2010.	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.	2016.
Kipar	9,1(b)	9,5	11,2	11,7	15,0	16,1	15,3	15,4	13,6
Portugalija	9,7	9,1	9,0	8,3	8,6	10,9	10,6	9,6	8,4
Španija	3,6	4,5	4,9	4,5	5,8	6,2	7,1	6,4	5,8
Srbija	:	:	:	:	:	26,9	26,3	24,0	19,5

Izvori: Eurostat 2017d

b – prekid u seriji; podaci nisu dostupni

Protest protiv diktature viđen „odozdo“

Istraživanje *Protesta protiv diktature* realizovano je u periodu od 13. aprila do 4. maja 2017, na uzorku od 175 ispitanika – 112 u Beogradu, 53 u Nišu i 10 u Subotici. Za potrebe ovog rada izdvojili smo tri pitanja otvorenog tipa – „Šta je prema Vašem mišljenju danas najveći problem u Srbiji?“, „Koji su, prema Vašem mišljenju, najvažniji ciljevi ovog protesta? (nabrojte)“ i „Da li smatrate da je ovaj protest sličan nekom ranijem protestu u našoj zemlji/u inostranstvu? „Ako jeste: kom?“ – koja bi trebalo da nam pomognu da procenimo da li postoji rezonancija u slučaju *Protesta protiv diktature* i protesta protiv mera štednje na evropskoj periferiji. Ukoliko su sagledavanjem situacije u društvu, to jest pogledom na svet, bili privilegovani ekonomski problemi i opšte stanje demokratije, ciljevi bili usmereni na ukidanje mera štednje te konceptualizaciju i ustanovljavanje „prave“, „direktne“, odnosno „apsolutne“ demokratije, a pri identifikaciji s drugim protestima bio pomenut neki od protesta protiv mera štednje, konstatovaćemo da je rezonancija postojala, mada zbog subjektivnosti iznetih stavova i predstava o protestu, pre kao potencijalna nego kao ostvarena.

Odgovori na pitanje kojim se od učesnika protesta tražilo da identifikuju najveći problem u Srbiji danas (Tabela 5) pokazali su da su za većinu to siromaštvo i nezaposlenost (17,5%). Demokratski deficit navelo je 13,9% ispitanih izdvajajući, pritom, kao negativne pojave partokratiju, neizgrađenost ili loš rad institucija te odsustvo vladavine prava, mada je neretko kao problem navođen upravo „demokratski deficit“. Korupcija, za koju se opredelilo 17,5% anketiranih, diktatorska vlast – 13,9%, nesloboda medija – 6,6%, mogli bi se takođe posmatrati kao ukazivanja na okrnjenost demokratije, ali pretpostavka je da većina ovih ispitanika zapravo iznosi kritiku političara na vlasti a ne načelnu kritiku odsustva ili „kvarenja“ demokratije – još manje je izvesno da je odricanje legitimnosti

aktuelnoj vlasti povezano s njenom ulogom u regulisanju krize. U slučaju navođenja sistema kao problema (7,2%) teško je odrediti da li je reč o dubokom nezadovoljstvu trenutnom konstitucijom i raspodelom kapitala u sferi materijalne reprodukcije, politike ili kulturne i simboličke proizvodnje, ili se pak samo konstatuje nefunkcionalnost ovih sfera – dva pristupa se razlikuju u implikacijama: kod prvog sistem je loš i treba ga menjati, dok je u drugom loš i treba ga popravljati.

Tabela 5. Najveći problem u Srbiji danas – u %

Ekonomski problemi	17,5
Korupcija	17,5
Demokratski deficit	13,9
Diktatorska vlast	13,3
Nedostatak svesti i političke kulture	12,0
Apatija i pasivnost	9,0
Sistem	7,2
Nesloboda medija	6,6
Odliv mozgova	2,4
Ostalo	0,6

Borba protiv diktature, koju je kao najvažniji cilj odabralo 33,3% anketiranih (Tabela 6)², spada u one ciljeve koji su lokalno formatirani – tiču se osporavanja konkretne vlasti ili političara iz redova vlasti, ne nužno i odbrane demokratskog principa ili zalaganja za dublji preobražaj vladavinske strukture. Slično, traženje demokratije (13,5%) zadržava se u okvirima njenog proceduralističkog određenja (vladavina prava, bolje funkcionisanje institucija) i pre je odgovor na njeno odsustvo ili ugroženost pod sadašnjom vlašću nego što je poziv na dublje propitivanje značenja demokratije u savremenom svetu. Isticanje angažovanosti, samog kolektivnog delovanja, borbe, kao važnih ciljeva (21,1%) jeste upravo odraz težnje da se odupre i aktivno suprotstavi trendu pasivizacije i depolitizacije, koji je, kako su pokazali Kovačić i Dolenc, najizrazitije obeležje političke participacije mladih u Istočnoj Evropi. Moglo bi se reći da ono nagoveštava i mogućnost

2 Visoku zastupljenost borbe protiv diktature kao cilja moguće je tumačiti iz ugla sugestivnog delovanja naziva samog protesta, ali s druge strane treba zapaziti da se insistiralo na tome da učesnici izdvoje cilj za koji oni lično smatraju da je najvažniji.

drugačijeg odnosa prema politici, koji bi značio drugačije shvatanje demokratije, ono koje je vidi da se razvija u pravcu većeg i šireg uključivanja u život političke zajednice te participativnih modela.³ Zahtevanje sistemskih promena (14%) spada u opštije ciljeve, s tim što nije jasno da li priželjkivana promena treba, i na koji način, da bude radikalna, osim što mora da bude sveobuhvatna. Iako je, kao što se vidi iz prethodne tabele, gotovo petina ispitanika kao najveće probleme u našem društvu prepoznala materijalnu prikraćenost i nezaposlenost, sada je samo 2,3% ispitanika bilo spremno da poboljšanje materijalnih uslova proglaši najvažnijim ciljem protesta. Odricanje legitimnosti ovom cilju najočiglednija je potvrda da se protest nije mogao konstituisati kao protest protiv mera štednje.

Tabela 6. Ciljevi protesta – u %

Borba protiv diktature	33,3
Aktivizam	21,1
Sistemske promene	14,0
Demokratija, vladavina prava	13,5
Sloboda medija	6,4
Poništavanje rezultata izbora	5,3
Poboljšanje materijalnih uslova	2,3
Ostalo	4,1

Da je protest sličan nekom ranijem protestu u zemlji ili inostranstvu smatra 57,2% ispitanih, 28,9% ne zapaža nikakvu sličnost, dok je 13,9% njih odgovorilo da ne zna. Među anketiranim koji su izjavili da vide sličnost, čak 59,2% poredi *Protiv diktature* s građanskim i studentskim protestima devedesetih, a tome bi se mogli pridružiti i oni koji su sličnost pronašli u velikom mitingu 5. oktobra (13,3%), kojim je okončana decenijska borba za smenu režima Slobodana Miloševića. Pogled samo malobrojnima (1%) seže do susedne Grčke, kao zemlje koja je postala amblem borbe protiv mera štednje na evropskoj periferiji, i šire. Sve ovo ukazuje na snažno dejstvo lokalne protestne kulture i tradicije koje otežavaju širenje uporednih okvira i sagledavanje globalnih procesa.

3 U suprotstavljanju depolitizaciji Pol Bloker vidi suštinu onoga što naziva *političkom* kritikom kapitalizma, koja se danas sve istaknutije pojavljuje uz već prepoznatu socijalnu i umetničku kritiku, a putem koje se traže načini da se prevaziđe kapitalističkim aranžmanima prouzrokovana „erozija mogućnosti za kolektivno političko delanje“, mahom kroz razne nove forme zajedništva (*commons*) (Blokker, 2014: 269–270).

Tabela 7. Sličnost s drugim protestima – u %

Protesti devedesetih kod nas	59,2
5. oktobar	13,3
Ne davimo Beograd	8,2
1968.	5,1
Protesti protiv Trampa u Americi	2,0
Grčka	1,0
Turska	1,0
Ukrajina	1,0
Rusija	1,0
Engleska	1,0
Nemačka	1,0
Ostalo	6,1

Zaključak

Poredeći pokrete i proteste protiv mera štednje na evropskoj periferiji, Donatela dela Porta i njeni saradnici su ispitali karakteristike ekonomske krize i njen uticaj na mobilizacijski potencijal, politički odgovor na krizu, to jest političke prilike i mogućnosti, i kulturu i strukturu pokreta u svakoj od zemalja koja je u nekom trenutku imala ovakav pokret ili protest (Della Porta et al., 2017: 2). Iako je primarni istraživački zadatak u ovom radu bio da se pokaže kako učesnici *Protesta protiv diktature* percipiraju protest, analiza njihovog viđenja problema s kojima se društvo u Srbiji suočava, prikaz socioekonomskih prilika u Srbiji i osvrt na organizacione i strukturne tendencije koje su se ispoljile u protestu, omogućile su nam da taj učesnički pogled suočimo sa slikom društvene stvarnosti kakva se prikazala kroz objektivne pokazatelje, s organizacijskim i strukturnim obrascima koje je protest uspostavio, te na kraju s društvenim i kontestacijskim trendovima na evropskoj periferiji. Uzimajući u obzir rečeno, možemo zaključiti da je *Protest protiv diktature* bio protest kontradikcija i nedozrelosti. Nova forma organizacije i struktura su bile tu, ali su se njihovi efekti očigledno zadržali na površini budući da niko od učesnika protesta nije izrazio želju za uspostavljanjem modela demokratije u društvu koji bi počivao

na principu horizontalnosti i neposrednog učešća u donošenju odluka, što je bio slučaj s većinom antisistemskih pokreta u svetu od 2008, koji su, kao prefigurativni, ispoljili upravo tu nameru. Iako kod dobrog dela ispitanika postoji svest o lošem stanju ekonomije i društvenim posledicama tog stanja, to je nedovoljno da borba bude preusmerena na ciljeve poput ukidanja mera štednje ili kapitalizma. Glavni cilj protesta je borba protiv diktature, a u sklopu nje se kritika sužavanja demokratskog prostora ne dovodi u vezu s merama štednje i nalogima koji su upisani u neoliberalni put razvoja kojim Srbija ide. Izostanak reči „mere štednje“ i „kapitalizam“ u odgovorima je utoliko logičniji ukoliko se ima u vidu da dobar deo učesnika povezuje *Protest protiv diktature* s domaćim protestima iz devedesetih kod kojih je kapitalizam, to jest ekonomija zasnovana na liberalnim principima, bio podrazumevan. Nalazi istraživanja vrednosnih orijentacija učesnika *Protesta protiv diktature*, međutim, pokazuju da je među njima bila zastupljena podrška vrednostima egalitarizma, redistributivnog etatizma, materijalizma, uparena s odbacivanjem ekonomskog liberalizma (Backović i Petrović, 2017: 448). Stoga je podatke koji su izloženi u ovom radu moguće tumačiti i u svetlu nedostatka pravih reči, te izostankom simboličkog procesa i političke artikulacije koji bi implicitna vrednosna načela prevela u cilj, program i strategiju. Bez toga, možemo očekivati da će i budući protesti i pokreti biti iskoraci, zakočeni recikliranim, staromodnim i provincijalnim pogledom na društvo, osuđeni na kontradikcije.

Literatura

- Backović, Vera i Irena Petrović. 2017. Društveni pokret u nastajanju: vrednosne orijentacije učesnika protesta *Protiv diktature*. *Sociologija*. god. LIX, br. 4, str. 427–451.
- Blokker, Paul. 2014. The European crisis and political critique of capitalism. *European Journal of Social Theory*, god. 17, br. 3, str. 258–274.
- Castells, Manuel. 2015. *Networks of Outrage and Hope. Social Movements in the Interent Age*. Cambridge: Malden: Polity Press.
- Cox, Laurence and Nilsen, Alf Gunvald. 2014. *We Make Our Own History. Marxism and Social Movements in the Twilight of Neoliberalism*. London: Pluto Press.
- Della Porta, Donatella. 2015. *Social Movements in Times of Austerity. Bringing Capitalism Back in Protest Analysis*. Cambridge: Polity.
- Della Porta, Donatella. 2017. Late Neoliberalism and Its Discontents: An Introduction. u: Della Porta, Donatella, Massimiliano Andretta, Tiago Fernandes, Francis O'Connor, Eduardo Romanos and Markos Vogiatzoglou (eds.). *Late Neoliberalism and its Discontents in the Economic Crisis. Comparing Social Movements in the European Periphery*. London: Palgrave Macmillan. str. 1–38.

- Della Porta, Donatella. 2017a. Late Neoliberalism and Its Discontents: A Comparative Conclusion. u: Della Porta, Donatella, Massimiliano Andretta, Tiago Fernandes, Francis O'Connor, Eduardo Romanos and Markos Vogiatzoglou (eds.). *Late Neoliberalism and its Discontents in the Economic Crisis. Comparing Social Movements in the European Periphery*. London: Palgrave Macmillan. str. 261–296.
- Della Porta, Donatella and Mattoni, Alice. 2014. Patterns of Diffusion and the Transnational Dimension of Protest in the Movements of the Crisis: An Introduction. in: Della Porta, Donatella and Mattoni, Alice (eds.). *Spreading Protests. Social Movements in Times of Crisis*. Colchester: ECPR Press.
- Della Porta, Donatella, Massimiliano Andretta, Tiago Fernandes, Francis O'Connor, Eduardo Romanos and Markos Vogiatzoglou (eds.). 2017. *Late Neoliberalism and its Discontents in the Economic Crisis. Comparing Social Movements in the European Periphery*. London: Palgrave Macmillan.
- Eurostat 2017a. Total unemployment rate. Percentage of active population. Dostupno na: <http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&plugin=1&language=en&pcode=tsdec450> [Pristupljeno: 4. oktobra 2017]
- Eurostat 2017b. Expenditure on social protection, % of GDP. Dostupno na: <http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&plugin=1&language=en&pcode=tps00098> [Pristupljeno: 4. oktobra 2017]
- Eurostat 2017c. People at risk of poverty or social exclusion, Percentage. http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&plugin=1&language=en&pcode=t2020_50 [Pristupljeno: 4. oktobra 2017]
- Eurostat 2017d. Material deprivation rate for the 'Economic strain' and 'Durables' dimensions, by number of item of deprivation – EU-SILC survey. Dostupno na: http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_sip8&lang=e [pristupljeno: 29. oktobra 2017]
- Kovacic, Marko and Danijela Dolenc. 2017. "Youth participation in Eastern Europe in the Age of Austerity" u: Pickard, Sarah, Bessant, Judith (eds.) *Young People Re-Generating Politics in Times of Crises*. London: Palgrave. str. 375–394.
- Republički zavod za statistiku 2017, Stopa nezaposlenosti od 15–64 godine. <http://www.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=2>
- Savić, Ljubodrag. 2014. New Industrialization in Serbia – Reality or Delusion. *Management. Journal for Theory and Practice Management*. br. 70, str. 59–64.
- „Službeni glasnik RS“, br. 116/2014. Zakon o privremenom uređivanju osnovica za obračun i isplatu plata, odnosno zarada i drugih stalnih primanja kod korisnika javnih sredstava. Dostupno na: http://www.paragraf.rs/propisi_download/zakon_o_privremenom_uredjivanju_osnovica_za_obracun_i_isplatu_plata_odnosno_zarada_i_drugih_stalnih_primanja_kod_korisnika_javnih_sredstava.pdf
- „Službeni glasnik RS“, br. 116/2014. Zakon o privremenom uređivanju načina isplate penzija. Dostupno na: http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_privremenom_uredjivanju_nacina_isplate_penzija.html

- „Službeni glasnik RS“, br. 75/2014. Izmena Zakona o penzijskom i invalidskom osiguranju. Dostupno na: http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_penzijskom_i_invalidskom_osiguranju.html
- „Službeni glasnik RS“, br. 24/05, 61/05, 54/09, 32/13, 75/14 i 13/17. Zakon o radu. Dostupno na: http://paragraf.rs/propisi/zakon_o_radu.html
- Sutherland, Neil, Christopher Land and Steffen Böhm. 2014. Anti-leaders(hip) in Social Movement Organizations: The case of autonomous grassroots groups. *Organization* 21 (6): 759–781.
- Tilly, Charles and Tarrow, Sidney. 2015. *Contentious Politics*. Oxford: Oxford University Press.
- Vogiatzoglou, Markos. 2017. Turbulent Flow: Anti-Austerity Mobilization in Greece. in: Della Porta, Donatella, Massimiliano Andretta, Tiago Fernandes, Francis O'Connor, Eduardo Romanos and Markos Vogiatzoglou (eds.). 2017. *Late Neoliberalism and its Discontents in the Economic Crisis. Comparing Social Movements in the European Periphery*. London: Palgrave Macmillan. str. 99–129.

PROTEST AGAINST DICTATORSHIP FROM THE PERSPECTIVE OF THE SOCIAL MOVEMENTS IN THE EUROPEAN PERIPHERY

Ana Birešev

University of Belgrade – Faculty of Philosophy

Abstract: This article analyzes the *Protest against Dictatorship* from the perspective of anti-austerity movements in seven countries of the European periphery. It explores the way the *Protest against Dictatorship* resonates with those movements. We discuss the main characteristics of the Serbian protest, paying particular attention to participants' point of view and the way they identify the biggest problem in our society today, articulate the goals of the protest and perceive similarities between the *Protest against Dictatorship* and other protests in the country and worldwide.

Key words: *Protest against Dictatorship*, anti-austerity movements, European periphery

PROTESTNA POLITIKA U DIGITALNO DOBA – SLUČAJ *PROTESTA PROTIV DIKTATURE**

Jelisaveta Petrović**
Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet

Apstrakt: Tokom proleća 2017. godine, u većim gradovima u Srbiji su organizovani protesti građana nezadovoljnih rezultatima predsedničkih izbora. O vremenu, mestu i trasama protestne šetnje, demonstranti su se dogovarali, a zainteresovani građani i šira javnost obavestavali najvećim delom putem društvenih onlajn mreža. Kao jedan od kurioziteta ovih demonstracija, izdvojio se izostanak zvaničnih lidera i vodećih organizacija protesta.

Pitanje koje se u ovom radu postavlja je da li *Protest protiv diktature*, kao što je to slučaj sa nizom protesta koji su se u poslednjih nekoliko godina odigrali širom sveta – *Arapsko proleće*, *Okupiraj Vol strit*, *15M (Indignados)* i dr. – predstavlja novi, „digitalni“ tip protestne politike.

Nalazi istraživanja pokazuju da *Protest protiv diktature*, kao i druge digitalne proteste, odlikuje prelivanje tehnološki posredovanog aktivizma sa „mreže“ na ulice, širenje informacija i mobilizacija putem društvenih medija koji postaju osnovna organizaciona infrastruktura, široko postavljena agenda protesta i objedinjujuće poruke koji omogućavaju kolektivnu identifikaciju pripadnika međusobno veoma različitih društvenih grupa. Kao ključni nosioci ovog protesta izdvojili su se mladi, obrazovani, digitalno pismeni pripadnici urbane srednje klase.

Analiza se zasniva na podacima prikupljenim u anketnom istraživanju stavova i praksi učesnika *Protesta protiv diktature* (N=175) realizovanom u toku trajanja protesta (april–maj 2017. godine).

Ključne reči: analogni i digitalni društveni pokreti i protesti, *Protest protiv diktature*, Srbija

Spontanim okupljanjem ispred Narodne skupštine građana nezadovoljnih rezultatima prethodnog dana¹ održanih predsedničkih izbora

* Rad je deo projekta „Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri“ (evid. br. 179035), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

** vukelic.jelisaveta@gmail.com

1 Izbori za predsednika Republike Srbije su održani 2. aprila 2017. godine.

otpočele su višenedeljne protestne šetnje koje skupno nazivamo *Protest protiv diktature*. Protesti su se održavali svakog dana tokom nekoliko nedelja, izvodeći na ulice i trgove većih gradova imponantan broj uglavnom mladih ljudi. Međutim, već posle nepune dve nedelje masovnih demonstracija, sa prvim danima uskršnjih praznika došlo je prvo do postepenog a zatim i do naglog osipanja učesnika protesta čemu je, verovatno, značajnim delom doprineo odlazak kućama studenata iz manjih mesta. Uprkos početnom entuzijazmu, protest nije uspeo da nadživi prvomajske praznike koji su potom usledili.

Iako je nezadovoljstvo izbornim rezultatima predstavljalo neposredan povod protesta, zahtevi i poruke koji su se mogli čuti i videti u toku protestnih šetnji bili su veoma raznovrsni. Uporedo sa zahtevima za smenu državnog rukovodstva, učesnici protesta su izražavali najrazličitije stavove sa levog i desnog dela spektra političkih ideja. Vreme, mesto i trase protesne šetnje su uglavnom dogovarani korišćenjem društvenih medija, koji su poslužili i kao osnovni kanal informisanja šire javnosti o protestu. Jednu od specifičnosti ovih protesta predstavlja izostanak zvaničnih lidera i organizacija protesta. Drugu čini to što je čitav protest iniciran jednom Fejsbuk objavom (Fejsbuk „event-om“) široj javnosti nepoznatog mladića koji je, revoltiran rezultatima izbora, želeo da svoje nezadovoljstvo iskaže na društvenim mrežama i pozove istomišljenike da mu se u protestu pridruže i u oflajn svetu. Imajući na umu neke spoljašnje sličnosti – upotreba društvenih medija u mobilizaciji učesnika, organizovanju i koordinaciji protesta, izostanak istaknutih (vidljivih) lidera i centralne organizacije, kao i heterogenost protesnih zahteva – sa protestima poput *Okupiraj!*, *Indignados* i drugim, koji se smatraju tipičnim primerima digitalno posredovanog aktivizma (Bennett & Segerberg, 2013; Castells, 2015), pitanje koje u ovom radu postavljamo jeste: *da li i Protest protiv diktature predstavlja novi „digitalni“ tip protestne politike?*

Protestna politika u digitalno doba

Masovni protesti poput *Okupiraj Vol strit* i *Crni životi su važni* u Americi, *15M (Indignados)* u Španiji, *Arapsko proleće* u Severnoj Africi i na Bliskom istoku, *Kišobran revolucija* u Hongkongu i pokret *#Yo Soy 132* u Meksiku, skrenuli su pažnju naučne javnosti na ulogu koju digitalni mediji sve više dobijaju u protesnoj politici XXI veka. Lokalni politički kontekst i pitanja oko kojih su protesti organizovani međusobno se razlikuju, međutim svima je zajedničko oslanjanje na računarske tehnologije. Nove informaciono-komunikacione tehnologije (IKT) su

omogućile aktivistima da brzo, lako i uz minimalne troškove distribuiraju važne informacije i podstaknu nezadovoljne građane da se pridruže uličnim protestima i okupaciji javnih prostora. Pored toga, IKT su se u ovim protestima pokazale kao efikasno sredstvo za zaobilazanje medijske blokade i represivnih mera režima. Može se reći da računarske tehnologije i društveni mediji otvaraju nove mogućnosti za kolektivno delanje, uklanjaju neke stare prepreke za participaciju (iako postavljaju neke nove), povećavaju šanse za uspostavljanje saradnje između aktera koji dele zajedničke interese, obezbeđuju veću transparentnost i kontrolu aktivnosti, olakšavaju komunikaciju i koordinaciju i povećavaju vidljivost nezadovoljstva.

Uprkos masovnoj upotrebi IKT-a u protestnim aktivnostima širom sveta, istraživači društvenih pokreta su tek relativno skoro počeli da ovaj aspekt uzimaju u ozbiljnije razmatranje. I pored izvesnog kašnjenja za izuzetno brzim tehnološkim prodorom u sferu protestne politike, u poslednjih nekoliko godina je objavljen veliki broj teorijskih i empirijskih radova koji se bave ovom temom. Nalazi istraživanja ukazuju na postojanje nekoliko značajnih razlika između protestne politike u XX i XXI veku. Kako bismo ove razlike predstavili na sistematičan način, oslonićemo se na strukturnu analizu društvenih pokreta (Diani, 1992), kao i na teorijski pristup „ciklusa“ društvenih pokreta kojim se objašnjava proces nastanka, razvoja, opadanja, kao i efekti društvenih pokreta i protesta (McAdam et al., 1996; Della Porta & Diani, 2006).

Struktura analognih i digitalnih društvenih pokreta/protesta

Iako su u okviru studija društvenih pokreta prisutni različiti, do izvesne mere međusobno konkurentni teorijski pristupi, moglo bi se reći da postoji slaganje u pogledu toga šta čini osnovnu strukturu novih društvenih pokreta. Reč je o sledećim elementima: pojedinci i neformalne grupe, organizacije društvenih pokreta, mreže i kolektivni identitet (Diani, 1992; Della Porta & Diani, 2006). Pojedinci, sami ili udruženi u različite neformalne grupe, predstavljaju osnovnu „gradivnu materiju“ društvenih pokreta. Lideri pokreta igraju izuzetno važnu ulogu u postavljanju ciljeva i određivanju prioriteta aktivnosti, unutrašnjem organizovanju i spoljnoj komunikaciji sa članovima i simpatizerima pokreta. Prema široko prihvaćenim pretpostavkama teorije mobilizacije resursa, organizacije društvenih pokreta su suštinski važne za opstanak pokreta i uspeh u ostvarivanju postavljenih ciljeva. One omogućavaju kontinuitet u radu, razvoj dugoročnijih strategija delovanja, kao i komunikaciju sa relevantnim akterima (što postaje posebno važno kada je reč o državnim institucijama ili

donatorskim agencijama). Ipak, i pored toga što se u okviru pokreta izdvaja jedna ili nekoliko istaknutih organizacija, odnosi između njih, kao i veze sa drugim delovima pokreta su velikim delom horizontalne, labave, fleksibilne i podložne promenama. Drugim rečima, novi društveni pokreti imaju mrežnu strukturu koja može da poprimi različite forme – centralizovanu ili policentričnu, sa jačim ili slabijim vezama između čvornih organizacija itd. Kolektivni identitet se može razumeti kao posebna vrsta lepka koja povezuje individualne aktere, a ujedno je i mesto održavanja „vatre“, odnosno transformativne energije pokreta onda kada nema vidljivih manifestacija kolektivnog delanja poput uličnih protesta. Kolektivni identitet, zajedničke vrednosti i ciljevi predstavljaju idejnu podlogu koja je, uz materijalne resurse, neophodna za nastanak i razvoj društvenih pokreta. Ne treba zaboraviti ni to da pokreti i protesti imaju naglašeno konfliktnu dimenziju, što znači da njihovi učesnici prepoznaju aktere čije je delanje suprotstavljeno interesima pokreta (Diani, 1992; Della Porta & Diani, 2006).

Međutim, možemo se zapitati šta se u informacionom društvu dešava sa standardnim modelom društvenih pokreta. Da li su, uz razvoj novih informaciono-komunikacionih tehnologija, neki elementi pokreta/protesta postali izlišni a drugi, možda, promenili svoju raniju ulogu? Pogledajmo redom.

Digitalni aktivisti

Slično kao i aktivisti samoniklih pokreta s kraja šezdesetih godina prošlog veka, učesnici digitalnih protesta u XXI veku su tipično visoko-obrazovani mladi ljudi iz urbane srednje klase. Njih odlikuje nepoverenje prema klasičnim formama političkog organizovanja i zalaganje za uspostavljanje neformalnih, nehijerarhijskih i neideoloških struktura (Dolata, 2017: 18–20; Gerbaudo, 2012; Yörük & Yüksel, 2014). Oni su „biografski“ dostupni u smislu da nisu opterećeni poslovnim i porodičnim obavezama koje bi im otežavale učešće u protestnim aktivnostima (McAdam, 1986). Iako se prema socio-demografskim karakteristikama „digitalni“ aktivisti značajnije ne razlikuju od njihovih „analognih“ prethodnika, kao važan kriterijum selekcije se uspostavlja sposobnost korišćenja novih računarskih tehnologija. Naime, iz šireg kruga mladih, obrazovanih aktivista iz urbanih sredina, u pokretima XXI veka se posebno izdvajaju oni koji imaju razvijene digitalne veštine (Van Laer, 2010).

Kako primećuju autori koji se bave politikom svakodnevnog života, u postmoderno doba, posebno sa javljanjem tzv. „stvaralaca svakodnevice“,

sve je teže povući jasnu granicu između aktivista i ne-aktivista (Anderson, 2004; Halfacree, 2004). „Stvaralac svakodnevice“ je građanin koji je na sebe preuzeo odgovornost za politička pitanja u koja se uključuje na vrlo personalizovan način. On dela samostalno ili kroz *ad hoc* labave mreže koje se prostiru izvan formalnog političkog sistema i preko tradicionalnih ideoloških podela. Svoj angažman ne vidi nužno kao političku intervenciju, već pre kao čin samoaktuelizacije (Micheletti, 2003). Deljenjem sadržaja kroz društvene medije privatni projekti samorazvoja postaju javno dostupni, dok je njihovim nosiocima pružena mogućnost da izađu iz anonimnosti i postanu „internet influenseri“, odnosno da šire svoj uticaj na društvenim mrežama (Marwick, 2015; Tufekci, 2013). Na ovakav način dolazi do postepenog slabljenja granica između svakodnevnih aktivnosti u privatnoj sferi i javnog angažmana².

Pored toga, digitalni protesti nemaju klasične lidere, već ličnosti čija je uloga simbolična i koji, u izvesnoj meri, personifikuju proteste³. S druge strane, nije retkost ni da se lideri digitalnih pokreta drže u anonimnosti, a njihov stil vođstva je suptilan i inkluzivan (Gerbaudo, 2012).

Organizacije i mreže digitalnih protesta i pokreta

Masovnom upotrebom novih informaciono-komunikacionih tehnologija došlo je do velikih promena u načinu organizovanja protesta. Naime, komunikacija kroz IKT sisteme kao i korišćenje prenosivih digitalnih uređaja (pre svega „pametne“ generacije mobilnih telefona) omogućili su snižavanje troškova organizacije i koordinacije kolektivnih aktivnosti. Pojedini autori tvrde da je danas moguće „organizovanje bez organizacija“, što klasične organizacije društvenih pokreta čini manje potrebnim a katkad i izlišnim (Benkler, 2006; Shirky, 2008; Bennett & Segerberg, 2013; Agarwal et al., 2014; Bimber, Flanagin, & Stohl, 2012). Prema pristupu teorije „konektivne“ akcije, digitalne tehnologije postaju ne samo posrednici već i „organizujući agenti“ kolektivnog delanja, dok hijerarhijske organizacije gube svoj značaj u korist složenih, hibridnih i fluidnih „mreža mreža“

2 S tim u vezi, treba napomenuti da se konfliktni karakter najnovijih društvenih pokreta razlikuje od onog svojstvenog novim društvenim pokretima koji je predstavljao javni čin čvrsto povezan sa osećanjem kolektivnog pripadništva i zajedničkih interesa.

3 Primeri novih lidera – simbola protesta su Pablo Iglesias, na čelu *Podemos* u Španiji; Bepe Gilo, lice pokreta *Pet zvezdica* u Italiji; Aleksis Cipras, personifikacija protesta protiv evropske politike štednje u Grčkoj (Dolata, 2017:26), predsednički kandidat Ljubiša Preletačević – Beli u Srbiji (građanska inicijativa *Sarmu probò nisi*) ili Ivan Vilibor Sinčić (*Živi zid*) u Hrvatskoj.

(Bennett & Segerberg, 2013). IKT služe kao spajajući mehanizmi (engl. *stitching mechanisms*⁴) koji različite aktere i mreže povezuju u jednu koherentnu organizacionu celinu (Agarwal et al., 2014). Pored spajajuće uloge informaciono-komunikacione infrastrukture, velike „samoorganizujuće mreže“ (engl. *crowd-enabled networks*) organizaciono su koherentne i zahvaljujući praksi koprodukcije, odnosno „proizvodnje među jednakima“ (engl. *peer-production*) (Benkler, 2006; Bennett, Segerberg & Walker, 2014: 232–4; Bimber, Flanagan, & Stohl, 2012: 3). Proizvodnja među jednakima predstavlja oblik samomotivisanog deljenja vrednog sadržaja i zajedničkog rada sa ciljem stvaranja i zaštite kolektivnih (digitalnih) dobara⁵.

Uprkos promenama na planu kolektivnog organizovanja i rastuće uloge IKT-a, ipak ne bi trebalo prenegliti sa zaključkom da je vreme organizacija društvenih pokreta sasvim prošlo. Ispravnije je reći da one više nisu od presudnog značaja za kolektivno delanje kao što je to ranije bio slučaj. Jedna grupa autora smatra da će organizacije društvenih pokreta još dugo imati važnu ulogu u organizovanju oflajn događaja, dok su zaista manje potrebne za realizaciju kolektivnih onlajn poduhvata (Earl et al., 2014: 363–5).

Kolektivni identitet i personalizacija kolektivnog delanja

Kolektivni identitet predstavlja zajedničku definiciju kolektiviteta kome se pripada. On omogućava stvaranje osećanja zajedništva kroz postojanje deljenih vrednosti i ciljeva i služi kao zajednički imenitelj za međusobno različite aktere uključene u pokret (Melucci, 1995; Della Porta & Diani, 2006).

Za postmodernu dobu karakteristično je slabljenje identifikacije i posvećenosti čitavom nizu kolektivnih institucija (lokalno okruženje, klasa, religija, partija, porodica i dr.) koje su nekada strukturisale orijentaciju prema svetu (Bauman, 1995). Kao kontrast pripisanim kolektivnim identitetima moderne, u doba postmodernosti, potraga za osećanjem pripadnosti ima tendenciju da se organizuje oko životnih stilova, deljenih vrednosti i interesovanja (Horton, 2003: 66). Pod uticajem procesa individualizacije i rasta samorefleksivnosti, dolazi do promene od politike lojalnosti prema politici izbora (Norris, 2003; Bennett, 1998; Bang & Sørensen, 2001; Gid-

4 Nalazi jednog istraživanja pokazuju način na koji je, u slučaju pokreta *Okupiraj!*, društvena mreža Twitter dobila ulogu spajajućeg mehanizma (Agarwal et al., 2014).

5 Jedan od najpoznatijih proizvoda ove vrste digitalno-posredovane koprodukcije je otvorena enciklopedija – Vikipedija. Druge primere koprodukcije na internetu bi predstavljali različiti otvoreni softveri (engl. *open source*), piratski sajtovi za distribuciju raznovrsnih sadržaja i dr.

dens, 1991); i od participacije koja je usmeravana kolektivnim narativima ka individualnim narativima (Micheletti, 2003). Novim političkim identitetima kasne modernosti odgovara labavo umreženi aktivizam kroz koji se reflektuju lične vrednosti (Bennett, 2008). Ishod ovakvih promena je razvoj personalizovanih i refleksivnih oblika participacije, koje autori nazivaju različitim imenima – umreženi individualizam (Kastels), individualizovano kolektivno⁶ delanje (Mišeleti), mikro/infrapolitika, subpolitika (Bek, Holzer) i dr. (Castells, 2000; Micheletti, 2003; Beck, 1997; Holzer & Sorensen, 2003). Suština je ista, a to je da više nije neophodan jak kolektivni identitet kako bi se pokrenula kolektivna akcija. Umesto grupnog delanja organizovanog oko kolektivnih identiteta, ljudi mogu doprinosti pokretima kroz lični izraz. Visok nivo personalizacije omogućava pojedincima da se povezuju na fleksibilne načine, u onoj meri u kojoj ideje pokreta i načini delanja odražavaju njihova uverenja ili životni stil, pomerajući u drugi plan kolektivni identitet i objedinjujuću ideologiju (Brunsting & Postmes, 2002).

Postmoderna logika kolektivnog udruživanja je, u pogledu neophodnih resursa, potencijalno veoma zahtevna jer je potrebno mobilisati atomizovanu i individualizovanu populaciju sa različitim socio-kulturnim orijentacijama. Međutim, korišćenjem savremenih informaciono-komunikacionih tehnologija, to postaje znatno lakše. Izvor individualne motivacije za učešće u kolektivnom poduhvatu, kojim se prevazilazi dilema kolektivne akcije (Olson, 1971), pronalazi se u „deljenju“ lično ekspresivnog sadržaja kroz društvene medije (Benkler, 2006). Participaciju motiviše činjenica da je (lično ekspresivni) sadržaj prepoznat od strane drugih, komentarisani i podeljeni dalje kroz društvene onlajn mreže. Na taj način se, ujedno, formiraju labave mreže između pojedinaca, dok sama aktivnost počinje da liči na kolektivnu akciju koja je horizontalna i decentralizovana.

Pokrete nastale na ovaj način odlikuje otvorenija struktura koju održava veoma generalizovan identitetski okvir (npr. „Mi smo 99%“, što je najprepoznatljiviji slogan pokreta *Okupiraj!*) (Dolata, 2017: 18–20; Gerbaudo, 2012). Međutim, istraživanja procesa formiranja identiteta na primerima pokreta *Okupiraj*, *Indignados* i dr., pored fleksibilnosti ukazuju i na fragilnost objedinjujućih identiteta koji se formiraju na društvenim mrežama. Oni su podložni brzom promeni, *ad hoc* identifikaciji i lakom odustajanju od iste (Gerbaudo, 2015), što dovodi u pitanje opstanak celokupnog pokreta.

U Tabeli 1 su sumarno predstavljene razlike između novih društvenih pokreta koji su nastali sredinom šezdesetih i „najnovijih“ društvenih pokreta koji se pojavljuju na početku XXI veka.

6 Nasuprot „kolektivnog“ kolektivnog delanja karakterističnog za period moderne.

Tabela 1. Struktura analognih i digitalnih društvenih pokreta i protesta

	„Analogni“ pokreti XX veka (novi društveni pokreti i protesti)	„Digitalni“ pokreti XXI veka (najnoviji društveni pokreti i protesti)
Pojedinci	<ul style="list-style-type: none"> • Relativno mali značaj „običnih pojedinaca“ • Istaknuta uloga lidera pokreta • Kolektivna logika (Olson, 1971) • Kolektivno-kolektivno delanje (Micheletti, 2003) 	<ul style="list-style-type: none"> • Izlazak pojedinaca „iz senke“, pojava internet „influensera“ • Izostanak (nevidljivost) lidera • „Konektivna“ logika (Bennett & Segerberg, 2013) • Individualno-kolektivno delanje (Micheletti, 2003)
Organizacije	Centralni značaj organizacija društvenih pokreta (ODP) (McCarthy & Zald, 1973)	„Organizovanje bez organizacija“ (Shirky, 2008)
Mreže	<ul style="list-style-type: none"> • Mrežna struktura sa ODP kao čvorištima (Diani, 1992) • ODP kao spajajući mehanizmi 	<ul style="list-style-type: none"> • Digitalno posredovane samoorganizujuće mreže (pojedinaca) (Bennet & Segerberg, 2013) • IKT kao spajajući mehanizmi (Agarwal et al, 2014)
Kolektivni identitet	Važnost kolektivne identifikacije (Melucci, 1995)	Personalizacija delanja, heterogeni identiteti (Bennett, 2008)

Efekti i dometi digitalne protestne politike

Imajući u vidu promene do kojih je došlo u strukturi najnovijih društvenih pokreta, može se postaviti pitanje njihovih dometa u odnosu na klasične forme kolektivnog delanja. Da li i na kakav način prelazak na fleksibilnije, decentralizovane i spontano organizovane forme angažmana bez čvrstog vođstva i jake kolektivne identifikacije dovodi do promena u efikasnosti i efektivnosti kolektivnog delanja? U čemu se te promene ogledaju?

Kao prednost digitalnog umrežavanja, u literaturi se najčešće izdvaja mogućnost brze mobilizacije široke podrške, fleksibilnost, visoki kapaciteti regeneracije, menjanja i prilagođavanja strategije i taktika delovanja u odnosu na izmenjen kontekst (Agarwal et al., 2014: 667–8). Pojedini istraživači ističu da su digitalni pokreti, za relativno kratko vreme, uspeli da ostvare zavidne rezultate kao što su smena režima u Egiptu, promena

diskursa nejednakosti u SAD, izazivanje demokratskog legitimiteta vlasti u Španiji i drugim evropskim zemljama (Bennett & Segerberg, 2013; Castells, 2015). Međutim, digitalno umrežavanje svakako ima i značajna ograničenja. Ona se ogledaju u rasipanju i slabljenju protesta ukoliko ne dođe do jasnijeg definisanja ciljeva, kao i u izbijanju u prvi plan razlika među učesnicima koji su se priključili protestu polazeći od drugačije interpretacije vrednosti i ciljeva delanja (Bennett & Segerberg, 2013). Takođe, pojedini autori ukazuju i na dalje snažno delovanje „gvođenog zakona oligarhije“, odnosno tendencije ka profesionalizaciji i birokratizaciji samoniklog aktivizma (Toepfl, 2017). Kao primer mogu poslužiti protesti *Za fer izbore* koji su izbili usled neregularnosti parlamentarnih izbora održanih u Rusiji decembra 2011. godine. Iako su, inicijalno, protesti bili organizovani kao labava mreža koja nije imala čvrsto organizaciono uporište, posle osam meseci uličnih demonstracija, ruski aktivisti su se reorganizovali u centralizovane mreže sa formalnijim ustrojstvom. Nalazi istraživanja pokazuju da je do tranzicije došlo usled prepoznavanja neophodnosti razvijanja čvršćeg organizacionog jezgra, odnosno uviđanja da je, u datom socio-političkom kontekstu, formalizovani okvir delanja superiorniji u ostvarivanju postavljenih ciljeva u odnosu na fleksibilnije alternative (Toepfl, 2017).

Da zaključimo, u postmodernom dobu protest postaje personalizovaniji nego što je to ranije bio slučaj, pa više nije neophodno formiranje čvrstog kolektivnog identiteta, a uz nove informaciono-komunikacione tehnologije nisu potrebne ni konvencionalne organizacione strukture kako bi se protest inicirao. Umesto toga, platforme društvenih medija dobijaju ulogu organizujućih mehanizama i preuzimaju značajan deo funkcija mobilizacije i koordinacije protesta. Međutim, iako na kraći rok digitalne inicijative mogu da ostvare izvesne efekte, uspostavljanje čvršće organizacione strukture i zajedničkih ciljeva se pokazuje izuzetno važnim za ostvarivanje temeljnijih društvenih promena. Pored toga, uprkos ubrzanom razvoju digitalne protesne politike, ne treba zaboraviti da su klasični društveni pokreti i dalje veoma važni akteri na javnoj sceni.

U nastavku teksta, pažnju ćemo usmeriti na strukturalna svojstva i domene *Protesta protiv diktature*.

Nalazi istraživanja i diskusija rezultata

Podaci koji su predmet analize u ovom radu prikupljeni su u terenskom anketnom istraživanju realizovanom u toku trajanja *Protesta protiv diktature* (u periodu od 13. aprila do 4. maja 2017. godine). Istraživanjem je obuhvaćeno ukupno 175 ispitanika – učesnika protesta iz Beograda,

Niša i Subotice. Reprezentativnost uzorka se nastojala postići posebnom selekcijom ispitanika koji su se nalazili u različitim delovima protestne kolone (primenom koraka u selekciji reda i pozicije unutar reda sa koje se ispitanik bira), uz pretpostavku da se oni koji predvode protest i oni koji se nalaze u sredini i na začelju međusobno mogu razlikovati prema nizu relevantnih osobina. Ovakav dizajn⁷ istraživanja je, takođe, omogućio da se ispitaniku kako stavovi ispitanika tako i njihovo aktuelno protestno ponašanje uporedo sa ranijim iskustvima građanskog angažovanja.

Karakteristike učesnika Protesta protiv diktature

Uzimajući u obzir osnovne socio-demografske karakteristike, većina učesnika protesta se uklapa u model karakterističan za nove i najnovije društvene pokrete. Naime, preko dve trećine učesnika protesta (68%) činili su mladi ljudi starosti između 18 i 35 godina. Oni većinom žive ili u centralnim beogradskim opštinama (54%) ili u drugim gradovima (38%), dok je svega 6% ispitanika iz prigradskih naselja ili sa sela (2%).

Kada je obrazovanje u pitanju, dominiraju ispitanici sa završenom četvorogodišnjom srednjom školom ili gimnazijom (52%) i fakultetom (44%), dok je ispitanika sa srednjim trogodišnjim obrazovanjem (1%) i onih sa osnovnom školom (3%) izrazito malo. S obzirom na to da preko trećine uzorka (38%) čine studenti, podatke o ostvarenom obrazovanju treba posmatrati na način da je značajan deo ispitanika sa srednjom školom i dalje u procesu obrazovanja, to jest da je na putu da stekne fakultetsku diplomu. U istraživanju nije merena digitalna pismenost, ali podaci o korišćenju društvenih onlajn mreža (o kojima će biti više reči u nastavku teksta) ukazuju da učesnici protesta dobro poznaju i koriste najsavremenije informaciono-komunikacione tehnologije. Naime, 90% ispitanika je izjavilo da ima aktivan profil na nekoj od društvenih mreža.

Za učesnike novih i najnovijih društvenih pokreta i protesta karakteristična je postmaterijalistička vrednosna orijentacija (Inglehart, 1990). U našem istraživanju, materijalistička vrednosna orijentacija je merena izdvajanjem sledećih prioriteta⁸: održavanje reda u državi i borba protiv nezaposlenosti, siromaštva i rasta cena; dok je postmateri-

7 Istraživanje je dizajnirano od strane tima istraživača Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, a realizovano uz pomoć studenata-anketara iz Beograda, Niša i Subotice.

8 Pitanje je formulisano na sledeći način: Ukoliko biste morali da birate između sledećih ciljeva, koja dva bi po Vama bila najvažnija? 1. Održavanje reda u državi; 2. Dati ljudima veću ulogu u donošenju političkih odluka; 3. Borba protiv nezaposlenosti, siromaštva i rasta cena; 4. Zaštita slobode govora.

jalističku orijentaciju predstavljalo slaganje uz tvrdnje da ljudima treba dati veću ulogu u donošenju političkih odluka, kao i mogućnost slobodnog izražavanja mišljenja. Kombinacija stavova iz različitih kategorija je klasifikovana kao mešovita vrednosna orijentacija. Nalazi istraživanja pokazuju da se među ispitanicima našlo 15% čistih materijalista, 18% postmaterijalista, dok je nešto iznad dve trećine (67%) ispitanika mešovite vrednosne orijentacije. Iako podaci, na prvi pogled, ne govore u prilog značajnijoj zastupljenosti postmaterijalističke vrednosne orijentacije, ukoliko se uporede sa nalazima o zastupljenosti ove orijentacije u ukupnoj populaciji, može se zaključiti da je među učesnicima protesta ona značajno više prisutna. Naime, na reprezentativnom uzorku građana Srbije, Pavlović je utvrdio dominaciju materijalističkog vrednosnog obrasca (47%), potom mešovitog tipa (47%), dok je postmaterijalista bilo svega 6% (Pavlović, 2009: 182).

Skлонost aktivizmu i etičkoj potrošnji, odnosno paralelno delovanje u javnoj i privatnoj sferi, jedna je od važnih karakteristika učesnika postmodernih protesta. Nalazi našeg istraživanja pokazuju da učesnici *Protesta protiv diktature*, ukupno posmatrano, pokazuju viši stepen „privatnog“ i „javnog“ aktivizma u odnosu na opštu populaciju gde se, po pravilu, beleže niski nivoi aktivizma i građanske participacije (Mojsilović et al., 2011; Crta, 2013). Naime, prema rezultatima jednog istraživanja sprovedenog pre nekoliko godina na reprezentativnom uzorku građana Srbije, tek je svaki jedanaesti ispitanik u toku jedne godine učestvovao u nekoj lokalnoj akciji, dok je svaki četvrti učestvovao bar u jednoj političkoj akciji u poslednje tri godine (potpisivanje peticije, učešće u protestima, javnim tribinama i dr.). Potpisivanje peticije je najčešći vid angažmana, dok u ostalim aktivnostima učestvuje u proseku 1–5% građana (Crta, 2013⁹:4). Nasuprot tome, među učesnicima protesta, gotovo dve trećine (63,4%) je u prethodne tri godine potpisalo peticiju ili apel, oko polovine (50,9%) je učestvovalo u protestima, mitinzima ili demonstracijama, 41,7% je bojkotovalo određene proizvode, dok je 45,7% ispitanika kupilo neki proizvod iz političkih ili etičkih razloga. Pored toga, približno trećina ispitanika (29,7%) se pridružila štrajku, svaki peti je kontaktirao političara ili predstavnika vlasti, 15,4% je doniralo novac za neku kampanju, dok je svaki sedmi ispitanik učestvovao u blokadi ili okupaciji.

Kao proteste u kojima su ranije učestvovali, ispitanici su najčešće navodili one koje su organizovali urbani pokreti kao što su inicijativa *Ne da(vi)mo Beograd* (40%) ili *Udruženi pokret slobodnih stanara (Niš)* (15%),

9 http://crta.org.rs/uploads/documents/2015-02-25%2014:37:06_a_35_1_rs_doc.pdf; pristupljeno 2. 12. 2017.

potom su tu studentski protesti i blokada (7%), sindikalni protesti, kao i demonstracije protiv režima Slobodana Miloševića. Interesantno je da su se rame uz rame u protestu našli oni koji su protestovali protiv održavanja Parade ponosa, zagovornici zaštite prava životinja, borci protiv samostalnosti Kosova itd., što posredno govori o izuzetno širokim osnovama mobilizacije u ovom protestu.

Imajući u vidu predstavljene nalaze o vrednosnoj orijentaciji i karakteristikama političkog delovanja, možemo zaključiti da učesnici ovog protesta većinom jesu „stvaraoci svakodnevice“, odnosno pojedinci koji su, u cilju ostvarivanja željenih društvenih promena, podjednako spremni na privatni i javni angažman. Međutim, ovakav zaključak ne bismo smeli uopštiti na sve učesnike protesta s obzirom na to da su se u njemu našli zastupnici dijametralno suprotnih vrednosnih orijentacija i praksi.

Organizacija protesta i mobilizacija učesnika

Specifičnost ovog protesta, u odnosu na proteste organizovane u Srbiji u proteklih par decenija, svakako predstavlja to što se nije izdvojila nijedna zvanična organizacija (iako je iz protesta nastalo nekoliko njih) niti lider protesta. Čitav protest je iniciran jednom objavom¹⁰ na Fejsbuku koju je podelio veliki broj korisnika ove mreže. Pored iniciranja protesta, društvene onlajn mreže su odigrale izuzetno važnu ulogu i u informisanju učesnika. O važnosti onlajn komunikacije govori podatak da je gotovo tri četvrtine ispitanika (72%) prvi put za protest saznalo preko društvenih onlajn mreža, a dodatnih 5% posećivanjem različitih internet portala. Za veliku većinu ispitanika (85%) internet je bio ključno mesto za informisanje o protestima, dok su tradicionalni mediji – televizija i radio – obavestavali svega 8% učesnika.

Među društvenim mrežama, Fejsbuk se izdvojio kao najznačajniji kanal distribucije informacija o protestu. Do obavешtenja o protestu čak 86% ispitanika je dolazilo koristeći ovu mrežu, dok je Tviter imao izvestan, mada ipak sekundaran značaj. Na kraju, treba reći da je približno polovina (49%) ispitanika bila aktivno uključena u obavешtavanje ili diskutovanje o daljim pravcima razvoja protesta kroz posebne Fejsbuk grupe (otvorenog i zatvorenog tipa). Fejsbuk grupe su u slučaju ovog protesta dobile ulogu javne sfere u kojoj su se pregovarali, dogovarali i planirali naredni koraci u realizaciji protestnih ciljeva.

Imajući u vidu ulogu koju je Fejsbuk imao u organizovanju protesnih dešavanja, može se reći da je *Protest protiv diktature* bio, na izvestan način, i *Fejsbuk protest*.

10 <https://www.facebook.com/events/416285402064449/>; pristupljeno 30.11.2017.

Kolektivni identitet

Prema pristupu teorije novih društvenih pokreta, kolektivni identitet podrazumeva pripisivanje sličnih, objedinjujućih značenja razlozima i ciljevima učešća u protestu među njegovim učesnicima (Melucci, 1995). Međutim, istraživanja digitalnih protesta u XXI veku ukazuju na postojanje heterogenih, personalizovanih interpretacija motiva i ciljeva delanja, što pod znak pitanja stavlja postojanje jedinstvenog okvira tumačenja učešća u protestu (Bennett, 2012).

Podaci predstavljeni u Tabeli 2 pokazuju da ispitanici kao najvažnije neposredne razloge učešća u protestu izdvajaju neregularnost izbora, korumpiranost vlasti, neslobodu medija, kao i izostanak rešavanja važnih društvenih problema poput nezaposlenosti.

Tabela 2. Zbog čega ste se pridružili protestima?

	Prvo mesto	Drugo mesto	Treće mesto
Neregularnost izbora, izborna krađa	41,4%	/	/
Korumpirana vlast	23,6%	30,8%	/
Sadašnja politika nije u interesu Srbije i srpskog naroda, već sledi interese stranih sila	6,9%	11,3%	4,8%
Nesloboda medija	6,3%	30,8%	25%
Prodaja resursa stranim investitorima	0,6%	9%	7,7%
Ne rešavaju se važni problemi poput nezaposlenosti	2,3%	4,5%	36,5%
Iz solidarnosti, da pružim podršku	7,4%	8,3%	13,5%
Iz radoznalosti, da vidim šta se dešava	1,1%	0,8%	3,8%
Sviđa mi se atmosfera	0,6%	/	2,9%
Nešto drugo	9,7%	4,5%	5,8%
Ukupno	100%	100%	100%

Kao druge razloge za učešće, ispitanici su navodili brigu za ličnu budućnost ili budućnost svoje dece, utisak da vlast „vređa inteligenciju“ građana, potrebu da se javno iskaže protivljenje nosiocima vlasti, borbu protiv urušavanja sistema, bezakonja itd. Na osnovu ovih odgovora može se zaključiti da, iako neposrednu motivaciju za izlazak na ulice predstavlja

vrlo konkretno nezadovoljstvo izbornim rezultatima i nosiocima vlasti, dublji razlozi su mnogo širi i protežu se od nezadovoljstva ličnom situacijom do revoltiranosti ukupnim društvenim poretkom.

O vrlo širokim okvirima u kojima se može tumačiti individualni čin učešća u ovim protestima, posredno govore parole koje su demonstranti uzvikivali, kao i transparenti koje su nosili u protestnim povorkama. Kada su u pitanju omiljene parole, prednjače one koje se odnose na predsednika Aleksandra Vučića (i njegove bliske saradnike) – „Nije naš predsednik!“, „O(ne)svesti se!“ i dr. Potom su se izdvojile raznovrsne poruke protiv diktature sistema: „Dole diktatura, gore kultura!“, „Protestujem, znači postojim“, „Šetajmo danas, da ne bismo sutra klečali“, „Sjaši Kurta da uzjaše Murta“ itd. Pregled fotografija sa protesta otkriva svu raznolikost natpisa koje su nosili učesnici protesta. Neki od njih referišu na etikete koje su od strane vlasti pripisivane učesnicima protesta (između ostalog, da su strani plaćenici, narkomani, neradnici itd.) i pisane su u žargonu karakterističnom za mlade: „Kod Soroša na after“, „Protesti su novi klabin“, „Nisam happy ☺“. Potom su se tu našle poruke pozajmljene iz drugih protesta: „Gotov je!“ (parola poznata sa protesta posle izborne krađe 2000. godine) i „Nije moj predsednik“ (pojavi se na protestima protiv izbora Donalda Trampa za predsednika SAD). U protestu su se mogli videti i transparenti sa porukama socio-ekonomskog karaktera: „Nećemo da budemo jeftina radna snaga“, „Neću više da stežem kaiš“, „Radnik nije rob“; kao i antisistemski (antikapitalistički) slogani: „Sistem te laže“, „Protiv sistema“, „Protiv diktature kapitala“, „Neću sendvič, hoću revoluciju“ i dr.

Može se zaključiti da je agenda protesta bila inkluzivna i sasvim labavo postavljena što je omogućilo iskazivanje raznovrsnih parola, zahteva i shvatanja. Obuhvatna agenda je, zapravo, omogućila personalizovanu participaciju, odnosno uključivanje na osnovu ličnih afiniteta koji se mogu vezati za pojedine, ali ne nužno i za sve zahteve koji su se u toku protesta mogli čuti. Drugim rečima, ovi protesti nisu imali jasno definisane ciljeve niti jedinstvene vrednosti, a samim tim ni na njima zasnovan kolektivni identitet.

Na pitanje šta vide kao zajedničko, to jest šta ih ujedinjuje sa ostalim učesnicima protesta, ispitanici su davali različite odgovore koji potvrđuju pretpostavku o vrlo širokim osnovama identifikacije u ovom protestu. Odgovor na pitanje šta im je zajedničko sa ostalim učesnicima bi se mogao sumirati kao nezadovoljstvo postojećim prilikama i želja za promenom. Međutim, kada se uđe u konkretnije aspekte nezadovoljstva – ono se proteže od neposrednih uslova (aktuelna politička situacija) i kvaliteta života do nezadovoljstva ukupnim društvenim poretkom (neoliberalni kapitalizam). Na isti način su formulisane i želje koje se kreću od promene

pojedinih aspekata svakodnevice do promene čitavog sistema. U tom smislu, i sama „borba/bunt protiv diktature“ dobija različit smisao u glavama učesnika protesta – od diktature onih koji su trenutno na vlasti (na čelu sa predsednikom Aleksandrom Vučićem) do diktature čitavog (kapitalističkog) sistema.

Emocionalne osnove protesta čine dominantno osećanja nemoći, poniženosti, razočaranja, tuge i deprimiranosti (45%), frustracije i nezadovoljstva (18%). Međutim, ispitanici iskazuju i revolt, bes, ljutnju (23%), kao i zadovoljstvo usled uspešnog organizovanja protesta (9%). Imajući u vidu ovakvu emocionalnu podlogu, ovaj protest bi se mogao svrstati u ono što Kastels naziva mrežama besa i nade (Castells, 2015).

Zanimljiv nalaz, koji dodatno potvrđuje pretpostavku o heterogenim identitetima, jeste i taj da je gotovo trećina ispitanika (30,6%) u protestu primetila prisustvo pojedinaca i grupa sa kojima ne deli mišljenje, uz naglašavanje da bi odustala od učešća ukoliko bi oni preuzeli rukovođenje protestom. Uglavnom je reč o pripadnicima ultradesničarskih ili ekstremno levih (anarhističkih) grupa. Takođe, jedan deo ispitanika je istakao da bi od protesta odustao ukoliko bi pripadnici zvaničnih političkih partija počeli da predvode proteste, što govori o prisutnom nepoverenju prema predstavnicima formalnih političkih struktura.

Efekti Protesta protiv diktature

Protesti protiv diktature su trajali nešto više od mesec dana, izvođeci u svom vrhuncu desetine hiljada ljudi na ulice. Međutim, uprkos inicijalnom entuzijazmu i velikom broju učesnika tokom prvih dana protesta, relativno brzo je došlo do osipanja i prestanka protesta, a kao ključni razlog se izdvojilo gubljenje smisla protestovanja usled stihijski, nejasno i preširoko postavljenih ciljeva.¹¹ Kao jedan od neposrednih efekata protesta se može izdvojiti nastanak nekoliko grupa mladih ljudi koji nastavljaju da se zalažu za ciljeve koje su proklamovali u toku protesta. Naime, iz protesta su se izdvojile tri frakcije sa međusobno relativno udaljenim vizijama i ciljevima delanja: *Protest protiv diktature*, *Sedam zahteva* i *Kulturom protiv diktature*¹². Grupu *Protiv diktature* čine uglavnom neformalni suorganizatori protesta koji su smatrali da protestne šetnje treba nastaviti uprkos vidnom osipanju podrške. Drugu frakciju, *Kulturom protiv diktature* sačinjavaju mahom studenti Fakulteta dramskih umetnosti koji su, u toku protesta, u prvi plan isticali važnost borbe na polju kulture, dok su se u

11 <https://insajder.net/sr/sajt/tema/4445/> pristupljeno 17. 10. 2017.

12 http://www.danas.rs/politika.56.html?news_id=345349&title=Protesti+su+utihli%2C+nisu+propali pristupljeno 17. 10. 2017.

grupi *Sedam zahteva* našli studenti leve orijentacije pretežno sa Filozofskog fakulteta¹³. Nakon protesta, angažman ovih grupa nije prestao, već se preusmerio na lokalne akcije – sprečavanje iseljavanja siromašnih porodica, borba za gradske prostore, pružanje podrške radničkim protestima, ukazivanje na slučajeve korupcije i nelegalnog postupanje vlasti itd. Društim rečima, iako formalno organizovanje nije prethodilo protestu, ono jeste bilo njegov ishod.

U neformalnim razgovorima sa nekim od aktivnih učesnika protesta, kao ključni problem se nametnulo to što nijedna grupa nije mogla da preuzme vodeću ulogu a da to ne dovede do drastičnog opadanja podrške. S druge strane, neformalni „organizatori“, koji su se izdvojili u toku trajanja protesta, bili su svesni da je potrebno da neko povede protest jer će se inače raspliniti bez postizanja željenih ciljeva. Međutim, kako pokazuju nalazi našeg istraživanja, među učesnicima protesta većinski nije postojala volja da protest zadobije neku čvršću formu. Oko trećine ispitanika je bilo mišljenja da protest treba da ostane u postojećem, dakle vrlo fleksibilnom obliku. Kada se u obzir uzmu oni koji su smatrali da bi protest trebalo da dobije čvršću, a samim tim i postojaniju strukturu, desetostruko (60%) je više onih koji su smatrali da bi odgovarajuća forma bio pokret (dakle, i dalje labava, mrežna struktura), u odnosu na one koji su smatrali (6%) da bi protesti trebalo da prerastu u političku stranku (hijerarhijska i formalizovana organizaciona struktura).

U trenutku pisanja ovog teksta (kraj 2017. godine), može se reći da ovi protesti nisu ostvarili dublji uticaj na aktuelne društvene prilike u zemlji. Iako su pokazali da postoji kolektivna energija i nezadovoljstvo, ukazali su i da ne postoji dovoljno jedinstven stav (kolektivni identitet) niti organizacija koja bi nastavila da radi na ostvarivanju ciljeva protesta u onim fazama kada entuzijazam učesnika počne da slabi.

Zaključna razmatranja

Imajući u vidu karakteristike *Protesta protiv diktature*, možemo zaključiti da je reč o digitalnom tipu kolektivnog delanja po mnogim osobinama sličnom onima koji su se, u poslednjih nekoliko godina, javljali širom sveta. Učesnici protesta su većinom mladi, visokoobrazovani stanovnici urbanih sredina, koji u značajnoj meri zastupaju progresivne vrednosti i spremni su da ličnim angažmanom u privatnoj i javnoj sferi doprinesu ostvarivanju željenih društvenih promena. Protesti koji su to-

13 http://www.danas.rs/politika.56.html?news_id=345036&title=Učesnici+Protesta+protiv+diktature+u+trij+frakcije pristupljeno 17. 10. 2017.

kom više nedelja svakodnevno izvodili veliki broj građana na ulice pokazali su da društveni mediji mogu da u relativno kratkom vremenskom roku pokrenu kritičnu masu nezadovoljnih ljudi, odnosno da je moguće organizovanje i bez formalnih organizacija. Parole koje su se mogle čuti u toku protestnih šetnji, kao i nalazi o motivaciji i tumačenju ličnog učešća u protestu pokazali su visok stepen personalizacije delovanja i relativno slab kolektivni identitet učesnika protesta.

Slično kao i u slučaju postizbornih protesta u Rusiji, koje je opisao Toepfl (2017), tehnološka infrastruktura je pokazala značajnu moć u pokretanju i inicijalnom organizovanju *Protesta protiv diktature*. Međutim, prevagu su odnele neke od poznatih slabosti digitalnog aktivizma. Naime, nedovoljno jasno profilisani ciljevi, ostanak lidera u anonimnosti i labava organizacija, na učesnike i posmatrače protesta su ostavili utisak dezorganizacije i nepostojanja jedinstvenog pravca delanja, postepeno smanjujući početni entuzijazam i veru u mogućnost postizanja ciljeva, što je na kraju dovelo do opadanja podrške i rasplinjavanja protesta. U takvom kontekstu, prelazak iz fleksibilne digitalne u kolektivnu akciju koja počiva na konvencionalnim načinima organizovanja, verovatno predstavlja najdelotvorniji, ako ne i jedini način za postizanje temeljnijih društvenih promena.

Literatura

- Agarwal, S., D., Bennet, L., Johnson, C., Walker, S. (2014). A Model of Crowd-Enabled Organization: Theory and Methods for Understanding the Role of Twitter in the Occupy Protests. *International Journal of Communication* 8: 646–672.
- Anderson, J. (2004). The Ties that Bind? Self- and Place-identity in Environmental Direct Action. *Ethics, Place and Environment* 7 (1–2): 45–57.
- Bang, H. P. & Sørensen, E. (2001). The Everyday Maker: Building Political rather than Social Capital, in: P. Dekker & E. M. Uslaner (eds.), *Social Capital and Participation in Everyday Life* (pp. 148–161). London: Routledge.
- Bauman, Z. (1995). *Life in Fragments: Essays in Postmodern Morality*. Oxford: Blackwell.
- Beck, U. (1997). Subpolitics – Ecology and the Disintegration of Institutional Power. *Organization Environment* 10 (1): 52–65.
- Benkler, Y. (2006). *The Wealth of Networks: How Social Production Transforms Markets and Freedom*, New Heaven. London: Yale University Press.
- Bennett, W. L. (1998). The Uncivic Culture: Communication, Identity, and the Rise of Lifestyle Politics. *Political Science and Politics* 31(4): 741–761.

- Bennett, W. L. (2008). "Changing Citizenship in the Digital Age", in: L.W. Bennet (ed.) *Civic Life Online: Learning How Digital Media Can Engage Youth* (pp. 1–24). Cambridge, MA: The MIT Press.
- Bennett, L. W. (2012). The Personalization of Politics: Political Identity, Social Media, and Changing Patterns of Participation. *Annals AAPSS* 644: 20–39.
- Bennet, L. W, Segerberg, A. (2013). *The Logic of Connective Action – Digital Media and the Personalization of Contentious Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bennett, W. L., Segerberg, A & Walker, S. (2014). Organization in the crowd: peer production in large-scale networked protests. *Information, Communication & Society* 17(2): 232–260.
- Bimber, B., Flanagin, A. J., & Stohl, C. (2012). *Collective action in organizations: Interaction and engagement in an era of technological change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brunsting, S., Postmes, T. (2002). Social Movement Participation in the Digital Age: Predicting Offline and Online Collective Action. *Small Group Research* 33(5): 525–554.
- Castells, M. (2000). *The Network Society*, 2nd edition. Oxford: Blackwell.
- Castells, M. (2015). *Networks of Outrage and Hope. Social Movements in the Digital Age* (2nd edition). Cambridge/Malden: Polity.
- Diani, M. (1992). The Concept of Social Movement. *The Sociological Review* 40: 1–25.
- Earl, J., Hunt, J. & Garrett, K. (2014). Social movements and the ICT revolution (Ch. 16, pp. 359– 383), in: H. van der Heijden (ed.) *Handbook of Political Citizenship and Social Movements*. Cheltenham, UK, Northampton, MA, USA: Edward Elgar.
- Della Porta, D. & Diani, M. (2006). *Social movements: An introduction* (2nd Edition). Malden MA: Blackwell Publishing.
- Gerbaudo, P. (2012). *Tweets and the Streets. Social Media and Contemporary Activism*. London: Pluto.
- Gerbaudo, P. (2015). Protest Avatars as Memetic Signifiers: Political Profile Pictures and the Construction of Collective Identity on Social Media in the 2011 Protest Wave. *Journal of Information, Communication & Society* 18(8): 916–929.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and Self-identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Haenfler, R, Johnson, B, Jones, E. (2012). Lifestyle Movements: Exploring the Intersection of Lifestyle and Social Movements. *Social Movement Studies* 11(1): 1–20.
- Halfacree, K. (2004). 'I Could Only do Wrong': Academic Research and DIY Culture. In: D. Fuller and R. Kitchin (eds.) *Radical Theory/Critical Praxis: Making a Difference Beyond the Academy?* (pp.68–79). Praxis (e)Press. http://www.praxis-eypress.org/rtcp/RTCP_Whole.pdf

- Holzer, B, Sorensen, M. (2003). Rethinking Subpolitics: Beyond the 'Iron Cage' of Modern Politics?. *Theory, Culture & Society* 20(2): 79–102.
- Horton, D. (2003). Green distinctions: the performance of identity among environmental activists. *The Sociological Review* 51(S2): 63–77.
- Inglehart, R. (1990). Values, ideology and cognitive mobilization in new social movements. In: Dalton, R., & Kuechler, M., *Challenging the Political Order* (pp. 43–66). New York: Oxford University Press.
- Marwick, A. (2015). You May Know Me From YouTube: (Micro)-Celebrity in Social Media. In *A Companion to Celebrity*, Marshall, P.D. and Redmond, S., Eds. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons Inc.
- Melucci, A. (1995). The process of collective identity. *Social movements and culture* 4: 41–63.
- Mcadam, D. (1986). Recruitment to high-risk activism: The case of Freedom Summer. *American Journal of Sociology* 92: 64–90.
- Mccarthy, J.D. & Zald, M.N. (1973). *The Trends of Social Movements in America: Professionalization and Resource Mobilization*. Morristown, PA: General Learning Press.
- Mcadam, D., Mccarthy, J.D. & Zald, M.N. (1996). *Comparative perspectives on social movements: political opportunities, mobilizing structures, and cultural framings*. New York: Cambridge University Press.
- Micheletti, M. (2003). *Political Virtue and Shopping: Individuals, Consumerism and Collective Action*. New York: Palgrave MacMillan.
- Mojsilović, M., Klačar, B., Sretenović, V., Žegarac, J., Radović, N. (2011). *Neposredno učešće građana u upravljanju lokalnom zajednicom: Problemi, izazovi i preporuke za unapređenje procesa*. Beograd: Misija OEBS u Srbiji.
- Norris, P. (2003). Young people and political activism: From the politics of loyalties to the politics of choice? Report from the Council of Europe Symposium: "Young People and Democratic Institutions: From Disillusionment to Participation", Strasbourg, 27–28th November 2003.
- Olson, M.(1971). *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Pavlović, Z. (2009). Is there a Sociodemographic Model of Acceptance of Postmaterialist Values? The Case of Serbia. *Sociologija* 51(2):177–188.
- Toepfl, F. (2017). From Connective to Collective Action: Internet Elections as a Digital Tool to Centralize and Formalize Protest in Russia. *Information, Communication & Society* 20: 1–17.
- Tufekci, Z. (2013). "Not This One": Social Movements, the Attention Economy, and Microcelebrity Networked Activism. *American Behavioral Scientist* 57(7): 848–870.
- Van Laer, J. & Van Aelst, P. (2010). Internet and social movement action repertoires. *Information, Communication & Society* 13(8): 1146–71.

PROTEST POLITICS IN THE DIGITAL AGE – THE CASE OF THE *PROTEST AGAINST DICTATORSHIP*

Jelisaveta Petrović

University of Belgrade – Faculty of Philosophy

Abstract: In the spring of 2017, protests of citizens dissatisfied with the outcome of the presidential elections were organized in several towns in Serbia. Protestors planned and distributed information about the time, place and the routes of the protest walks mostly through the social media. One of the curiosities of these demonstrations was the absence of the official leaders and organizers of the protest.

The main question in this paper is whether the *Protest against Dictatorship*, as it is the case with the series of protests that occurred in the last few years around the world – *Arab Spring*, *Occupy Wall Street*, *15M (Indignados)* etc. – represents a new, “digital” type of protest politics.

Findings of the research show that the *Protest against Dictatorship*, as it is the case with the “digital” type of protests, can be distinguished by the overflow of technology-mediated activism from the “network” to the streets, information dissemination and mobilization through the social media that are becoming a fundamental mobilization and organizational infrastructure, the wide-ranging agenda of the protest and unifying messages which enabled the collective identification of members of diverse social groups. Young, educated, digitally savvy members of the urban middle class are recognized as the key activists within this protest.

The analysis is informed by the data collected in the survey of the attitudes and practices of the *Protest against Dictatorship* participants (N = 175) gathered in the course of protest (April-May 2017).

Key words: “analogue” and “digital” social movements and protests; *Protest against Dictatorship*, Serbia

SOCIJALNE BIOGRAFIJE MLADIH AKTIVISTA POLITIČKIH PARTIJA U SRBIJI*

Dragan Stanojević, Jelisaveta Petrović**
Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet

Apstrakt: Veoma visoka stopa nezaposlenosti, nerazvijenost demokratskih institucija, politički klijentelizam i značajna uloga države u redistribuciji dobara su uslovi koji pogoduju intenzivnom jačanju neformalnih kanala društvene promocije. Upravo zbog toga značajan broj mladih ulazi u politički život, ne da bi ostvario ideološke ciljeve ili uticao na šira i uža društvena kretanja, već da bi ostvario lične, instrumentalne ciljeve – od zaposlenja, preko zaštite i unapređenja ličnog biznisa do formiranja isključivo karijernog puta. Odnos socijalne i političke biografije zavisi od nekoliko stvari: motivacije ulaska, aspiracija i onoga što se dešava na drugim planovima života kod mlade osobe, odnosno životnog toka. Nesigurnost koju sa sobom nosi tranzicija od obrazovanja ka tržištu rada, kao i postojeći neformalni/klijentelistički odnosi unutar politike, sasvim sigurno za jedan broj mladih predstavljaju kanal za društvenu promociju ili makar otvaraju šanse za zaposlenje. Najveći broj onih sa takvom motivacijom relativno brzo odustaju jer prepoznaju da su mogućnosti relativno ograničene, a neformalna pravila koja vladaju nedovoljno jasna i konzistentna. Ovakva situacija dovodi do velike fluktuacije kako članstva između partija tako i privremeni ili stalni ulazak i izlazak iz politike usled razočaranja.

Ključne reči: mladi, politički aktivizam, političke partije, socijalne biografije, Srbija

Uvod

Politička participacija mladih u Srbiji se odvija na teorijski nepredvidiv način, te je postojeće teorije dobro preispitati u svetlu rezultata našeg društva i verovatno regiona. U prethodnim istraživanjima je uočen svo-

* Rad je deo projekta „Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri“ (evid. br. 179035), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

** dstanoje@f.bg.ac.rs, vukelic.jelisaveta@gmail.com

jevrsni paradoks. Srbiju karakterišu relativno nerazvijen demokratski potencijal društva, visok stepen nepoverenja u institucije, a istovremeno visok stepen članstva u političkim partijama (Tomanović, Stanojević, 2015). Visok stepen članstva u političkim partijama najčešće ide uz visok stepen poverenja u institucije i razvijenost demokratskih procedura, što je slučaj sa ekonomski razvijenijim društvima koja baštine demokratsku tradiciju. Takva situacija nas je ohrabrila da za predmet ovog rada postavimo izučavanje političkih biografija mladih koji su članovi političkih stranaka i postavimo sebi sledeća istraživačka pitanja: zbog čega se mladi uključuju u rad političkih partija i na koji način povezuju ovu sferu sa drugim sferama svog života?

Istraživanja političkog života su prepoznala nekoliko osnovnih razloga aktiviranja unutar političkog polja. Tako su istraživači u SAD identifikovali nekoliko grupa razloga zbog kojih ljudi postaju aktivni u političkim partijama. Reč je o različitim vidovima materijalne koristi, mogućnosti uticaja na javne politike i druženje sa drugim ljudima, odnosno socijalizacija i razvijanje socijalnog kapitala (Clark & Wilson, 1961; Newman et al., 2004:150). Razloge za ulazak u politiku najuopštenije je moguće podeliti na ciljne i instrumentalne. Pod ciljnim se podrazumeva da je bavljenje politikom shvaćeno kao način da se kreiraju javne politike zarad postizanja određenog doprinosa široj zajednici, što ujedno predstavlja osnovni razlog ulaska u politiku. U ovu grupu bi spadali i različiti ideološki razlozi ulaska u određenu političku stranku. S druge strane, pod instrumentalnim razlozima se podrazumevaju svi oni razlozi stupanja u političku partiju kojima nije primarni cilj bavljenje politikom zarad šire zajednice, već ostvarivanje nekih drugih, najčešće ličnih interesa – političkih (osvajanje moći) i/ili ekonomskih (zarada kroz političke pozicije, razvoj privatnog biznisa ili pronalaženje posla dodatnog posla ili bolje plaćenog/sigurnijeg zaposlenja), dok je članstvo u partiji samo sredstvo za ostvarivanje tih ciljeva.

Teorijski okvir

Političku participaciju mladih u ovom radu analiziraćemo kroz teorijska sočiva pristupa *životnog toka*, *socijalne i političke biografije* sa osnovnom namerom da prepoznamo na koji način mladi *delaju* unutar specifičnog društvenog i političkog konteksta Srbije koji karakterišu visok značaj *neformalnih* odnosa i *klijentelizam*.

Životni tok je u sociološkim istraživanjima operacionalizovan imajući u vidu odnos društvenoistorijskog konteksta i načina oblikovanja sopstvenog života pojedinca, kroz pokušaj da se reši jedan od osnovnih problema koji još Mils (1964) eksplicitno postavlja – odnos društvenog i pojedina-

čnog, odnosno strukture i delanja¹ (Green, 2010). Elder i Gel daju predlog da se životni tok istražuje i prati imajući u vidu četiri dimenzije: *istorijski i geografski kontekst, ukorenjenost u socijalne mreže (odnose), dejstvenost (agency) i varijacije u tajmingu događaja i uloga kroz koje pojedinac prolazi* (Elder, Giele 2009). Biografije su uvek deo određenog društvenog, istorijskog i geografskog konteksta, tako da su individualne putanje u značajnoj meri određene društvenom strukturom, odnosno procesima proizvodnje, odnosima moći, vrednostima, dominantnim diksursima i dr. Ove strukture se reflektuju na društvene odnose na mikro nivou čineći pojedinačne biografije međusobno povezanim i međuzavisnim.² Tajming i redosled događaja kroz koje prolazi osoba imaju značajan uticaj na buduće događaje i mogućnosti u životu. Rano napuštanje obrazovanja ili dobijanje deteta određuju u značajnoj meri moguće opcije u životu. Unutar datog mikro i makro konteksta koji može biti manje ili više podstičući ili ograničavajući, pojedinci formiraju svoje biografije u skladu sa ličnim izborima i mogućnostima. Dakle *dejstvenost* je pod uticajem tri nivoa stvarnosti: istorijsko-strukturalnog, mikrosocijalnog i biografskog (Evans et al., 2001; Walter et al., 2009; Tomanović et al., 2016). Unutar društvenog i kulturnog konteksta pojedinci formiraju očekivanja, želje, planove i delaju u skladu sa mogućnostima, prolazeći pritom kroz različite događaje, socijalne situacije, ulazeći i izlazeći iz društvenih uloga i tako formiraju individualne putanje – socijalne biografije. Iako socijalna biografija predstavlja celokupno iskustvo pojedinaca, retko kada je istraživački operacionalizovana kao takva, već se češće izučava isprepletanost različitih tranzicija kroz koje pojedinci prolaze: obrazovne, radne, porodične, političke i dr. Kao takva je i predmet izučavanja političke tranzicije mladih.

U istraživanjima je prepoznato da mladi najčešće u političko polje ulaze kroz (pot)kulturne prakse, manje formalne angažmane i građanski aktivizam a ređe kroz tradicionalne kanale političkog delanja (Walter et al., 2009; Clay, 2009; Norris 2003). Opadanje značaja konvencionalne politike se vidi u povećanju demokratskog deficita i pada poverenja u institucije koji teku sa procesima globalizacije i sve značajnijeg smanjenja značaja nacionalnih država, posebno u sferi ekonomije (Norris, 2011). Iako je i u domaćem kontekstu identifikovano da su novi oblici političnosti prisutni među mladima (Vukelić, Stanojević, 2012), kao i da je veoma nisko poverenje u institucije (Tomanović, Stanojević, 2015), istovremeno je uočeno

1 U domaćoj sociologiji ovaj pristup je primenila Tomanovićeva u izučavanju mladih: na polju porodice, obrazovanja, rada i roditeljstva (Tomanović, 2010).

2 Promene koje donosi prelazak mlade osobe u novu ulogu (na primer zaposlenje) i kod njegovih/njenih roditelja menja odnos prema svojoj ulozi roditelja: na primer ekonomska kriza produžava ostanak u prethodnim ulogama i roditelje i dece, noseći sa sobom psihološke i interpersonalne napetosti.

da postoji veoma visok stepen uključenosti mladih u rad političkih partija. Upravo zato ćemo se fokusirati na jednu dimenziju socijalne biografije – političku biografiju, i to kod mladih koji su uglavnom na samom početku svoje političke putanje.

Javni sektor je dominantan, ali i poželjniji i sigurniji oblik zaposlenja

Društveno-ekonomski kontekst Srbije unutar kog se odvija politički život ima nekoliko karakteristika koje ga čine specifičnim. Uz presocijalističko i socijalističko nasleđe koje sa sobom nose značaj političkog polja za reprodukciju društvenog i ekonomskog života, pa samim tim i za ličnu promociju pojedinca (Lazić, 2011; Lazić, Pešić, 2012; Pešić, Stanojević, 2016), postsocijalistička transformacija političkog sistema je dovela do novih izazova u funkcionisanju institucija i jačanju neformalnih odnosa u javnoj i privatnoj sferi. Politički monopol jedne partije je zamenjen višestranačkim sistemom i redovnim parlamentarnim izborima na svim nivoima. Da bi partija postala i ostala uticajna, ili makar uspela da pređe cenzus na izborima, morala je da mobilize različite resurse, od birača na izborima preko finansija, da bi obezbedila regularno funkcionisanje (a posebno tokom političkih predizbornih kampanja) do direktnog i indirektnog uticaja na sve relevantne aktore (a u prvom redu medije). U okolnostima još uvek veoma značajne preraspodele dobara koja se vrši preko javnog sektora, značajan deo političke borbe između partija se dešava oko javnih resursa – pozicija unutar javne administracije i javnih preduzeća koje omogućavaju pristup i ostalim materijalnim i nematerijalnim dobrima (Pešić, 2007; Stanojević, Stokanić, 2014; Stanojević, Babović, Stokanić, 2016; Cvejić, Pešić, 2016; Cvejić et al., 2016). Tako se kao veoma značajan cilj političkog delovanja partija pokazuje osiguravanje „sigurnih glasača“, što boljih pozicija u javnoj upravi i javnom sektoru i osiguravanje mreže lojalnosti unutar institucija i sa privatnim sektorom. Druga strana ove borbe je uspostavljanje centralizovanih struktura unutar političkih partija sa autoritarnim vođama i/ili elitnim partijskim klikama/ekipama i nedovoljno poštovanja demokratskih procedura u unutrašnjem funkcionisanju (Pavlović, 2007; Stojiljković, Spasojević, 2013; Stojiljković, Spasojević, 2015, Stanojević, Babović, Stokanić, 2015).

Specifičnost Srbije u odnosu na druge evropske i postsocijalističke zemlje je u kontinuirano visokom značaju koji država ima u redistribuciji dobara. Iako podaci Svetske banke ukazuju da je Srbija prema učešću javne potrošnje na nivou evropskog proseka (2012. godine je učešće javne potrošnje Srbije iznosilo 39,2% od nacionalnog GDP-a dok je na nivou

EU iznosilo 38,3%), deo koji iz ove sume odlazi zaposlenima je među najvišima u Evropi. Četvrtina (25,5%) svih transfera odlazi na zaposlene (njihove plate i socijalne transfere) što je značajno više u poređenju sa 14,8% na nivou zemalja Evropske unije (World Data Bank database). Anketa o radnoj snazi (Republički zavod za statistiku, 2016) ukazuje da, uz nekoliko godina zabrane zapošljavanja u javnom sektoru, udeo onih kojima je država poslodavac ne opada u velikoj meri. U 2016. godini 26,3% zaposlenih osoba je radilo u javnom sektoru što predstavlja učešće među najvećim u Evropi i što sa veoma ograničenim privatnim sektorom i 15,9% nezaposlenih čini značajan pritisak na državu da ne otpušta viškove radnika i eventualno proširi osnovu zapošljavanja.

Posebno ranjivi na tržištu rada su mladi čija je pozicija u periodu od otpočinjanja ekonomske krize sve neizvesnija. Stopa nezaposlenosti ove populacije (15–24 godine) 2016. godine je iznosila 34,9% (Republički zavod za statistiku, 2017). Iako statistika beleži blago smanjenje stope nezaposlenosti od 2012. godine, ovo smanjenje se odvija po cenu fleksibilizacije radnih aranžmana i deregulacije tržišta rada. Naime, podaci pokazuju da je u periodu manjem od deset godina značajno opalo učešće mladih koji poslove obavljaju sa ugovorima za stalno (sa 74,5% 2008. na 51% 2016. godine od svih zaposlenih) i da se više nego udvostručilo učešće mladih koji poslove obavljaju sa privremenim ugovorima (sa 18,1% 2008. na 40,9% 2016. godine od svih zaposlenih) koji im najčešće ne obezbeđuju zdravstveno i penzijsko osiguranje, a u još manjoj meri pravo na plaćeno bolovanje i/ili odmor (Stanojević, 2015; 2017).

Istraživanja mladih pokazuju da većina njih preferira rad u javnom sektoru (Tomanović, Stanojević, 2015; Mojić 2012) s obzirom na to da zaposlenje u ovom sektoru povećava šanse da će osoba biti prijavljena nadležnim službama, da će raditi sa ugovorom za stalno, kao i da će moći da koristi sva prava zagantovana Zakonom o radu. Značajno nepovoljniji uslovi rada su u privatnom sektoru, što dodatno pogoduje povećanju pritiska na javna preduzeća i javnu upravu da zaposli što više kadrova. Ovaj pritisak je, kao što ćemo i videti u nastavku, najvećim delom neformalan.

Metodološki okvir istraživanja

U istraživanju smo koristili kvalitativnu metodologiju da bismo došli do dubljih uvida u političku putanju naših ispitanika, njihovu motivaciju za bavljenjem politikom i načina funkcionisanja političkog polja iz njihove perspektive. Očekivali smo da kroz njihove narative o svojim životima, načinu i značaju političkog angažmana, dođemo do detaljnih opisa njihovih životnih i političkih putanja i time rekonstruišemo na koji način se

prepliću njihove socijalne i političke biografije. Sledeće tri dimenzije su nam bile od značaja prilikom analize: 1. lične i društvene okolnosti unutar kojih se konstruišu njihove političke biografije; 2. motivacija da uđu, ostanu ili izađu iz politike; 3. njihovo političko delanje, a posebno njegov instrumentalni karakter.

Za tu svrhu koristili smo polustrukturisani intervju koji je obavljen licem u lice sa 20 mladih osoba koje su na poslednjim parlamentarnim izborima bili angažovani na bilo koji način, koje su starosti 18–35 godina i žive na teritoriji Srbije. Razgovori su obavljani sa mladima angažovanim u parlamentarnim strankama koje su trenutno na vlasti ili u opoziciji. S obzirom na *osetljivost* teme, ispitanicima je bilo ponuđeno da se sa njima obavi razgovor sa ili bez snimanja, a tokom analize podataka intervjui su anonimizirani tako da nije moguće identifikovati ispitanike. Njihova imena su promenjena, a imena političkih partija zamenjena opštijim opisom partije. Uzorak je bio teorijski konstruisan sa osnovnom idejom da se propoznaju različiti načini, intenzitet i opravdanje/motivacija učestvovanja u političkom životu. Zato je osnovni kriterijum bio da među ispitanicima bude podjednak broj mladih koji su: 1. povremeno angažovani u nekoj od političkih partija, 2. aktivni partijski članovi i 3. partijski funkcioneri. Prva grupa je obuhvatala mlade koji mogu ali i ne moraju da budu članovi političkih partija, ali kojima je angažman na poslednjim izborima bio ili prvo iskustvo rada u partiji ili se samo ponekad i povremeno uključuju u politiku, i to najčešće tokom predizbornih kampanja. Drugu grupu čine mladi koji su redovno aktivni u stranci, posećuju sastanke odbora i učestvuju u većini aktivnosti. Treća grupa je sačinjena od mladih koji zauzimaju određene funkcije unutar partije i imaju već pređen određeni karijerni put unutar stranačkih struktura. Istraživanje je sprovedeno tokom maja i juna 2017. godine, a najveći broj intervjuova su sprovedeli studenti sociologije posebno obučeni za ovaj zadatak.

Kao metodološko sredstvo u radu koristimo *analizu narativa*. Osnovna jedinica analize su pojedinačni ispitanici – članovi političkih partija, kao studije slučajeva, a ne segmetni njihovih narativa. Izabrali smo četiri studije slučaja koje predstavljaju tipične kombinacije dva elementa: motivacije za ulazak u politiku i strategije razvoja karijere i karijernog puta.

Profesionalni (karijerni) političar

Jovan ima 26 godina i živi u centru Beograda sa majkom. Završio je srednju stručnu školu i trenutno je na studijama političkih nauka, na privatnom univerzitetu. Odabir fakulteta je delom načinio kako bi stekao formalno obrazovanje za bavljenje politikom. Član je levo orijentisane partije koja na republičkom nivou participira u vlasti. Trenutno ne radi, ali je vrlo

aktivan u partiji i očekuje skoro stupanje na poziciju predsednika omladine partije. Jovan je veoma ambiciozan. Prema njegovim rečima, ima puno planova za budućnost – započinjanje privatnog biznisa sa prijateljima, a u politici mu je cilj „da dogura što dalje može“.

Narativ o motivima ulaska i ostanka u partiji

Prisećajući se dana kada je počinjao da volontira u stranci, kaže da je to sad već bilo dosta davno i da je on vrlo rano prepoznao kao, uostalom, i njegova okolina, da je politika pravi poziv za njega. U odluci da se bavi politikom su ga podržali roditelji, šira porodica i prijatelji.

J.: „Ja sam baš rano počeo da se bavim politikom, prepoznao sam je kao svoj poziv još u srednjoj školi, imao sam želju da sa već 16 godina krenem, ali zakonska ograničenja to nisu dozvoljavala, sa 17 godina su mi progleдали kroz prste i pustili me da se aktiviram, bio sam dete partije, najmlađi. Politika me je uvek interesovala, svi su mi govorili da je za mene i da treba time da se bavim, da imam liderske sposobnosti, da umem da besedim i vodim debate[...]"

Za ovu partiju se opredelio, kaže, prvenstveno iz ideoloških razloga. Želeo je da bude član stranke levice. Ova partija je, po njegovom mišljenju, najveća partija leve orijentacije, postoji dugo, stabilna je i opstaje na sceni uprkos značajnim društvenim promenama. Odabir je delom bio ideološki, ali i stvar procene mogućnosti razvoja političke karijere u okvirima ove stranke.

„Ako hoćeš da imaš neku političku karijeru, biraš partiju koja će da opstaje, a ne da se raspadne za 3–4 godine.“

Razlozi ostanka u partiji se nisu značajno promenili od onih koji su motivisali Jovana da se učlani u stranku, samo su se tokom godina umnožavali i pojačavali, pomerajući težište sa idealističke na pragmatičnu stranu.

„Ne bih rekao da su se razlozi menjali, rekao bih da ih je bilo sve više, u početku kad si mlad nisi svestan šta sve nosi politika, pa u početku crpiš motivaciju iz neke radoznalosti, želje za promenom u društvu. A kako si stariji, tu se javlja neki lični interes i gledaš na to dosta racionalnije, nisi izgubljen u idejama i idealima, iako se trudiš da ostaneš u okviru toga, ipak gledaš sve to zrelije.“

Na pitanje koji su, prema njegovom mišljenju, najvažniji razlozi zbog čega se ljudi, generalno, uključuju u politički život, odgovara:

„Nema ih mnogo, mogu da budu interesi, da li je to posao, obrazovanje, napredovanje bilo koje vrste ... Mogu da budu ideološki koji bi trebalo da

budu i najispravniji, ali bojim se da u našem društvu pogođenom lošim standardom života to nije realno. Nedovoljan je broj ljudi koji je iz ideoloških razloga u partiji, i ideologija je u krizi u našem društvu i političkim organizacijama. Treći razlog je povezivanje.“

Međutim, naš sagovornik ima nešto drugačije viđenje veze koja postoji između partijskog angažmana i zapošljavanja od onog koji je po njegovom shvatanju široko rasprostranjen u javnosti.

„...ljudi imaju predstavu da su partije organizacije koje mogu sve da ti završe, preko kojih je jedino moguće uspeti u bilo kojoj sferi poslovanja, a najveća dobrobit za mene je široko poznanstvo, na jednom mestu veliki broj ljudi iz najrazličitijih opština, krajeva grada, Srbije, generacija, profesija, interesovanja i društvenog statusa. I to je jedno bogatstvo, čime god poželiš da se baviš, možeš da se povežeš i izvučeš neku korist.“

U prvo vreme, kaže da nije bio dovoljno svestan šta sve partija može da pruži, tako da mu je dominantno bilo druženje i zabava sa drugim mladima u stranci. Međutim, kasnije je uvideo ove mogućnosti, pa je ambicioznije počeo da razmišlja i da pravi planove.

„Već mi jesu koristili ti kontakti, od sitnih gluposti, kao što je karta za koncert do toga da možeš da se povežeš sa nekim ko može da ti obezbedi neki posao ili ti pomogne da ti počneš nešto svoje.“

Drugim rečima, socijalni kapital, odnosno „kontakti“ koji se ostvaruju kroz partije, predstavljaju za Jovana najveću korist od angažmana u stranci.

Narativ o karijernom putu

Očekivano, priča o karijernoj putanji unutar partije zauzima značajno mesto u širem narativu ovog sagovornika, a ukazuje na visoku vrednost koju on pridaje ličnom angažmanu, ambicioznosti i uspehu u partijskoj promociji. Jovan je ponosan na svoju snalažljivost, uspešnost i brzo napredovanje u partiji. Kada opisuje svoj razvojni put, Jovan kaže da je dosta (brzo) napredovao, dogurao je do funkcionerske pozicije, a nada se da se njegova uzlazna putanja tu neće završiti, već da će napredovati dalje kroz hijerarhiju stranke.

Angažman u partiji mu je omogućio da stekne i razvije različite veštine – socijalne veštine, veštine komunikacije i javnog nastupa, organizacione veštine i dr. Pored toga, prema njegovim rečima, bavljenje politikom mu je omogućilo da shvati kako društvo i država funkcionišu, kakav je „mentalitet“ naroda, što mu omogućava da se bolje snalazi u različitim društvenim situacijama. Kada su očekivanja od partije u pitanju, kaže da sve zavisi od pojedinca i ličnog angažmana i snalažljivosti, ali i od realnosti postavljenih ciljeva.

„Svi počinju od nekog aktivizma, kao obični članovi, a gde ćeš završiti je do tebe i tvojih sposobnosti, da se istakneš i nametneš, zavisi šta su ti ciljevi.“

Za sebe kaže da je u poziciji da može da ostvaruje ciljeve, odnosno da sve ide kako treba, po planu. Kada su u pitanju dalji planovi, sagovornik ističe da namerava dalje da se bavi politikom, ali je svestan da je teško planirati u prilično turbulentnom političkom okruženju.

„...ali ti planovi ne mogu da budu toliko fiksirani, jer politika je takva materija da ništa nije sigurno i predvidljivo, okolnosti se menjaju svakog dana. Političke organizacije nisu dovoljno stabilne, nijedna nije dugo na vrhuncu popularnosti, pa ne znaš šta možeš da očekuješ za 10 godina ... ja želim da ostanem. Ali ne mogu da kažem gde tačno planiram da budem, na kojoj funkciji, ali pokušaću da se u datom trenutku najbolje postavim i napredujem sa ove funkcije.“

Iz politike bi izašao samo ukoliko njegova partija drastično prekrši osnovne principe do kojih sam drži.

„Ako sam sateran u ćošak i moram da radim stvari koje smatram da nisu ispravne, i koje ne bi doprinele ni meni ništa dobro ni bilo kome iz okruženja, ako sam na nešto prisiljen. Najviše se to odnosi na to da zaključim da moja partija i ja nemamo iste stavove po većini pitanja, prvo bih tražio alternativu, a ako ona ne postoji, možda bih i sam kreirao neku političku opciju, ako ni to ne bih uspeo, nemaš više opcija nego da se povučem.“

„Političar-preduzetnik“

Miloš živi u Beogradu u stanu sa svojim roditeljima. Završio je srednju stručnu školu i trenutno studira iako nije baš aktivan. Kako sam kaže planira da završi studije što pre, ali se studiranje odužilo jer paralelno vodi privatni biznis koji mu oduzima dosta vremena. Bavi se ugostiteljstvom i trgovinom, a posao uključuje proizvodnju, distribuciju i prodaju prehrambenih proizvoda. Posao je pokrenuo njegov otac, a on nastoji da ga dalje razvije. Zadovoljan je jer se bavi privatnim poslom, jer je kako kaže „sam svoj gazda“ i što su sve odluke u njegovim rukama (uz konsultaciju sa ocem). Član je jedne levo orijentisane partije koja je u vlasti na republičkom nivou poslednjih nekoliko godina.

Narativ o motivima ulaska i ostanka u partiji

U partijski život je ušao preko prijatelja i bez nekih većih očekivanja, ali i sa svesću da se radi o prostoru unutar kog je moguće steći značajan broj vrednih poznanstava.

„Pa jedan moj drugar se jedno dve godine pre mene učlanio u partiju [...] I onda je on tu išao malo, bio je tu aktivan, vamo-tamo i rekao je meni: „ajd dođi sa mnom, dobra je ekipa, dobro je druženje, i sve je super, momci i devojke su odlični, svi su super. Hajde dođi da se priključiš.“ I ja sam bio neodlučan, mislio ovo-ono, šta ću ja tamo jer imam privatna posla, ali sam pomislio i zašto da ne. I onda sam se ja priključio i zbog druženja, ali ima tu i druga strana jer nisam ja tu samo zbog druženja. Opet znaš, računaš na poznanstva, kada znaš nekog u Opštini pa računaj neke stvari da ti završi, ima nešto, a danas-sutra možeš i da imaš i direktnu korist. Posebno što ja imam taj privatni posao pa može da se završavaju ti neki privatni poslovi vamo-tamo. Al' to je sad ono, neka moja zamisao... uopšte nemam neka velika očekivanja, ako se dogodi super, ako ne, neću biti razočaran ako ne bude.“

Kao motiv ostanka u partiji, Miloš navodi kontakte koje je stekao, ali pre svega to što ne mora da se „cima“, odnosno to što mu položaj u partiji i javna funkcija olakšavaju da „završava“ privatne poslove, jer poznaje ljude i na samom je izvoristu informacija. Takođe, očekuje da će mu jednog dana članstvo u partiji značajnije pomoći u biznisu, na primer u pogledu dobijanja poslovnog prostora pod povoljnim uslovima. Kada govori o motivima drugih da se uključe u politiku, on pre svega vidi različite vrste koristi, direktne ili indirektno – pronalazak posla, kontakti, obuke, seminari, putovanja, druženje i sl. – dok sumnja u postojanje onih sa iskrenom namerom da se bave politikom kako bi nešto popravili u zajednici.

Narativ o karijernom putu

Miloš je relativno brzo napredovao unutar partijske strukture. On primećuje da za one koji su istrajniji u radu, usled velike fluktuacije među mlađim članovima partije, postoji mogućnost da se na lokalnom nivou dobro pozicioniraju.

„...u početku sam bio član omladine a posle nekog vremena sam postao potpredsednik omladine za opštinu, i posle toga sam postao predsednik mesne organizacije na toj opštini. Tu funkciju delim sa tim mojim drugarom. Rekli su nam da radimo zajedno ali da ja malo više budem angažovan jer on mora da radi. Ja se papirološki vodim kao predsednik.“

Planovi za budućnost svedoče o kontingentnosti političkog polja unutar kog nije moguće praviti jasne planove. Partija može izgubiti na značaju tokom samo nekoliko godina ili klika kojoj ispitanik pripada može biti politički skrajnuta. Takva neizvesnost je vidljiva u njegovom narativu ali Miloš, razmišljajući o svojoj političkoj budućnosti, sebe ipak vidi na nekoj od pozicija.

„Vidim sebe tu za sada. Ne znam gde se vidim, sad sam među omladinom, imam to zaduženje za mesnu organizaciju. Ne znam gde bih mogao da budem, na kojoj poziciji za dve, pet ili deset godina.“

Aktivista

Marko živi u seoskom naselju u okolini Beograda, u porodičnoj kući sa roditeljima. Ima 23 godine i član je opozicione partije desničarske orijentacije. On je trenutno u partiji povremeno aktivan, ali je u prethodnoj deceniji bio veoma angažovan. Nakon zaposlenja morao je da proredi svoje stranačke aktivnosti. Završio je srednju stručnu školu i odustao od studiranja jer, kako kaže, od toga *„nema vajde jer 60 do 70% studenata ostane da radi iste poslove koje ja sad radim, bez fakulteta“*. Nije pohađao neke posebne obuke, izuzev za varioca, hteo je da nauči zanat da ima nešto na šta može da se osloni u slučaju da ostane bez posla. Trenutno radi kao fizički radnik u jednoj firmi u naselju u kome živi. Reč je o poslu na određeno, ali ima obećanje da će biti za stalno. Kada su planovi za budućnost u pitanju, Marko kaže:

„planovi su da, kao i svaki mladi Srbin, nabavim neke papire i da odem iz zemlje da zaradim neke pare da bi' mogao nešto da otvorim svoje jer kad si sam svoj gazda mnogo je drugačija priča nego da ti neko stalno visi nad glavom i govori šta ćeš ti da radiš i da radiš za neke sitne pare.“

Narativ o motivaciji ulaska i ostanka u partiji

Marko je prvi put počeo da volontira 2009. godine, kao tek svršeni osnovac, u jednom desničarskom pokretu.

„Svidela mi se njihova priča jer ja sebe doživljam kao nacionalistu i počeo sam da idem na te skupove, posećivao sam njihove sastanke i zatim sam 2010. godine počeo sam da volontiram i u stranci na svoju volju, sam sam otišao na sastanak mesnog odbora, zatim sam došao na sastanak opštinskog odbora i tu sam počeo da se bavim time, programom stranke. [...] Svidala mi se ideologija stranke, zato sam pristupio baš toj stranci.“

Odlučio je, kako kaže, da učestvuje u političkom životu jer je smatrao da samo tako nešto može da postigne, to jest da ostvari makar mali uticaj na dešavanja, ako ne na nacionalnom ono barem na lokalnom planu, u svojoj opštini. Do uključivanja u stranku nije došlo ni pod čijim uticajem. Za roditelje kaže da su apolitični i da nisu zainteresovani za ovakav vid angažmana.

Pored želje da utiče na lokalne prilike, na angažovanje u partiji je značajan uticaj imalo i to što mu je lider stranke bio uzor još od detinjstva.

Njega smatra jednim od najobrazovanijih i najinteligentnijih političara, za čija predviđanja u nizu situacija smatra da su se pokazivala kao tačna. Treba napomenuti da je lider partije bio u zatvoru u Hagu većinu vremena dok je naš sagovornik stasavao, tako da je za njega i njegove vršnjake iz partije više predstavljao mitsku ličnost nego stvarnog političara.

„[...] ne možete da zamislite tu dozu radosti svih članova kada su došli na aerodrom da ga dočekaju iz Haga, znači, i kasnije slavlja po mesnim i opštinskim odborima, to je bilo nezamislivo, znači. Na boljem veselju niste bili, znači, kad ... verujte mi [smeh]... To je bilo neverovatno, jer sve dok ga mi nismo videli, nismo verovali da će to da se desi. Mi smo došli sa nekom nadom, pojavice se – i onda kad smo ga ugledali [smešak] onako ... ja sam tad bio u organizaciji, tu smo mi imali one prsluke redarske i to je bilo masa kada navali, da počne da vas gura, ne možeš da ih zadržiš. A stvarno je bilo mnogo ljudi... aerodrom je bio pun, nije moglo da se prođe od zastava.“

Narativ o karijernom putu

Marko je samoinicijativno pristupio stranci i poveo još jednog druga da ima, kako kaže, nekog poznatog sa sobom, jer nikoga u stranci nije poznavao. Polako je okupljao ljude oko sebe i napravio, po njegovim rečima, jak mesni odbor, a potom i omladinu stranke u svojoj opštini.

„Pokušao sam da izdejtstvujem što više toga da u mom mestu uradim što više mogu, da iskoristim svoju kasnije i funkciju u stranci i okupio sam nekoliko desetina omladinaca u opštini, zatim sam krenuo, ojačao sam svoj mesni odbor, krenuli smo tu da radimo, skupili se, imali smo mnogo inicijativa da sređujemo tu po opštini koliko god možemo i šta god možemo, pomagali smo u radovima u crkvi.“

Naglašavajući svoj naporan rad u stranci i ulogu u mobilizaciji mladih, onda kada je stranka bila u posebno lošoj situaciji, i ukazuje na svoje iskreno učešće u njoj.

„Moj rad u partiji je bio čisto volonterski i dobrovoljan, ja nisam imao nikakvu korist. Nikakvu korist nisam imao, nikada nisam imao nikakva primanja od stranke, niti sam to očekivao... meni je ponuđeno da budem predsednik omladine u opštini kada je stranka još bila slaba. Tada smo imali samo 4,7 % ... Ja sam morao nekako da napravim tu nešto, znači posećivao sam mesne odbore, i na svakom sastanku njihovih mesnih odbora sam tražio mlade ljude koje sam kasnije aktivirao i angažovao ih da rade u stranci.“

Marko ima negativan stav prema onima koji u partiju ulaze iz koristi. Sam svedoči da u trenutku kada je on ulazio u partiju, ona je već bila relativno mala, pa nije mogla ništa značajno ni da mu ponudi.

„Jedino što ste imali zajedničko s tim ljudima koji su u toj stranci je bila ta vera da će to nešto da zaživi i uspe ... ima mnogo onih koji dolaze zbog koristi. Na primer koji se nadaju nekom finansijskom dobitku, nekom poslu... Ali uglavnom svi ti ljudi kasnije ili pre će shvatiti da od toga nema ništa, to znači, uglavnom nema ništa. Neko uspe nekom da se učepi, pa nešto da ga neko progura, ali je sve to trulo [...] ideologija velikosrpskog nacionalizma je jedna stvar, a druga stvar je korist. Neko pokušava da dobije neku korist, i onda se on angažuje, ubije se mesec dana od posla i kad vidi da od svega toga nema ništa, onda samo okrene leđa i ode. Dok ovi ljudi koji, da ih tako nazovem zagriženi, oni ostaju tu godinama. Ima onih koji se razočaraju zbog nečega, na primer zbog neke koalicije ili tako nešto, ali uglavnom i oni su i dalje tu [...] mi imamo tu neku, zakletvu, gde se zaklinješ Bogom i Svetim Savom na vernost stranci i sad obično se, ovaj, ti ljudi svi su kao znaš pobožni, a na kraju ih vidiš u nekoj drugoj stranci, direktori u firmama, svi imaju dobre plate, dobra kola, stanove kupuju.“

Kada opisuje svoj napredak kroz stranačku hijerarhiju, Marko kaže sledeće:

„Nisam se nadao da ću ikada biti na bilo kakvoj funkciji u stranci. Ja sam... Tada mi je bio samo cilj da, eto, ja tu budem, da ja pomognem koliko god mogu, znači, stvarno sam davao sve od sebe, bukvalno noćima nisam spavao, dođem kući u 6, 7 ujutru, idem u lepljenje plakata, i onda odem kući, spavam do 3 sata i onda posle „Jovo nanovo“ ponovo ustaj i idi u stranku [...] bilo je lako napredovati jer bukvalno nije bilo ljudi koji će da stupe na neku funkciju i samim tim sam, ovaj, lako mogao da se probijem kroz sve. Ja sam čak i odbio bio funkciju da budem sekretar omladine. To sam odbio, jer bilo mi je čak isuviše da se cimam i do opštine, a kamoli do grada, jer tamo su se održavali ti sastanci odbora omladine grada i onda, kasnije sam dao ostavku na funkciju jer sam našao jednog momka za kog smatram da je sasvim odgovoran i koji može da me zameni na tom mestu.“

S vremenom se, kako deluje, iscrpla njegova energija i entuzijazam za rad u stranci, a obaveze oko posla su uticale da ima značajno manje slobodnog vremena „...na kraju jednostavno eto ja sam odlučio da se malo, ovaj, odmorim, pasivizujem u stranci. Sada eto izađem na izbore, pomognem stranci kad god nešto mogu i kad god nešto treba, ali u suštini više nisam ni upola aktivan kao nekada, jer smatram da sada ima ljudi koji će tu da rade.“ Angažman u partiji ne samo da mu nije doneo posao, nego mu je čak i otežavao da pronade posao. „...ako nastaviš da budeš angažovan u stranci... ti jednostavno nemaš vremena za sebe, neki posao da tražiš. Ti ako nemaš plaćenu neku funkciju ili nešto, ti ne možeš da funkcionišeš. Znači mogu da funkcionišu samo oni koji imaju svoj neki privatni biznis, mogu da funkcionišu oni koji su mlađa populacija, koje izdržavaju roditelji, ali u suštini da ti kao ti, znači uspeš, nema šanse.“

U pogledu buduće karijere kaže da za sada sebe ne vidi na nekoj funkciji u stranci, da je za organizacijske i slične poslove potrebno

dosta vremena, odnosno da je dosta teško uklopiti sa poslovnim obavezama. Njemu odgovara da se uključuje kad ima vremena, kad nešto treba da se pomogne, ali da za ostalo nema vremena. Na kraju, upitan pod kojim bi uslovima izašao iz stranke i iz politike uopšte, Marko kaže:

„...kada bi moja stranka, ne daj Bože, došla u situaciju da iz svoje nacionalističke politike posegne ka nekom evropejskom i prozapadnom, ja bih istog momenta napustio stranku i krenuo bih nekim drugim putem. Naravno ne bih napustio bavljenje politikom nikako. Ja bih naravno, našao bih ja utočište u nekoj drugoj stranci, a ako ništa, barem neku organizaciju na nivou opštine Zemun, neku organizaciju, neko udruženje građana, pa bih time išao, napadao i moju bivšu stranku i vladajuću i borio bih se na sve moguće načine.“

Privremeni aktivista/kinja

Ana ima 35 godina i živi u Beogradu, u stanu sa suprugom i dve ćerke, a treće dete je na putu. Završila je fakultet, ali trenutno nije radno angažovana. Ranije je honorarno radila kao novinar saradnik, bibliotekarka i nastavnica u školi. Reč je o poslovima na određeno vreme, uglavnom na 2–3 meseca. Želela bi da se zaposli za stalno kao nastavnik u školi. Trenutno je članica jedne opozicione parlamentarne partije koja je desničarskog ideološkog usmerenja.

Narativ o motivima ulaska i ostanka u partiji

Ana kaže da ju je na ulazak u partiju podstaklo to što su njeni prijatelji iz istog naselja već bili uključeni u taj odbor, tj. uglavnom su činili taj odbor. Takođe, od značaja je bilo i to što su joj prijatelji rekli (a ispostavilo se i kao tačno) da lider partije nije nedodirljiv, da se sa njim može lako stupiti u kontakt, i da hoće da pomogne, što uglavnom nije slučaj sa liderima većine drugih partija. Tu priču je dodatno podržalo to što su ona i muž videli lidera partije kako, kao i svi ostali, čeka na red u domu zdravlja.

Politički ciljevi i program partije nisu bili od većeg značaja za učlanjivanje u samu partiju, jer kako kaže:

„...program mi se nije dopao stoprocentno, znaš, ali na lokalnom nivou, da dopao mi se program, ali da baš nešto verujem u sve to, ...ne verujem nikome, sto posto.“

Kao glavne razloge iz kojih se ljudi uključuju u politiku, prvenstveno vidi lične interese. *„Uvek su to lični interesi, u 99% slučajeva, ja to verujem, tu nema šta drugo da bude... lični interesi, vezano opet za posao...“* Uverena je da se u državnim firmama do posla može doći jedino preko stranke.

Potom, upitana da prokomentariše omladinsku politiku, generalno, ona kaže:

„...svi smo mi apolitični, nas politika ne interesuje, mi ne verujemo u neke ideale političke i tako dalje...meni je žao što se mladi uključuju u politički život, ja ne bih volela da se mladi, ni ja da sam uključena u politički život. Mislim da svako ko nije morao ne bi... Većina ljudi ovde se ne uključuje u politički život zato što voli politiku, nego samo zbog ličnih interesa, znači zbog interesa i zbog nezadovoljstva sistemom... Mislim da svi sad ljudi imaju svoj posao i da sistem funkcioniše [...] zašto bi mene zanimala politika, ako je sve u redu. Politika zanima ljude koji imaju neki problem, to je definitivno.“

Narativ o karijernom putu

U Aninom slučaju, ulazak u politiku je gotovo u potpunosti motivisan potrebom pronalaženja stalnog posla. Politička karijera, ukoliko bi se uopšte tako mogla nazvati, u potpunosti je u funkciji zapošljavanja. Ana je počela da volontira u stranci krajem 2015. godine, na poziv prijatelja koji su već bili u stranci, jer im je bila potrebna ženska osoba na odborničkoj listi. Tako se ona, neplanirano, našla na izbornoj listi partije za odbornika u svojoj opštini. Za vreme predizborne kampanje je obavljala promotivne aktivnosti i skupljala „sigurne“ glasove. Međutim, kako partija nije dobro prošla na izborima, ni obećanja da će dobiti posao nakon izbora se nisu obistinila. Ona trenutno nema nikakvu poziciju unutar partije, a da su bolje prošli na izborima, dobila bi mesto odbornika. *„...ušla bih u opštinu, raduckala tu nešto... Pa bilo kakav posao, znači nešto bi se našlo, ti kad si na vlasti pristupačno ti je sve, u rukama ti je sve... ovo je Srbija tako da to je to.“* Sada povremeno učestvuje u radu partije, na volonterskoj bazi, ali nije angažovana regularno jer je u drugom stanju.

Ana navodi da se njene dosadašnje koristi od partije ogledaju u širenju kruga prijatelja i kontakata, i ništa više od toga. Ove kontakte vidi kao potencijalno važne za pronalaženje posla, jer kako kaže:

„...u životu se nikad ne zna, znači ako postoje prijatelji koji rade takođe u prosveti, na primer, ima dosta nastavnika u školi i onda recimo ako neko ode na odmor od njih ili dešava se da je neko na bolovanju, onda bi oni mogli recimo da me pozovu da kažu da dođem na zamenu...“

Iz njenog odgovora se naslućuje da se uopšte ne oseća delom partije, o kojoj govori sa distancom „ta partija“. Posebno je razočarana što partija nije dovoljno snažna, i zbog čega nije osvojila više na izborima.

„Pa ništa... ta partija prvo nije niko i ništa, sada kao što su vladajuće... bili bi u stanju svašta da urade, a ovako teško...“

S druge strane, ni članstvo u partijama na vlasti nije garancija dolaska do posla. Ana je opisala svoje iskustvo sa jednom od vladajućih političkih partija preko koje su njeni roditelji pokušali da joj pomognu da dođe do posla:

„ ... ja sam lično prevarena, moja mama je radila nešto kod Milene (visoko pozicionirane političarke. [prim. autora] moj muž je davao njenoj ćerki časove za školu (besplatno) ... pa je ona onda nešto svašta obećavala njemu za mene i mojoj mami ranije... tako je sve nalagala i isključila posle telefon, promenila broj, verovatno je tako ko zna koliko ljudi lagala... ona je krupna zverka, koja je, ono, opasni lažov... tako da eto kad može ona da laže, što ne bi mogao neko sitniji od nje da laže...“

Na pitanje da li sebe vidi u budućnosti u svojoj partiji, Ana daje odsečan, negativan odgovor. Razlog je u tome što stranka nije postigla željene rezultate na izborima, pa ona ne vidi šta bi tu dalje radila, te namerava da uskoro i napusti partiju.

„Za šta se ja tu borim, ako imam tu dva posto, pa ću posle imati ne znam tri posto, čet'ri posto ne znam, to ne znači ništa [...] ja ako izađem iz ove partije ne bih se više nikada priključivala nijednoj... u stvari, izvini, rekla sam nikada, kada bi neko sada rekao evo ti ga posao, državni posao ili posao u školi za stalno, naravno da bih ušla u partiju, moram zbog svoje dece. Moram da gledam lični interes, ovo je Srbija, ovde svi gledaju lični interes, jer ako ne gledaš, zgaziće te neko. Eto recimo, sada je na mom radnom mestu čovek koji je dobar sa ovom sad vladajućom partijom iako je on iz unutrašnjosti došao ovde, znači, prosto eto. Sada ili će on mene da zgazi ili ću ja da eto...“

U budućnosti „bih samo volela da radim ono što sam završila i mimo njih. Mene moja politička partija nije zaposlila u školi, ja sam se sama bila zaposlila u školi, ali kažem upoznala sam u partiji inače neke prosvetne radnike koji bi mi možda sutra pomogli, ako se desi da se neko od njih, ne znam, razboli ili tako nešto, pa bi mi omogućili zamenu ili tako nešto.“

Kada je u pitanju rad u opštinskom odboru, kaže da je to preterano ne zanima, eto možda samo iz radoznalosti da vidi kako sve to funkcioniše, ali je primarni cilj pronalazak posla u školi.

Diskusija

Socijalne i političke biografije mladih uključenih u politički život su isprepletane na nekoliko načina. Tokom analize vodili smo računa da prepoznamo u kom trenutku se mlada osoba uključuje u politički život, sa kojim motivima, sa kojim resursima, kako percipira politiku, na koji način dela unutar političkog polja i kakve planove i aspiracije ima za budućnost.

Profesionalni političar je veoma rano ušao u politički život i unutar njega stekao značajno iskustvo prolazeći kroz sve strukture i aktivnosti partijskog života sa jasnim ciljem da u politici ostane što duže i napravi karijeru. U skladu sa tim razvija svoje strategije primarno unutar ovog polja, i planira razvoj sopstvene karijere na duže staze. On se školuje za rad u politici, i uskoro će imati i diplomu politikologa. Istovremeno poseduje i razgranat što porodični što lični *socijalni* kapital, kao i porodično iskustvo bavljenja politikom. Politiku vidi prilično racionalno, bez previše ideala, dok se u narativu otkriva značaj ličnih političkih putanja kao merilo uspeha unutar ovog polja. Iako svoju karijeru vidi primarno unutar sadašnje partije, smatra da bi ukoliko dođe do značajnog razilaženja sa partijom, istu napustio ali i verovatno nastavio bavljenje politikom unutar neke druge partijske strukture. Dakle, obrazovna i radna biografija ove mlade osobe su prilično isprepletane i usklađene, kako sadržajno tako i vremenski.

Preduzetnik je u partiju ušao preko prijatelja, relativno kasno i bez većih planova, ali je vrlo brzo prepoznao značaj socijalnih kontakata za svoj biznis. Njegova osnovna delatnost je njegov porodični biznis od koga solidno zarađuje. S jedne strane politika mu omogućuje da stekne nova poznanstva, a samim tim i moguće klijente, ali i pristup informacijama u javnoj upravi i potencijalno dobijanje određenog privilegovanog položaja pristupa javnim dobrima (iznajmljivanje poslovnog prostora po preferencijalnim cenama). Svoje delanje usmerava kako na poslovno tako i na političko polje, tražeći najbolji balans između njih. Za njega je domaća politika polje unutar kog postoji samo lični interes, polje koje je u potpunosti očišćeno od ideala i kolektivnog interesa. Njegovi politički planovi za budućnost su prilično nejasni. Svestan je turbulentnosti politike, a ključni cilj mu je da ostane što duže deo političke priče. Politički angažman ovog mladića se javlja u funkciji njegove radne tranzicije i razvoja privatnog biznisa. Uključenje, ostanak, stepen i način njegovog političkog angažmana zavisi od koristi koje će imati njegov posao, koristi koje uključuju širok dijapazon – od druženja do potencijalnih dobiti od bliskosti javnim resursima.

Aktivista je u partiju ušao kao veoma mlad i sa idealima da se na društvo i politiku može uticati preko angažmana u partiji. Prihvatio se privremeno funkcije na nivou lokalne partijske omladine, ali je dao ostavku i ostao samo član i povremeni aktivista. Partija u koju je ušao mu je pružila osećaj zajedništva sa sličnim ljudima i osećaj da može nešto da učini, za partiju i za širu zajednicu. Svedoči o veoma velikoj fluktuaciji članstva, posebno nakon uviđanja da je veoma teško ostvariti direktnu korist od politike na kratke staze. Previše angažmana u partiji, koja je sama na margini političkih zbivanja, u značajnoj meri mu je otežavalo da dođe do zaposlenja. U budućnosti sebe vidi samo kao povremeno uključenog,

a ne kao stalno angažovanog. Njegov anagžman u politici je bio čist izraz mladalačkih ideala u periodu kada su potreba za izražavanjem ličnog identiteta, ali i konformizam u grupi veoma bitni, a kada zaposlenje još uvek ne opterećuje svakodnevicu. Kako su odgovornosti bile sve veće, a pre svega pritisak da se zaposli, on se polako povlačio iz političkog života.

Privremena aktivistkinja se u politički život uključila prilično kasno, u trenutku kada je završila fakultet, posle više povremenih i nesigurnih poslova, u trenutku kada je bez ikakavog zaposlenja i čeka prinovu. U politiku je ušla samo sa jednim jedinim ciljem – da se zaposli, i ukoliko je moguće na nekoj stalnoj poziciji u javnom sektoru. Raniji pokušaji njenih roditelja da joj preko neformalnih kontakata obezbede posao su se izjalovili, ali je ona sigurna da se do stalnog zaposlenja može doći jedino preko političkih veza i angažmana u partiji. Politika je po njoj isključivo polje u kome vladaju lični interesi, a sebe u njoj vidi samo ukoliko prepozna šansu da se u nekom sledećem krugu otvori mogućnost za zaposlenje. I samo do tada. Percipirajući politiku kao dominantan kanal društvene promocije, njen politički angažman je u potpunosti uklopljen u interregnum između obrazovanja i rada, ali i kao strategija da kao roditelj obezbedi prihode za svoju porodicu.

U odnosu na specifične karijerne puteve, prepoznali smo sledeće sličnosti i razlike između naših ispitanika. Dok je za *preduzetnika* i *privremenog aktivistu* ključni razlog ulaska i ostajanja u političkoj partiji ekonomske prirode, razlika se ogleda u tome što je kod *privremenog*, odnosno onog koji u partiju ulazi samo da bi došao do posla, angažman najčešće, „oročen“, odnosno okončava se ili drastično smanjuje po zapošljavanju (ukoliko je, naravno, reč o radnom mestu izvan same partije), tako da se iz partije izlazi ukoliko partija ne može da pruži zaposlenje. S druge strane, *preduzetnici-političari* ostaju po pravilu u partiji na duži rok, odnosno sve dok poznanstva, veze, pozicije, informacije i drugi resursi koje članstvo u partiji pruža mogu da im obezbede razvoj privatnog biznisa. *Profesionalnim političarima* i *aktivistima* je zajednička primarnost bavljenja politikom, a razlika se ogleda u tome što profesionalci pristupaju angažmanu na racionalan način, odnosno kalkulišu kako bi obezbedili razvoj karijere u ovom poslu. Po pravilu, oni ostaju dugo, a postoje velike šanse da budu i čitavog života u politici. S druge strane, kod aktivista je primarni motiv određeni ideološki žar koji ih motiviše da se bave politikom. Neretko brzo „sagorevaju“ jer se previše fizički i emocionalno troše kroz partijsko delovanje, razočaraju se ako partija promeni kurs, a često i odustaju od angažmana kada nisu više „biografski“ dostupni, odnosno kada obaveze oko posla i porodice zauzmu više prostora. Dakle, aktivisti su najčešće mladi ljudi koji imaju dosta energije i slobodnog vremena, vode se za idealima, i po svojim karakteristikama najviše liče na aktiviste društvenih pokreta

i građanskih inicijativa. Dok karijerni političar odabira političku partiju u koju će ući, vodeći računa o tome koliko mu ta partija može pružiti u pogledu napredovanja, koliko je jaka, da li može da osvoji i održi se na vlasti, kakva je „konkurencija“ za pozicije unutar partijske strukture itd., odabir aktiviste se gotovo isključivo bazira na ideološkim i emocionalnim razlozima. Zato i ne čudi to što su aktivisti, u datom političkom kontekstu, najčešće zastupljeni u marginalnim, to jest relativno slabim (nastajućim ili opadajućim) političkim partijama. Takođe, treba napomenuti da se ovi tipovi ne javljaju u potpuno čistim oblicima. Recimo profesionalni političar može, što je posebno u kontekstu u kome su veza politike i privrede neraskidivo isprepletane, kombinovati političku karijeru sa uspešnim biznisom. Na osnovu ovog istraživanja može se naslutiti da najveći broj mladih koji učestvuje u političkom životu partija čine povremeni i privremeni aktivisti koji se u ovo polje uključuju najčešće sa jednim ciljem – pronalazak posla. Veliki broj njih se pre ili kasnije razočara, ili ostvari svoj cilj i isključi se iz ovog polja. Manji broj ostaje u partiji bilo da razvije (političku) karijeru bilo da omogući opstanak privantog biznisa. Pored „čistih“ tipova koje smo izdvojili, ispitanika koji su na relativno koherentan način imali refleksije o svojim motivima ulaska i ostanka u politici, u istraživanju je mnogo više „mešovitih“ ispitanika koji nemaju u potpunosti elaboriranu motivaciju, jasne strategije i koherentan način delanja.

Zaključak

Veoma visoka stopa nezaposlenosti, nerazvijenost demokratskih institucija, politički klijentelizam i značajna uloga države u redistribuciji dobara su uslovi koji pogoduju intenzivnom jačanju neformalnih kanala društvene promocije. Upravo zbog toga značajan broj mladih ulazi u politički život, ne da bi ostvario ideološke ciljeve ili uticao na šira i uža društvena kretanja, već da bi ostvario lične, instrumentalne ciljeve – od zaposlenja, preko zaštite i unapređenja ličnog biznisa do formiranja isključivo karijernog puta. Odnos socijalne i političke biografije zavisi od nekoliko stvari: motivacije ulaska, aspiracija i onoga što se dešava na drugim planovima života kod mlade osobe, odnosno životnog toka. Nesigurnost koju sa sobom nosi tranzicija od obrazovanja ka tržištu rada, kao i postojeći neformalni/klijentelistički odnosi unutar politike sasvim sigurno za jedan broj mladih predstavljaju kanal za društvenu promociju ili makar otvaraju šanse za zaposlenje. Najveći broj onih sa takvom motivacijom relativno brzo odustaju jer prepozanju da su mogućnosti relativno ograničene a neformalna pravila koja vladaju nedovoljno jasna i konzistentna. Ovakva

situacija dovodi do velike fluktuacije kako članstva između partija tako i privremeni ili stalni ulazak i izlazak iz politike usled razočaranja. Na kraju treba reći i da nas je u istraživanju iznenadila *normalizacija* diskursa o legitimnosti instrumentalne logike prisutne unutar političkog polja. Iako je cilj i bio da prepoznamo na koji način oni vide svoju ulogu u politici, stepen otvorenosti u razgovoru o ovim temama nas upućuje na raširenost ovog fenomena i visokog stepena prihvatanja od strane novih generacija mladih politički socijalizovanih tokom postsocijalizma.

Literatura

- Clark, P. & Wilson, J. Q. (1961) "Incentive Systems: A Theory of Organization". *Administrative Science Quarterly* 6: 129–166.
- Clay, Andreeana (2009) "Civic Engagement, Childhood and Adolescence" in *Encyclopedia of the Life Course and Human Development* (ed.) Carr Deborah, Macmillan Reference USA.
- Cvejić, Slobodan, Marija Babović, Dragan Stanojević, Jelena Pešić, Dragana Gundogan, (2016) *Informal Power Networks, Political Patronage and Clientelism in Serbia and Kosovo*. Belgrade: SeConS.
- Elder, Glen, Janet, Giele, (2009) "Life Course Studies: An Evolving Field" in *The Craft of Life Course research*, Elder, Glen, Giele, Janet (eds.), The Guilford Press, New York, NY.
- Evans, Karen, Peter Rudd, Martina Behrens, Jens Kaluza, Claire Woolley (2001) *Taking Control? Agency in Young Adult Transitions in England and the New Germany*, Award Report carried out as part of the Economic and Social Research Council's Youth Citizenship and Social Change Programme. <http://www.leeds.ac.uk/educol/documents/189447.pdf>
- Green, Lorraine (2010) *Understanding the Life Course, Sociological and Psychological Perspectives*, Polity Press, Cambridge, UK.
- Lazić, Mladen and Jelena Pešić, 2012: *Making and Unmaking State-centered Capitalism in Serbia*, Belgrade: ISI FF.
- Lazić, Mladen, 2011: *Čekajući kapitalizam*, Beograd: Službeni glasnik.
- Mils, Rajt (1964) *Sociološka imaginacija*, Savremena škola Beograd.
- Mojčić, Dušan (2012) „Obrazovni resursi, orijentacije i delanje mladih“, u: *Mladi naša sadašnjost* (ur.) Smiljka Tomanović, Belgrade, ISRF, 95–109.
- Newman, J, Shaffer, S. D., Breaux, D. A. (2004) "Motives for Involvement among Grassroots Party Activists in the Modern South" in: Clark, J. A., Prysby, C. L. (eds.) *Southern Political Party Activists – Patterns of Conflict and Change 1991–2001* (Ch. 10, pp. 149–70). Kentucky: The University Press of Kentucky.
- Norris, Pippa (2003) "Young People and Political Activism: From the Politics of Loyalties to the Politics of Choice?", paper presented at the Council of Europe

- Symposium, *Young People and Democratic Institutions: From Disillusionment to Participation*, Strasbourg 2003.
- Norris, Pippa (2011) *Democratic Deficit: Critical Citizens Revisited*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Pavlović, Dušan (2007) „Unutrašnja demokratija u političkim strankama Srbije u periodu 2000–2006. godine“ Beograd, *Sociološki pregled*, 41(1), 123–141.
- Pešić, Jelena and Dragan Stanojević (2016) “Informal Relations between Politics and Economy in Post-socialism”. In: Cvejić, Slobodan (ed.) *Informal Power Networks, Political Patronage and Clientelism in Serbia and Kosovo*. Belgrade: SeConS, pp. 11–22.
- Pešić, Jelena and Slobodan Cvejić (2016) “Social Reproduction through Informal Sphere – the Structure and the System of Clientelism in Serbia”, in Cvejić, Slobodan (ed.) *Informal Power Networks, Political Patronage and Clientelism in Serbia and Kosovo*. Belgrade: SeConS, pp. 65–76.
- Pešić, Vesna (2007) *State Capture and Widespread Corruption in Serbia*, CEPS Working Document No. 262, <http://aei.pitt.edu/11664/1/1478.pdf>
- Republički zavod za statistiku (2017) *Anketa o radnoj snazi*, Beograd, Republički zavod za statistiku.
- Stanojević Dragan (2015) „Mladi – tranzicija ka tržištu rada: nejednakost i izazovi“ u *Sekundarne analize podataka dobijenih kroz istraživanje anketa o prihodi-ma i uslovima života*, Beograd: SIPRU.
- Stanojević Dragan (2017) „Izazovi tranzicije od obrazovanja ka tržištu rada mladih u Srbiji u odnosu na mlade u regionu i EU“ rad prezentovan na konferenciji: *Evropa i region pred izazovima promena*, Beograd, 14. oktobar 2017. godine, Institut društvenih nauka.
- Stanojević Dragan, Babović, Marija and Dragana Gudogan (2016) “Actors, Resources and Mechanisms of Clientelism in Serbia” in Cvejić, Slobodan (ed.) *Informal Power Networks, Political Patronage and Clientelism in Serbia and Kosovo*. Belgrade: SeConS.
- Stanojević, Dragan and Dragana Stokanić, 2014: Između Sicilije i Lombardije. Odnos poverenja, građanskih normi i društvene participacije među građanima Srbije, *Sociologija*, Vol. LVI, No. 2, pp.181–200.
- Stojiljković, Zoran, Dušan, Spasojević (2015) „Partijski sistem Srbije“ u *Kako internu stranačku demokratiju učiniti mogućom?*, Stojiljković, Spasojević i Lončar (ur.), Beograd, Podgorica: Fakultet političkih nauka, CeMI, str. 49–68.
- Stojiljković, Zoran, Spasojević, Dušan (2013) „Teorijsko-metodološki okvir za izučavanje stranačkih programa i unutar-stranačke demokratije u Srbiji“ u *(Ne)demokratsko redizajniranje političkih partija u Srbiji*, Stojiljković, Pilipović, Spasojević (ur.), Beograd: Konrad Adenauer Stiftung, str: 5–24.
- Tomanović Smiljka, Dragan Stanojević (2015), *Mladi u Srbiji 2015*, ISIFF, Beograd.
- Tomanović Smiljka, Dragan Stanojević i Milana Ljubičić (2016) *Postajanje roditeljem u Srbiji. Sociološko istraživanje tranzicije u roditeljstvo*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.

- Tomanović, Smiljka (2010) *Odrastanje u Beogradu*, Beograd: Čigoja i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Vukelić, Jelisaveta, Dragan, Stanojević (2012) "Environmental Activism as a New Form of Political Participation of the Youth in Serbia", *Sociologija*, vol. 54, br. 2, str. 387–399.
- Walther, Andreas, Stauber, Barbara, Pohl, Axel (2009): *Youth: Actor of Social Change*. Final Report. Tübingen: IRIS.

Baze podataka:

World DataBank, database <http://databank.worldbank.org/data/databases.aspx>
Anketa o radnoj snazi – ARS 2016.

SOCIAL BIOGRAPHIES OF YOUNG ACTIVISTS OF POLITICAL PARTIES IN SERBIA

Dragan Stanojević, Jelisaveta Petrović
University of Belgrade – Faculty of Philosophy

Abstract: High unemployment rate, underdevelopment of democratic institutions, political clientelism and significant role of the state in the redistribution of goods are conditions that favor strengthening of informal channels of social promotion. It is the reason why a significant number of young people enter into political life not to achieve ideological goals or influence wider and narrow social trends, but to accomplish personal, instrumental goals – from employment, through the protection and improvement of personal business to the formation of a career path. The relation between social and political biography depends on several aspects: motivation of entry, aspiration and other aspects of life of a young person. The uncertainty that the transition from education to the labor market brings, as well as the existing informal / clientellistic relations within the politics, for a number of young people represent a channel for social promotion or at least create opportunities for the employment. The majority of those with such a motivation tend to quickly give up because they recognize that the opportunities are relatively limited and informal rules insufficiently clear and consistent. This situation leads to a large fluctuation of both party membership, as well as a temporary or permanent entry and exit from politics due to disappointment.

Key words: youth, political activism, political parties, social biographies, Serbia

UTICAJ GLOBALNIH NEOLIBERALNIH
PROCESA NA URBANI RAZVOJ U SRBIJI

NEOLIBERALIZAM I DRUŠTVENE NEJEDNAKOSTI: REFLEKSIJE NA NIVOU URBANIH SUSEDSTAVA*

Anđelka Mirkov**

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet
Institut za sociološka istraživanja

Apstrakt: Kritički diskurs o neoliberalnom obliku kapitalističke regulacije neretko obuhvata zapažanja o povećanju društvenih nejednakosti kako na globalnom planu tako i na nižim prostornim nivoima. Ekstremna pauperizacija stanovništva i društvena polarizacija predstavljaju neizbežne posledice ponovnog uvođenja tržišnog fundamentalizma i povlačenja države blagostanja iz domena socijalne zaštite (u razvijenim kapitalističkim zemljama od osamdesetih godina XX veka). U ovom radu se najpre ukazuje na uzročno-posledičnu vezu između neoliberalnog oblika kapitalističke regulacije i produbljenja društvenih nejednakosti na više prostornih nivoa (globalnom, nacionalnom, regionalnom i lokalnom). Posebna pažnja je zatim posvećena analizi refleksija ovih procesa u urbanim susedstvima globalnih neoliberalnih gradova. Iako su društvene nejednakosti i socioprostorna segregacija bile svojstvene velikim gradovima i pre takozvane „neoliberalizacije prostora“, izvesno je da urbana politika koja se rukovodi principima tržišne regulacije i profitabilnosti ima tendenciju da proizvodi socijalno neodrživo urbano okruženje, fragmentisano i polarizovano na rezidencijalnom nivou na osnovu klasno-slojne i etničke pripadnosti stanovnika. Povećanje društvenih nejednakosti unutar i između urbanih susedstava bitno određuje kvalitet života stanovnika grada i njihove životne šanse, uključujući i pozicioniranje na tržištu rada.

Ključne reči: neoliberalizam, društvene nejednakosti, grad, neoliberalna urbana politika, urbana susedstva

* Rad je deo projekta „Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri“ (evid. br. 179035), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

** andelkam@yahoo.com

Uvod

Pod pojmom društvene jednakosti valja podrazumevati ne samo jednakost u mogućnostima da se ostvare prihodi i bogatstvo koji vode materijalnom blagostanju nego čitav niz kontekstualnih uslova koji svima pružaju jednake mogućnosti da participiraju u društvenom životu (McNall, 2016: XVI). Postoje brojni faktori koji ograničavaju pojedinca da ravnopravno učestvuje u društvenim aktivnostima, koji samim tim doprinose zatvaranju društva i utiču na povećanje društvenih nejednakosti. Na primer, u Saudijskoj Arabiji je rod bitan ograničavajući faktor za punopravno učešće žena; u Sjedinjenim Američkim Državama stepen učešća zavisi od prihoda i bogatstva pojedinca, i tako dalje.

Tokom neoliberalne faze razvoja kapitalizma ubrzani razvoj tržišta nekretnina i podsticanje profitabilnih ulaganja u građevinskoj industriji učinili su da urbana susedstva, kao rezidencijalna područja u kojima pojedinci ostvaruju svoje stambene i socijalne potrebe, postanu još jedan faktor koji znatno određuje nečije izgleda da postane ravnopravni član društva. Imajući to u vidu, ovaj rad analizira društvene nejednakosti u neoliberalnom kontekstu naglašavajući njihove refleksije na nivou urbanih susedstava.

Neoliberalna doktrina i društvene nejednakosti

Neoliberalna doktrina ima jasan stav prema društvenoj jednakosti: ona prihvata jednakost mogućnosti, ali potpuno negira opravdanost jednakosti ishoda. Drugim rečima, neoliberali zastupaju ideju da ljudima jedino treba garantovati jednake izgleda da postanu nejednaki. Stoga su razlike u приходima i socioekonomske nejednakosti postale integralni deo nove ekonomske filozofije zasnovane na tržišnom fundamentalizmu sa rigidnim monetarizmom (Vidović, 2006: 142).

Jedan od rodonačelnika neoliberalne doktrine Fridrih fon Hajek (Friedrich von Hayek) istakao je da su jednakost pred zakonom i materijalna jednakost međusobno isključujuće jer ni na koji način ne možemo ostvariti obe u isto vreme. Ravnopravno postupanje prema svim ljudima vodi socioekonomskoj nejednakosti, dok se ujednačavanje materijalnog položaja može postići samo neravnopravnim postupanjem. Jednakost opštih pravila i pravila ponašanja jedina je jednakost koja pogoduje slobodi i jedina jednakost koju možemo osigurati bez uništavanja slobode (Hayek, 1960). U suštini, sloboda podrazumeva mogućnost da ljudi ostvare svoje nejednačene potencijale. Međutim, bez obzira na nejednake ishode delanja

različitih ljudi, prema njima uvek treba postupati na isti način, u skladu sa zakonom.

Prema shvatanju neoliberala, društvene nejednakosti su prirodna i normalna pojava koja će opstati u svim demokratskim uređenjima. Šira društvena jednakost, posebno ona materijalne prirode, može se uspostaviti i održavati samo ograničavanjem slobode pojedinca, uz primenu autoritarnih metoda (videti Vrcan, 1975: 9).

Pojedinci koji imaju veće zasluge, zasnovane na znanju, sposobnostima, talentima, ličnom zalaganju ili nekim drugim karakteristikama koje se vrednuju u datom društvu, postižu više uspeha u opštem nadmetanju. Uspješni pojedinci navodno poseduju preduzetničke osobine koje im pomažu da se penju na društvenoj lestvici, dok se neuspešnim pojedincima pripisuju slabosti lične prirode, a zanemaruje se sistemska uslovljenost individualne akcije. Prema neoliberalnoj doktrini, država nije odgovorna za gubitnike, odnosno odgovorna je tek za minimum životnog standarda koji im je potreban za puko preživljavanje. Za uspostavljanje i održavanje principa društvene jednakosti odgovorno je tržište, to jest nevidljive sile koje ga pokreću.

Neoliberali smatraju da samo jednakost mogućnosti vodi socijalnoj pravdi koja je komplementarna sa ostvarenjem dugoročnog ekonomskog prosperiteta. U tom smislu je nejednakost opravdana jer podstiče ekonomski rast. Tamo gde nema ekonomskog blagostanja, na primer u zemljama u razvoju, tvrdi se da ga nema zbog trenutne nesavršenosti tržišta. Ako tržište ne funkcioniše prema načelima slobode i otvorenosti, ne postoji ni jednakost mogućnosti (Vidović, 2006: 144–145).

Promena dominantnog političkog diskursa posle 1980. godine

Na osnovu dobro poznate distinkcije između jednakosti ishoda i jednakosti mogućnosti ili šansi mogu se pratiti promene u dominantnom političkom diskursu u vezi sa problemom društvenih nejednakosti i političkim strategijama za njihovo rešavanje u drugoj polovini XX veka.

Neposredno posle Drugog svetskog rata, u mnogim evropskim zemljama je na normativnom planu preovladavala ideja o jednakosti ishoda. U zapadnim kapitalističkim zemljama se u periodu države blagostanja težio smanjenju materijalnih nejednakosti. Glavni ciljevi države socijalnog staranja bili su da obezbedi ravnopravnu raspodelu bogatstva redistribucijom prihoda i resursa, da se brine o socijalnoj sigurnosti pružanjem

socijalnih usluga koje ispravljaju nedostatke tržišta i da smanji siromaštvo (Vidović, 2006: 140). Država blagostanja je, barem u načelu, vodila računa o uspostavljanju i održavanju minimuma socioekonomske jednakosti i društvene pravde, te je na toj osnovi u periodu posle Drugog svetskog rata učvršćen legitimitet takozvane države-nacije. Istovremeno je u zemljama Istočnog bloka socijalistička ideologija zagovarala društvenu jednakost u smislu jednakosti ishoda kako bi se omogućio prelaz iz klasnog u besklasno društvo.

Neoliberalni zaokret od osamdesetih godina XX veka podrazumevao je promenu političkog kursa širom Evrope, počevši od razvijenih kapitalističkih zemalja, da bi se završio u postsocijalističkim državama. Pod uticajem neoliberalne doktrine, mnogi pojmovi i koncepti, koji u suštini pripadaju društvenim teorijama, promenili su svoj pređašnji smisao u političkom diskursu (na primer pojmovi društvenog razvoja, društvene jednakosti, socijalne pravde). Tako se u neoliberalnom kontekstu samo jednakost mogućnosti ili šansi smatra pravednom i prihvatljivom. U tom periodu promene na tržištu rada i nova politika zapošljavanja u SAD i Zapadnoj Evropi omogućile su tržišnim silama da u nesigurnim uslovima rada dalje produbljuju društvene nejednakosti i intenziviraju procese marginalizovanja na nacionalnom, ali i na globalnom nivou (Mayer, 2003: 120–121). Povećanju socioekonomskih nejednakosti takođe je doprinelo postepeno napuštanje principa države blagostanja i redukovanje socijalnih prava (slično Vidović, 2006: 142). Stoga se ekstremna pauperizacija stanovništva i društvena polarizacija javljaju kao neizbežne posledice ponovnog uvođenja tržišnog fundamentalizma i povlačenja države blagostanja iz domena socijalne zaštite.

Kritika neoliberalizma u svetlu društvenih nejednakosti

Porast društvenih nejednakosti je inače karakterističan za kapitalistički poredak, budući da u svojinskom sistemu manjina prisvaja sve veći deo raspoloživog društvenog bogatstva i dohodaka, a većini ostaje sve manje (Drašković i Brnjas, 2016: 23). Iako je na globalnom planu uvek postojala nejednakost u materijalnom bogatstvu, prihodima i moći, poslednjih decenija se jaz između bogatih i siromašnih znatno uvećao (videti Piketi, 2015). Mada nije jedini uzrok sve većih društvenih nejednakosti na različitim prostornim nivoima (globalnom, nacionalnom, regionalnom i lokalnom), neoliberalna ekonomska politika je tome znatno doprinela dajući puni legitimitet interesima krupnih kapitalista i ekonomskih elita.

Pozivanjem na pretpostavku da se ekonomski rast može postići u uslovi- ma slobodnog tržišta i konkurencije, podržava se redistribucija profita u korist već povlašćenih društvenih slojeva, dok oni koji imaju lošije star- tne pozicije bivaju dodatno marginalizovani (Vidović, 2006: 149). Stoga ne čudi što kritičari neoliberalnog kapitalizma osnovni uzrok povećanja društvenih nejednakosti vide upravo u prihvatanju neoliberalne doktrine kao dominantnog političkog diskursa od osamdesetih godina XX veka.

U novijoj literaturi, koja svetsku ekonomsku krizu iz 2008. godine vidi kao početak kraja neoliberalne epohe, ističe se još jedno značajno za- pažanje koje se tiče društvenih nejednakosti u neoliberalnom kontekstu. Naime, porast društvenih nejednakosti, kao imanentno svojstvo neolibera- lizma, predstavlja glavnu okosnicu neodrživosti datog poretka, i to ne samo u socijalnom smislu, imajući u vidu opasnost zaoštavanja društve- nih sukoba i nemira, nego i u ekonomskom pogledu jer neometan eko- nomski rast nije moguć u uslovima pada produktivnosti, povećanja stope nezaposlenosti i dodatnog pritiska na inače redukovani sistem socijalnih davanja.

Zanimljivo je da su vodeći ekonomisti istraživačkog odeljenja pri MMF-u takođe izneli zapažanje da pojedine mere neoliberalne ekonom- ske politike dovode do izrazitih materijalnih nejednakosti na globalnom planu, koje narušavaju održivost ekonomskog rasta i time ugrožavaju sam neoliberalni poredak. Naime, neki prilivi kapitala, kao što su strane di- rektne investicije, povoljno deluju na dugoročni ekonomski rast, ali drugi finansijski tokovi, poput portfolio investicija, bankarstva i naročito speku- lativnih dužničkih tokova, niti podstiču ekonomski rast niti omogućavaju zemljama da bolje podele rizike sa svojim trgovinskim partnerima (Ostry, Loungani and Furceri, 2016: 39).

Porast ukupnih socioekonomskih nejednakosti, praćen stagnacijom ekonomskog rasta, dovodi do smanjivanja investicija, otpuštanja zaposle- nih i povećanja nezaposlenosti, a samim tim i do ekonomskih, političkih i društvenih kriza (Drašković i Brnjas, 2016: 23). Ukoliko se nastavi sa globalnom neoliberalnom strategijom društvenog razvoja, koja generiše povećane društvene nejednakosti i neodrživost, čovečanstvo očekuju nove ekonomske i društvene krize, radikalno zaoštavanje međunarodnih od- nosa, konflikti i ratni sukobi (Mitrović i Veličković, 2015: 206).

Kritike upućene povećanju društvenih nejednakosti u neoliberalnom kapitalizmu dolaze i iz ugla paradigme održivog razvoja. Ukoliko druš- tvo manje proklamuje vrednosti poput društvene jednakosti i socijalne pravde, manja je verovatnoća da će ono uspeti da osigura zaštitu rada i ekonomskih prava, očuvanje životne sredine, društvenu koheziju, mir i stabilnost (Vidović, 2006: 142). Zbog svojih unutrašnjih slabosti, društva

izrazitih socioekonomskih nejednakosti manje su sposobna da ostvare dugoročne ciljeve održivosti – ekološke, ekonomske i društvene.

Neoliberalna urbana politika i rezidencijalne nejednakosti

U nastavku teksta je posebna pažnja posvećena analizi refleksija društvenih nejednakosti u urbanim susedstvima tokom neoliberalne faze u razvoju kapitalizma. Neoliberalni pristup u ekonomskoj politici vrlo brzo je ostvario upliv u sve segmente javne politike, uključujući socijalnu i urbanu politiku, i od tada kontinuirano podstiče takvu vrstu delovanja koje se rukovodi principima tržišne regulacije i profitabilnosti. Iz tog razloga su se preduzetnički orijentisane gradske vlasti prevashodno usmerile ka stvaranju povoljnih uslova za sve unosnija ulaganja na tržištu nekretnina. Urbana ekonomija je postala prioritet, dok je obnova grada na nivou susedstava poslužila samo kao pogodno sredstvo za ostvarenje neoliberalnih ciljeva (Mirkov, 2017: 36).

Usled prevlasti ekonomskih interesa u urbanoj politici, fokus je pomećen od saniranja gradskog siromaštva ka revitalizaciji urbanih susedstava u skladu sa potrebama privilegovanih društvenih grupa. U vreme kada se urbana politika rukovodila principima države blagostanja, cilj je bio da se kompenzuju negativne posledice tržišta i uopšte strukturnih nejednakosti, što znači da je država prihvatila odgovornost za tržišno neuspesne aktere, bili to pojedinci, susedstva, gradovi ili čitavi regioni. Nasuprot tome, neoliberali tvrde da solidarnost i direktna socijalna pomoć nisu efikasna sredstva u rešavanju problema siromaštva (videti Cochrane, 2007: 51). Štaviše, ukoliko se ovi principi primene u javnoj politici, oni vode reprodukciji i produbljivanju problema stvaranjem trajno zavisnih pojedinaca. Umesto toga, neoliberali zastupaju stanovište da su pojedinci, bez obzira na to kojoj društvenoj grupi pripadaju, sami odgovorni za socioekonomski položaj u kojem se nalaze. Država u tom smislu nema nikakvu odgovornost prema siromašnima, ona jedino treba da ih podstakne da se uključe u tržište rada tako što će prihvatiti kriterijume produktivnosti i konkurentnosti, nasuprot kriterijumima socijalnih prava i redistribucije. Posebno u američkom modelu neoliberalne urbane politike preovladava stanovište da se svako mora boriti za sebe, ličnim zalaganjem i eventualno udruživanjem sa sebi sličnima (šire u Petrović, 2009: 136–139).

Fenomeni rezidencijalne segregacije i socioprostorne isključenosti u gradu predstavljaju prostorno ispoljavanje društvenih nejednakosti na nivou urbanih susedstava, koje je postojalo i pre takozvane „neoliberaliza-

cije prostora“. Individualna i kolektivna deprivacija u velikim gradovima nije uzrokovana pukim nedostatkom materijalnih sredstava, nego se javlja kao posledica neadekvatne društvene integrisanosti, a tu je upravo reč o društvenim nejednakostima u višedimenzionalnom smislu. Strategija urbane politike bi trebalo da teži uključivanju marginalizovanih grupa u šire gradske okvire, kako u prostornom tako i u društvenom smislu, jer se jedino na taj način njima daje ravnopravna mogućnost da poboljšaju svoj društveni položaj (Mirkov, 2017: 37). Međutim, u neoliberalnim okolnostima to uglavnom nije slučaj, jer urbana politika naprotiv pokazuje sve veće preduzetničke aspiracije i nastoji da ostvaruje ekonomske interese, a rešavanje socijalnih problema u gradu se potiskuje u drugi plan.

Rezidencijalna segregacija viših društvenih slojeva

U neoliberalnom kapitalizmu, usled stalne težnje za ekonomskim rastom i uvećanjem profita, tržište nekretnina se ubrzano razvija jer se višak kapitala lako iznova investira u nove isplative poslove u građevinskoj industriji (videti Harvey, 2007: 7). Međutim, samoregulišuće slobodno tržište nekretnina ne može da zadovolji stambene potrebe celokupnog stanovništva, a posebno ne marginalizovanih grupa. Model urbane obnove iz perioda države blagostanja, koji je prvenstveno pratio opšti interes grada, vodeći računa i o potrebama siromašnog stanovništva, u neoliberalnom periodu zamenjen je modelom urbane regeneracije i revitalizacije, koji najpre pogoduje pripadnicima viših društvenih slojeva (Petrović, 2009: 99).

Da bi profit investitora bio što veći, na tržištu nekretnina se posebno kreira ponuda za narastajuću novu srednju klasu, koja je finansijski sposobna da kupuje kvalitetne stanove na atraktivnim lokacijama. Zapušteni prostori, poput starih industrijskih i lučkih četvrti, kao i deprivirana susedstva u centru grada ili na nekoj drugoj značajnoj lokaciji, obuhvaćeni su procesom urbane džentrifikacije. Kao pojava koja je u direktnoj vezi sa neoliberalnim pristupom urbanoj obnovi (videti Smith, 2002), džentrifikacija navodno donosi pozitivne promene u široj gradskoj sredini pošto dolazi do poboljšanja kvaliteta stanovanja i komunalne infrastrukture u zapuštenim gradskim četvrtima. Međutim, problem je u tome što blagodeti obnovljenih susedstava uživaju samo pripadnici viših društvenih slojeva, dok oni na dnu društvene hijerarhije, uglavnom pripadnici radničke klase, nakon što su ostali bez posla usled neoliberalnog restrukturiranja tržišta rada, takođe ostaju i bez doma zbog preduzetničkog pristupa gradske uprave pri odlučivanju o obnovi urbanih susedstava i nedovoljne zainteresovanosti za socijalna pitanja.

Neoliberalni pristup urbanoj obnovi omogućava i privatizaciju prostora unutar rezidencijalnih četvrti. Težnja za profitabilnim ulaganjima na tržištu nekretnina podstakla je učestalije ispoljavanje ograđenih zajednica namenjenih elitnim društvenim slojevima, u skladu sa istorijski poznatom pojavom njihovog prostornog izdvajanja u ograđene rezidencijalne komplekse. Neoliberalna urbana politika je omogućila da ovaj tip ekstremne rezidencijalne segregacije viših društvenih slojeva postane masovniji, čak i u gradovima kojima ograđivanje do tada nije bilo svojstveno (Grant and Rosen, 2009). Najbogatijima su na tržištu nekretnina ponuđene luksuzne rezidencijalne četvrti, u čijem sastavu su ne samo stambene jedinice sa pratećim objektima i uslugama nego čitave ulice i druge do tada javne površine, koje su sada privatizovane i u celini susedstva se prodaju kao proizvod. Čitave rezidencijalne četvrti na taj način postaju vrlo skupa roba koju prosečan stanovnik grada ne može sebi da priušti (upor. Forrest and Kearns, 2001: 2141–2142).

Rezidencijalna segregacija nižih društvenih slojeva

Težnja za ekonomskim rastom i reinvestiranjem viška kapitala radi sticanja profita dovela je do zanemarivanja socijalnih pitanja i posledično do produbljanja siromaštva u velikim gradovima. Neoliberalna urbana politika nije zainteresovana za eliminisanje strukturnih uzroka povećanja društvenih nejednakosti, nego predlaže korišćenje socijalnog kapitala kohezivnih društvenih grupa kao pogodnog sredstva za rešavanje problema siromaštva, deprivacije i društvene isključenosti, oživljavajući staru ideju samopomoći i uzajamnosti u lokalnoj zajednici (Forrest and Kearns, 2001: 2138–2139; Petrović, 2009: 168–169). Na taj način neoliberalna strategija u urbanoj politici, uz pomoć koncepata građanskog aktivizma i participacije, uvodi suodgovornost stanovnika grada kao neposrednih korisnika, od kojih se očekuje da neposredovano iskazuju potrebe i interese ne bi li poboljšali svoj stambeni i društveni položaj.

Međutim, neoliberalna urbana politika zanemaruje neujednačenost socijalnog kapitala različitih društvenih grupa u gradu i shodno tome asimetričnost moći u političkom polju. Iako model upravljanja principijelno podrazumeva da svi građani imaju mogućnost ravnopravnog učešća u odlučivanju, u praksi se pokazuje da pravo pristupa ipak nije egalitarno i transparentno za sve društvene grupe (Žoa i Šuler, 2005: 253). To znači da neoliberalna urbana politika samo deklarativno podrazumeva uključivanje nižih društvenih slojeva radi iskorenjivanja siromaštva i ublažavanja društvenih nejednakosti u gradu, a zapravo podržava partikularne interese moćnih grupa, čime dodatno doprinosi socioprostornom isključivanju marginalizovanog stanovništva (Le Galès, 2005: 236). Getoizirana susedstva marginalizovanih grupa, a posebno rasnih i etničkih manjina,

navodno poseduju potencijal jakih društvenih veza unutar grupe, koji mogu koristiti da se udruženim delovanjem prilagode zahtevima tržišta. U praksi se pokazalo da ih takvim očekivanjem država samo dodatno marginalizuje jer je socijalni kapital nižih društvenih slojeva po pravilu slab i nedelotvoran kada treba zaštititi kolektivne interese pred zvaničnim institucijama, a posebno u uslovima tržišnog nadmetanja.

U skladu sa preduzetničkim pristupom gradske uprave (Harvey, 2002), neoliberalna urbana politika predviđa još jedan način da se pripadnici rasnih i etničkih manjina navodno integrišu. Reč je o komercijalizaciji gradskog prostora, u ovom slučaju etničkih enklava, koje zahvaljujući svom egzotičnom izgledu postaju turistička atrakcija namenjena posetiocima drugačijeg etničkog porekla, te u tom smislu predstavljaju svojevrsni izvor prihoda i deo gradskog brenda (Bell and Jayne, 2004: 252). Međutim, bez obzira na stepen privlačnosti i intenzitet društvenih aktivnosti unutar same etničke enklave, problematično je pitanje stvarne integrisanosti njenih stanovnika u šire gradske okvire. Čak je i sama rezidencijalna segregacija pripadnika etničkih manjina pogrešno interpretirana kao dobrovoljna, a zapravo je reč o odsustvu rezidencijalnog izbora, bilo zbog nedostatka materijalnih sredstava ili zbog diskriminacije na tržištu nekretnina (videti Mirkov, 2017: 126–127). Supstandardno stanovanje unutar susedstva koje nema adekvatnu komunalnu i socijalnu infrastrukturu za sobom povlači brojne teškoće u pokušaju integracije pojedinca u šire društvo, uključujući njegovo pozicioniranje na tržištu rada.

Sve navedeno ukazuje na to da neoliberalna urbana politika omogućava da se porast društvenih nejednakosti reflektuje unutar i između urbanih susedstava na osnovu klasno-slojne i etničke pripadnosti stanovnika, stvarajući fragmentisano i socijalno neodrživo urbano okruženje, u kojem postoje značajne razlike u kvalitetu života i životnim šansama stanovnika.

Zaključak

Porast društvenih nejednakosti, koji se na evropskom kontinentu, ali i na širem globalnom planu, odvija počev od osamdesetih godina XX veka, dovodi se u vezu sa neoliberalnom fazom razvoja kapitalizma. Prema neoliberalnoj doktrini, društvene nejednakosti treba posmatrati kao normalnu pojavu ukoliko se sloboda pojedinca prihvati kao najvažnija društvena vrednost. Stoga javna politika koja se rukovodi principima proaktivnog i preduzetničkog pristupa podrazumeva da je pojedinac sam odgovoran za sopstvenu poziciju u društvu i stepen uključenosti u društvene aktivnosti, te se na osnovu toga formira odgovarajuća strategija koja praktično doprinosi sve većem jaz između bogatih i siromašnih.

Društvene nejednakosti posebno dolaze do izražaja u velikim gradovima budući da je reč o veoma heterogenim sredinama koje dozvoljavaju ispoljavanje svakojakih društvenih specifičnosti, pa i brojnih refleksija materijalnih i statusnih razlika na rezidencijalnom nivou. Urbana politika se tokom neoliberalnog kapitalizma razvija u pravcu primene takvih strategija koje stvaraju i održavaju segregirano stanovanje i podele na nivou urbanih susedstava, pre svega na osnovu socioekonomskog statusa domaćinstava. Izdvajaju se negativne posledice ekstremne rezidencijalne segregacije društvenih grupa na samom vrhu i na dnu društvene hijerarhije, koje doprinose reprodukciji i kumulativnom umnožavanju socijalnih problema u velikim gradovima. Na osnovu toga se može zaključiti da urbana susedstva u neoliberalnom kontekstu doprinose polarizaciji gradskog stanovništva i produbljivanju društvenih nejednakosti i u tom smislu predstavljaju još jedan ograničavajući faktor koji utiče na formiranje zaptvorenog društva.

Literatura

- Bell, David and Mark Jayne. 2004. Afterword: Thinking in Quarters, in: Bell, David and Mark Jayne (eds.). *City of Quarters: Urban Villages in the Contemporary City*. Ashgate Publishing.
- Cochrane, Allan. 2007. *Understanding Urban Policy: A Critical Approach*. Malden: Blackwell Publishing.
- Drašković, Božo i Zvonko Brnjas. 2016. Problemi ekonomskog i društvenog razvoja Srbije, u: Minović, Jelena, Ivan Stošić, Duško Bodroža i Božo Drašković (ur.). *Pravci strukturnih promena u procesu pristupanja Evropskoj uniji*. Beograd: Institut ekonomskih nauka.
- Forrest, Ray and Ade Kearns. 2001. Social Cohesion, Social Capital and the Neighbourhood. *Urban Studies*, Vol. 38, No. 12: 2125–2143.
- Grant, Jill and Gillad Rosen. 2009. Armed Compounds and Broken Arms: The Cultural Production of Gated Communities. *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 99, No. 3: 575–589.
- Harvey, David. 2002. From Managerialism to Entrepreneurialism: The Transformation in Urban Governance in Late Capitalism, in: Bridge, Gary and Sophie Watson (eds.). *The Blackwell City Reader*. Malden: Blackwell Publishing.
- Harvey, David. 2007. Neoliberalism and the City. *Studies in Social Justice*, Vol. 1, No. 1: 2–13.
- Hayek, Friedrich. 1960. *The Constitution of Liberty*. University of Chicago Press.
- Le Galès, Patrick. 2005. Elusive Urban Policies in Europe, in: Kazepov, Yuri (ed.). *Cities of Europe: Changing Contexts, Local Arrangements, and the Challenge to Urban Cohesion*. Malden: Blackwell Publishing.

- Mayer, Margit. 2003. The Onward Sweep of Social Capital: Causes and Consequences for Understanding Cities, Communities and Urban Movements. *International Journal of Urban and Regional Research*, Vol. 27, No. 1: 110–132.
- McNall, Scott. 2016. *The Problem of Social Inequality: Why It Destroys Democracy, Threatens the Planet, and What We Can Do About It*. New York and London: Routledge.
- Mirkov, Anđelka. 2017. *Socijalna održivost grada: izazovi neoliberalne urbane politike*. Beograd: Čigoja štampa i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
- Mitrović, Ljubiša i Dunja Veličković. 2015. Neoliberalizam, nejednakosti i socijalni sukobi. *Godišnjak Učiteljskog fakulteta u Vranju*, Knjiga VI: 203–212.
- Ostry, Jonathan, Prakash Loungani and Davide Furceri. 2016. Neoliberalism: Oversold?. *Finance & Development*, Vol. 53, No. 2: 38–41.
- Petrović, Mina. 2009. *Transformacija gradova: ka depolitizaciji urbanog pitanja*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Piketi, Toma. 2015. *Kapital u XXI veku*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Smith, Neil. 2002. New Globalism, New Urbanism: Gentrification as Global Urban Strategy, in: Brenner, Neil and Nik Theodore (eds.). *Spaces of Neoliberalism: Urban Restructuring in North America and Western Europe*. Blackwell Publishing.
- Vidović, Davorka. 2006. Neoliberalni model globalizacije i socijalna država: pitanje jednakosti, u: Vidović, Davorka i Davor Pauković (prir.). *Globalizacija i neoliberalizam: refleksije na hrvatsko društvo*. Zagreb: Centar za politološka istraživanja.
- Vrcan, Srđan. 1975. Sociolog pred problemom društvene nejednakosti i jednakosti. *Revija za sociologiju*, Vol. 5, No. 1–2: 3–18.
- Žoa, Dominik i Martin Šuler. 2005. Nejednakosti, teritorije i pokretljivosti: obnovljena perspektiva urbane sociologije, u: Petrović, Mina i Sreten Vujović (prir.). *Urbana sociologija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

NEOLIBERALISM AND SOCIAL INEQUALITIES: REFLECTIONS ON THE LEVEL OF URBAN NEIGHBOURHOODS

Anđelka Mirkov

University of Belgrade – Faculty of Philosophy
Institute for Sociological Research

Abstract: The critical discourse on the neoliberal form of capitalist regulation often includes observations about the increase of social inequalities both globally and at the lower spatial scales. Extreme pauperization of population and social polarization are inevitable consequences of reintroduction of market fundamen-

talism and the welfare state's withdrawal from the domain of social protection (in the developed capitalist countries since 1980s). First, the paper points out the cause-effect relationship between the neoliberal form of capitalist regulation and deepening of social inequalities at multiple spatial scales (global, national, regional, local). Then particular attention is devoted to the analysis of reflections of these processes on urban neighbourhoods in neoliberal cities. Although social inequalities and sociospatial segregation were inherent to large cities even before so-called "neoliberalization of space", the urban policy which is governed by principles of market regulation and profitability definitely has a tendency to create socially unsustainable urban environment, fragmented and polarized on the residential level based on social class/stratum and ethnic affiliation of inhabitants. Increase of social inequalities within and between urban neighbourhoods significantly determines the quality of life of inhabitants and their life chances, including labour market positioning.

Key words: neoliberalism, social inequalities, city, neoliberal urban policy, urban neighbourhoods

MATERIJALNI POLOŽAJ STANOVNIKA OSAM GRADOVA U SRBIJI*

Željka Manić**

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet

Apstrakt: Predmet rada je proučavanje materijalnog položaja stanovnika Kragujevca, Šapca, Užica, Novog Pazara, Sombora, Zrenjanina, Leskovca i Zaječara. Osnovni cilj rada je utvrđivanje materijalnog položaja stanovnika navedenih osam gradova u Srbiji, kao i analiza razlika u njihovom materijalnom položaju. Rad se zasniva na podacima prikupljenim u anketnim istraživanjima realizovanim 2013, 2014. i 2015. godine na reprezentativnom uzorku stanovništva osam gradova, u okviru potprojekta *Karakteristike teritorijalnog kapitala u Srbiji* Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu. Rezultati analize pokazuju da stanovnici proučavanih gradova pretežno imaju niži srednji materijalni položaj, ali i da postoje razlike u njihovom materijalnom položaju, koje su uočljive i kada su predmet analize dimenzije materijalnog položaja, odnosno prihodi i imovina.

Ključne reči: materijalni položaj, Kragujevac, Šabac, Užice, Novi Pazar, Sombor, Zrenjanin, Leskovac, Zaječar

Uvod

Proučavanje materijalnog položaja je nezaobilazna sociološka tema, s obzirom na to da su izražene nejednakosti u distribuciji materijalnog bogatstva u društvu jedno od „najkarakterističnijih obeležja njegove unutrašnje sistemski zasnovane podeljenosti“ (Lazić, 2011: 148). Materijalni položaj je neodvojiv od položaja društvenih grupa u reprodukciji sistema, ali i od mesta stanovanja. Predmet ovog rada je analiziranje materijalnog položaja stanovnika Kragujevca (KG), Šapca (ŠA), Užica (UE), Novog Pazara (NP), Sombora (SO), Zrenjanina (ZR), Leskovca (LE) i Zaječara (ZA). Osnovni cilj rada je utvrđivanje materijalnog položaja stanovnika

* Rad je deo projekta „Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri“ (evid. br. 179035), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

** zmanic@f.bg.ac.rs

osam gradova u Srbiji, kao i proučavanje razlika u njihovom materijalnom položaju. Analiza počiva na podacima prikupljenim u anketnim istraživanjima koja su realizovana 2013. godine (KG, ŠA, UE i NP), 2014. godine (SO i ZR) i 2015. godine (LE i ZA) na reprezentativnom uzorku stanovništva gradova. Istraživanja su izvedena u okviru potprojekta *Karakteristike teritorijalnog kapitala u Srbiji*, koji je sastavni deo projekta *Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri* Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.

Tekst započinje određenjem pojmova značajnim za predmet rada, kao i prikazom osobenosti i mogućnosti empirijske građe na kojoj je zasnovana analiza. Naredni deo je posvećen relevantnim karakteristikama proučavanih osam gradova i materijalnom položaju stanovništva Srbije. Zatim su analizirani podaci o indikatorima osnovnih dimenzija materijalnog položaja stanovnika KG, ŠA, UE, NP, SO, ZR, LE i ZA, tačnije podaci o prihodima, uključujući subjektivnu ocenu materijalne situacije domaćinstva, i imovini. Naposletku je analiziran njihov ukupan materijalni položaj iskazan kompozitnim indeksom, formiranim na osnovu objektivnih pokazatelja, kao i subjektivno vrednovanje materijalnog položaja domaćinstva. U zaključnom delu su sintetizovani rezultati analize materijalnog položaja stanovnika osam gradova u Srbiji.

Konceptualno-metodološki okvir

Pod materijalnim položajem se podrazumeva raspolaganje različitim materijalnim dobrima, a javlja se kao „direktna posledica položaja u društvenoj reprodukciji“ (Lazić, 1994: 70), ali i mesta stanovanja, tačnije resursa kojima raspolazu prostor i njegovi stanovnici. KG, ŠA, UE, NP, SO, ZR, LE i ZA karakteriše periferna pozicija po pitanju prostorne koncentracije resursa u Srbiji, u odnosu na beogradsko i novosadsko metropolitensko područje, u kojima su koncentrisani razvojni resursi (Petrović, 2014: 76). S tim u vezi, bitan je pojam teritorijalnog kapitala, koji „označava razvojni potencijal inherentan mestu“ (Petrović, 2014: 46) i podrazumeva „spособnost gradova (teritorije) da kao kolektivni akteri eksploatišu i *kreiraju vrednosti* iz svojih resursa“ (Petrović, 2014: 47). Pojam teritorijalnog kapitala prepoznaje različite vrste lokalnih resursa, odnosno dekomponovan je na „tvrde“ i „meke“ dimenzije. Pod „tvrđim“ se podrazumevaju prirodna sredina i izgrađeno okruženje (industrijska struktura, geostrateški položaj, saobraćajno-komunalna infrastruktura itd.), a „meke“ označavaju kapacitet lokalnih aktera da koristeći raspoložive resurse stvore dodatnu vrednost.

Empirijski podaci na kojima se zasniva analiza materijalnog položaja stanovnika osam gradova u Srbiji prikupljeni su u anketnim istraživanjima o karakteristikama njihovog teritorijalnog kapitala. Realizovana su na reprezentativnom uzorku stanovništva datih gradova: KG (N=379), ŠA (N=346), UE (N=322) i NP (N=299) 2013. godine, SO (N=288) i ZR (N=304) 2014. godine, LE (N=301) i ZA (N=313) 2015. godine. Materijalni položaj je meren preko indikatora koji se odnose na prihode i imovinu domaćinstva. Pored objektivnih pokazatelja materijalnog položaja, prikupljeni su i podaci o subjektivnom viđenju materijalne situacije domaćinstva, kao i o oceni materijalnog položaja vlastitog domaćinstva u odnosu na druga domaćinstva u gradu i u Srbiji. Na osnovu podataka o prihodima i imovini napravljen je kompozitni indeks materijalnog položaja, prikazan u obliku intervalne skale sa pet nivoa: niži, niži srednji, srednji, viši srednji i viši materijalni položaj.

Analizirani podaci imaju ograničenja, koja uslovljavaju domete na osnovu njih izvedenih zaključaka. Prikupljeni su u okviru šireg istraživanja o razvoju gradova srednje veličine u Srbiji, čiji fokus nije bio na materijalnom položaju njihovih stanovnika. Pored toga, između instrumenata za merenje materijalnog položaja upotrebljenog u ovim i drugim istraživanjima u Srbiji postoje razlike, te podaci iskazani indeksom materijalnog položaja nisu uporedivi. S druge strane, relevantni delovi instrumenta upotrebljeni u istraživanjima iz 2013, 2014. i 2015. godine su potpuno isti, odnosno podaci o materijalnom položaju stanovnika osam gradova u Srbiji su uporedivi.

Kontekstualni okvir

Nasleđe prethodnog poretka ima značajnu ulogu u razumevanju razvojnih potencijala, odnosno materijalnog položaja stanovnika proučavanih osam gradova u Srbiji, jer je za socijalistički model urbanizacije osoben jaz po pitanju kvaliteta života u velikim centrima i drugim gradovima (Petrović, 2015: 30). Postsocijalističkom transformacijom uslovljeno ekonomsko restrukturiranje donosi benefite velikim gradovima, privlačnim za investicije i saobraćajno dobro povezanim, a situaciju u gradovima srednje veličine dodatno otežavaju tegobe dugotrajne sistemske transformacije u Srbiji. „Od 2000, proces privatizacije i problemi u privlačenju investicija uslovlili su dalji pad industrijske proizvodnje i kolaps mnogih (mono)industrijskih gradova, povećavajući razvojni jaz između Beograda i drugih gradova, i održavajući značajnom razvojnu podršku od strane republičke vlasti, uključujući i finansijske podsticaje za privlačenje stranih investicija“

(Petrović, 2015: 31). Nezanemarljiv je i uticaj globalne ekonomske krize, čiji se efekti od 2009. godine osećaju i u našem društvu.

Proučavanih osam gradova u Srbiji razlikuju se po geografskoj poziciji i stepenu razvijenosti, odnosno po ekonomskim pokazateljima (Tabela 1), uprkos perifernoj poziciji po pitanju prostorne koncentracije resursa. Stepenu razvijenosti je meren poređenjem vrednosti bruto-domaćeg proizvoda (BDP) po glavi stanovnika u regionu/lokalnoj samoupravi u odnosu na republički prosek (Uredba o utvrđivanju jedinstvene liste razvijenosti regiona i jedinica lokalne samouprave za 2014. godinu). Razvijeni regioni su oni koji ostvaruju veću vrednost BDP-a od republičkog proseka, odnosno Beogradski i Region Vojvodine (SO i ZR), a nedovoljno razvijeni oni u kojima je vrednost BDP-a manja od republičkog proseka, tačnije Region Šumadije i Zapadne Srbije (KG, ŠA, UE i NP), Region Južne i Istočne Srbije (LE i ZA), kao i Region Kosova i Metohije. Prema stepenu razvijenosti jedinice lokalne samouprave mogu pripadati prvoj grupi (stepenu razvijenosti iznad republičkog proseka) – KG i UE, drugoj grupi (stepenu razvijenosti 80–100% republičkog proseka) – ŠA, SO, ZR i ZA, trećoj grupi nedovoljno razvijenih jedinica lokalne samouprave (stepenu razvijenosti 60–80% republičkog proseka) – NP i LE ili četvrtoj grupi izrazito nedovoljno razvijenih jedinica (stepenu razvijenosti ispod 60% republičkog proseka), s tim da se jedinice lokalne samouprave sa stepenom razvijenosti ispod 50% republičkog proseka smatraju devastiranim područjima. Proučavani gradovi razlikuju se i po registrovanoj (ne)zaposlenosti, a podaci iz 2015. godine pokazuju da je situacija najlošija u NP, LE i ZA, a najpovoljnija u UE i ZR (Republički zavod za statistiku, 2016). Prosečne zarade po zaposlenom su iste godine bile najviše u UE i ZR, a najniže u NP, LE i SO.

Potreban je i osvrt na materijalni položaj stanovništva Srbije tokom stabilizacije kapitalističkog poretka. Uprkos neuporedivosti rezultata ovih sa drugim istraživanjima u kojima je proučavan materijalni položaj, ukazivanje na najopštije nalaze potonjih omogućava dublje razumevanje materijalnog položaja stanovnika osam gradova u Srbiji. Prema rezultatima istraživanja iz 2012. godine, u odnosu na nalaze iz 2003. i 1989. godine, dolazi do primetnog pada materijalnog položaja svih društvenih slojeva u Srbiji, osim političara, direktora i preduzetnika, koji su imali neznatno viši materijalni položaj nego tokom ubrzane postsocijalističke transformacije, ali znatno niži nego tokom socijalizma (Manić, 2013: 23–24). Među pripadnicima društvenih slojeva najzastupljeniji je bio niži srednji materijalni položaj (41,8%), zatim je sledio niži (33,1%), srednji (16,9%), viši srednji (6,2%), a viši materijalni položaj je imalo samo 1,9% ispitanika.

Tabela 1. Ekonomski pokazatelji osam gradova u Srbiji

Gradovi	Pokazatelj				
	Region	Stepen razvijenosti	Broj zaposlenih na 1.000 stanovnika 2015. godine	Broj nezaposlenih na 1.000 stanovnika 2015. godine	Prosečna zarada bez poreza i do-prinosa u RSD 2015. godine
Kragujevac	Šumadije i Zapadne Srbije	I grupa	264	124	40.964
Šabac	Šumadije i Zapadne Srbije	II grupa	274	100	38.985
Užice	Šumadije i Zapadne Srbije	I grupa	301	64	42.111
Novi Pazar	Šumadije i Zapadne Srbije	III grupa	202	177	33.346
Sombor	Vojvodine	II grupa	256	87	34.858
Zrenjanin	Vojvodine	II grupa	275	65	41.799
Leskovac	Južne i Istočne Srbije	III grupa	216	137	34.178
Zaječar	Južne i Istočne Srbije	II grupa	224	124	39.222

Izvor: Uredba o utvrđivanju jedinstvene liste razvijenosti regiona i jedinica lokalne samouprave za 2014. godinu i Republički zavod za statistiku, 2016.

Prihodi stanovnika osam gradova u Srbiji

Neizostavan pokazatelj materijalnog položaja su prihodi, a u istraživanjima iz 2013, 2014. i 2015. godine prikupljeni su podaci o prosečnim ukupnim mesečnim prihodima domaćinstava stanovnika osam gradova u Srbiji¹, njihovim izvorima, dugovanjima domaćinstva za troškove

1 Od ispitanika je traženo da procene, imajući u vidu sve izvore prihoda, sa koliko novca mesečno, u proseku, raspolaže njihovo domaćinstvo u evrima. Podaci o prihodima su dobijeni u obliku kontinuirane varijable, koja je naknadno rekodovana u intervalne kategorije prikazane u Tabeli 2.

stanovanja, kreditnom zaduženju i problemima sa otplatom, načinima rešavanja nedostatka novca u domaćinstvu, kao i o subjektivnoj oceni materijalne situacije.

Gotovo polovina domaćinstava stanovnika osam gradova u Srbiji ima prosečne ukupne mesečne prihode do 499 evra, a preko 2/5 od 500 do 999 evra (Tabela 2), s tim da podatke nije dalo 3,8% ispitanika. Domaćinstva iz LE, NP, ZA i ŠA pretežno raspolažu prihodima do 499 evra, a domaćinstva iz SO, UE, ZR i KG od 500 do 999 evra.² O višim prihodima potonjih svedoči i njihova veća zastupljenost u kategoriji prihoda od 1.000 do 1.999 evra, a situacija je slična i kada su u pitanju najviši prihodi, koje imaju samo stanovnici KG, ZA, ZR i UE, mada je u pitanju veoma mali broj domaćinstava. Analizom varijanse je utvrđena statistički značajna razlika u prihodima između gradova ($F = 23,135$, $p = 0,000$).

Tabela 2. Ukupni mesečni prihodi domaćinstava stanovnika osam gradova u Srbiji (u %)

Gradovi	Ukupni mesečni prihodi domaćinstva				Ukupno
	Do 499 evra	500–999 evra	1.000–1.999 evra	2.000–9.999 evra	
Kragujevac	34	48	16,1	1,8	100
Šabac	59,2	34,4	6,4	-	100
Užice	38,5	46,3	14,9	0,3	100
Novi Pazar	53,5	40,5	6	-	100
Sombor	40,6	47,6	11,8	-	100
Zrenjanin	30,6	53	15,5	1	100
Leskovac	67,5	26,3	6,3	-	100
Zaječar	60,8	30	7,6	1,5	100
Ukupno	47,2	41,3	10,8	0,6	100

Prihodi domaćinstava stanovnika osam gradova u Srbiji uglavnom potiču od redovnog zaposlenja, a nezanemarljiv izvor prihoda predstavljaju socijalna primanja i ostali dopunski prihodi, dok su druge vrste pri-

2 Prosečni ukupni mesečni prihodi domaćinstava iznose: LE = 412,53, NP = 464,83, ZA = 474,16, ŠA = 484,10, SO = 545,97, UE = 596,62, ZR = 632,60 i KG = 642,76 evra.

hoda znatno manje zastupljene (Tabela 3). Uočljivo je da stanovnicima gradova sa višim prihodima redovno zaposlenje predstavlja češći izvor dohotka nego stanovnicima gradova sa nižim prihodima, dok su kod drugih socijalna primanja zastupljeniji izvor nego kod prvih.

Tabela 3. Izvori prihoda stanovnika osam gradova u Srbiji (u %)

Gradovi	Vrsta prihoda						
	Redovno zaposlenje	Prodaja poljoprivrednih proizvoda	Socijalna primanja (penzije, socijalna pomoć stipendije, dečji dodatak)	Novčana pomoć iz inostranstva od prijatelja, rođaka	Pomoć u novcu od prijatelja, rođaka u zemlji	Renta na osnovu izdavanja stambenog/poslovnog prostora ili zemlje, kamata, dividenda i sl.	Ostali dopunski prihodi (od dodatnih redovnih ili povremenih poslova)
Kragujevac	81	6,1	40,9	2,9	9,5	3,7	24,3
Šabac	69,7	6,1	48	3,5	2,6	6,6	18,8
Užice	78	8,1	36	4	4,7	3,1	25,5
Novi Pazar	69,6	0,7	50,8	4,3	2,7	1,7	27,4
Sombor	70,9	7,8	43	2,8	3,9	10,7	25
Zrenjanin	80	5,3	45,2	3,6	8,2	10,7	24,6
Leskovac	66,6	10,4	52,2	3,7	5,7	3,3	21,9
Zaječar	68	5,4	55,3	6,7	5,1	5,1	29,4
Ukupno	73,2	6,2	46,2	3,9	5,4	5,5	24,5

Neplaćene račune za stan (stanarinu, struju, vodu i ostale komunalne usluge) duže od tri meseca ima 9,8% domaćinstava stanovnika osam gradova u Srbiji. Najčešće dugovanja za troškove stanovanja imaju stanovnici NP (15,1%) i ŠA (15%), zatim KG (12,7%), UE (9%), ZA (7,5%) i LE (6,6%), a najređe žitelji SO (5,6%) i ZR (5,3%). Nalazi pokazuju da su prihodi nedovoljni za zadovoljavanje osnovnih potreba domaćinstava, što uslovljava kašnjenje u plaćanju komunalnih usluga, kao i da viši prihodi ne podrazumevaju i redovnije plaćanje troškova stanovanja.

Na nedovoljnost prihoda ukazuju i podaci da gotovo 1/3 domaćinstava stanovnika osam gradova u Srbiji pribegava kreditnom zaduženju, a skoro 1/7 njih je suočena sa problemima sa otplatom (Tabela 4). Kreditno zaduženje je zastupljenije kod stanovnika gradova sa višim prihodima, a prednjače žitelji UE od kojih preko 2/5 ima kreditno zaduženje. Ređe je zastupljeno kod stanovnika gradova sa nižim prihodima, s tim da uzimanju kredita najređe pribegavaju žitelji NP, manje od 1/5 njih. Nalazi sugerišu da je kreditno zaduženje strategija poboljšanja materijalnog položaja, odnosno da se domaćinstva sa nižim prihodima ne upuštaju u kreditno zaduženje zbog nemogućnosti da ga otplate ili da ga dobiju. Problemi sa otplatom kredita su uglavnom ravnomerno zastupljeni kod stanovnika proučavanih gradova i sa njima se suočava svaki šesti-sedmi dužnik, uz izuzetak SO, sa najizraženijim problemima na ovom planu (svaki treći dužnik) i ZA, sa najmanje izraženim problemima sa otplatom (svaki 13. dužnik).³

Tabela 4. Kreditna zaduženja i problemi sa otplatom stanovnika osam gradova u Srbiji (u %)

Gradovi	Kreditna zaduženja i problemi sa otplatom			Ukupno
	Nemaju kredit	Imaju kredit		
		Redovno otplaćuju	Problemi sa otplatom	
Kragujevac	66,9	29,1	4	100
Šabac	71,9	24,6	3,5	100
Užice	59,3	35,7	5	100
Novi Pazar	82,6	15,4	2	100
Sombor	66,6	25,8	7,7	100
Zrenjanin	66	29,4	4,6	100
Leskovac	75,4	21,3	3,3	100
Zaječar	67,1	30,6	2,3	100
Ukupno	69,4	26,6	4	100

Kreditno zaduženje nije jedino rešenje problema nedovoljnih prihoda stanovnika osam gradova u Srbiji. Skoro polovina njih nedostatak novca u

3 Imajući u vidu da su uzorci relativno mali, broj domaćinstava koja imaju probleme sa otplatom kredita kreće se od 6 (NP) do 22 (SO).

domaćinstvu rešava odricanjem radi smanjenja potrošnje, najčešće žitelji LE, a najređe stanovnici ŠA, dok su ostali načini znatno manje zastupljeni (Tabela 5). Nalazi pokazuju da su mogućnosti i/ili resursi za sticanje dodatne zarade ograničeni, uštedovina nepostojeća ili nedovoljna, ali se ispitanici ipak ređe oslanjaju na pomoć porodice i prijatelja, podižu kredite ili nedostatak novca rešavaju na neki drugi način.

Tabela 5. Najčešći načini rešavanja nedostatka novca u domaćinstvu (u %)

Gradovi	Načini rešavanja problema nedostatka novca						Ukupno
	Trošimo uštedevinu	Odričemo se nekih stvari kako bismo smanjili potrošnju	Pozajmljujemo novac od prijatelja/rođaka/poznanika	Podižemo kredite ili koristimo dozvoljeni minus	Trudimo se da nešto dodatno zaradimo	Nešto drugo	
Kragujevac	13,3	48,3	13,3	6,6	18,3	0,3	100
Šabac	11,2	41,9	19,2	12,4	13,3	2,1	100
Užice	9	48,3	7,8	9	23,7	2,2	100
Novi Pazar	33	47,5	5,7	2	11,8	-	100
Sombor	12,7	48,2	7,4	5,6	21,5	4,6	100
Zrenjanin	16,2	49	7,6	8,3	18,2	0,7	100
Leskovac	15,7	55,3	11,3	6	9,3	2,3	100
Zaječar	11,8	44,4	17,8	11,2	11,5	3,3	100
Ukupno	15,2	47,8	11,5	7,7	16	1,9	100

Predmet proučavanja bilo je i subjektivno vrednovanje materijalne situacije domaćinstva. Stanovnici osam gradova u Srbiji ukazuju da njihova domaćinstva pretežno imaju dovoljno novca samo za osnovne stvari, manje od 1/3 može da priušti i druge stvari osim osnovnih, dok je gotovo 1/5 egzistencijalno ugrožena (Tabela 6). Najlošije materijalnu situaciju svog domaćinstva ocenjuju stanovnici NP, a najbolje žitelji KG, u skladu sa objektivnim pokazateljima. Primetno je i da su stanovnici gradova sa

višim prihodima češće ukazivali da njihova domaćinstva mogu da priušte i luksuzne stvari nego žitelji gradova sa nižim prihodima, s tim da su domaćinstvima ispitanika luksuzna dobra veoma retko dostupna.

Tabela 6. Opis materijalne situacije domaćinstva (u %)

Gradovi	Opis materijalne situacije				Ukupno
	Često nam nedostaje novac čak i za osnovne stvari	Imamo dovoljno novca samo za osnovne stvari	Imamo dovoljno novca i za druge stvari, osim osnovnih	Možemo sebi da priuštimo i luksuzne stvari	
Kragujevac	12,9	52,8	30,1	4,2	100
Šabac	17,1	52,9	29,2	0,9	100
Užice	19,3	50,9	28	1,9	100
Novi Pazar	20,1	59,9	19,4	0,7	100
Sombor	19,5	50,5	28,6	1,4	100
Zrenjanin	14,5	48	35,2	2,3	100
Leskovac	23,1	47,6	28,2	1	100
Zaječar	25,7	44,7	28,3	1,3	100
Ukupno	18,8	51	28,4	1,8	100

Imovina stanovnika osam gradova u Srbiji

Imovina je izuzetno značajna dimenzija materijalnog položaja jer se kroz posedovanje (ne)pokretne imovine akumuliraju materijalna dobra. Predmet razmatranja su sledeći aspekti imovinskog stanja domaćinstava stanovnika osam gradova u Srbiji 2013, 2014. i 2015. godine: vlasništvo nad stambenim objektom, njegova površina, posedovanje dodatnih stambenih jedinica, poslovnog prostora, zemlje i putničkog automobila.

Kada je reč o vlasničkom statusu, treba imati u vidu da je u postsocijalizmu „Srbija postala društvo vlasnika stanova“ (Petrović, 2004: 280). Društveni stambeni fond je privatizovan nakon 1990. godine. Nosioci sta-

narskog prava, među kojima su bili najzastupljeniji rukovodioci i stručnjaci (Vujović, 1994: 94), otkupili su stanove, čime su se po vlasničkom statusu izjednačili sa nižim društvenim slojevima,⁴ do tada najprisutnijim među vlasnicima stambenih objekata. Time ovaj indikator materijalnog položaja donekle gubi na značaju, iako je neizostavan, jer rešavanje stambenog pitanja predstavlja fundamentalnu potrebu.

Skoro 9/10 ispitanika iz osam gradova u Srbiji živi u stanovima/kućama u vlasništvu domaćinstva (Tabela 7). Vlasnički status je najzastupljeniji kod domaćinstava stanovnika LE (90,7%), najmanje zastupljen kod žitelja SO (82,9%), dok je u drugim gradovima vlasnička struktura uglavnom ujednačena (84,7%–86,6%). Međutim, stambeni položaj vlasnika nije podjednako siguran, imajući u vidu da je svaki 18. objekat kupljen na kredit koji se otplaćuje ili je pod hipotekom. Stanovnici UE i SO prednjače u ovakvom načinu rešavanja stambenog pitanja, dok su mu žitelji LE i NP najmanje skloni. Po učestalosti sledi podstanarski status, „najnepovoljniji oblik 'rešavanja' stambenog pitanja“ (Bogdanović, 1991: 243), koji ima skoro 1/12 domaćinstava stanovnika osam gradova u Srbiji. Stanove/kuće najčešće iznajmljuju žitelji ZA i SO, a najređe stanovnici LE. Relativno visok udeo domaćinstava koja iznajmljuju stambene objekte je pokazatelj nedovoljnih i/ili nesigurnih prihoda, koji onemogućavaju trajno rešavanje stambenog pitanja. Nije zanemarljiv ni udeo domaćinstava koja ne poseduju stambene objekte, ali koriste stan u vlasništvu rođaka ili prijatelja bez naknade (5,7%), što najčešće čine stanovnici ZA, a najređe ŠA i KG. To može biti deo „strategije odlaganog transfera vlasništva i plaćanja poreza“ (Petrović, 2004: 280), ali i prikrivenog izdavanja stambenih jedinica. Preostala domaćinstva žive u stanovima u vlasništvu preduzeća, opštine, države ili su stambeno pitanje rešila na neki drugi način (ukupno 1%).

Površina stana/kuće takođe predstavlja uobičajen indikator materijalnog položaja, mada ne omogućava potpun uvid u uslove stanovanja ako nisu raspoložive i informacije o opremljenosti stambene jedinice, koje nisu prikupljene u istraživanjima 2013, 2014. i 2015. godine. Stanovnici osam gradova u Srbiji uglavnom žive u stambenim jedinicama srednje veličine, tj. 50–99 m² (Tabela 8). Najprisutniji u ovoj kategoriji su stanovnici UE, a najmanje zastupljeni žitelji ZR. Nije zanemarljiva ni 1/3 onih koji žive u velikim objektima (100m² i više), s tim da nji-

4 Izjednačavanjem vlasničkog statusa je došlo „do diskontinuiteta u tipu svojine, ali do kontinuiteta u privilegijama“ (Vujović, 1994: 94) viših društvenih slojeva, jer su po niskim cenama otkupili kvalitetnije stanove na boljim lokacijama, za koje su do privatizacije plaćali neekonomsku stanarinu.

hov udeo opada sa povećanjem stambene površine.⁵ U ovoj kategoriji su najprisutniji stanovnici ZR (49,2%) i SO (42,3%), slede žitelji LE (39,1%), KG (34,5%), ŠA (33,7%) i NP (33,6%), a najmanje su zastupljeni stanovnici UE (20,4%) i ZA (20,4%). Manje od 1/8 domaćinstava živi u stanovima male površine (manje od 50 m²), najčešće stanovnici ZA, a najređe stanovnici NP. Razlike u standardu stanovanja uslovljene su materijalnim položajem domaćinstva ispitanika, ali i tipom stanovanja (kolektivno – stambene zgrade i individualno – porodične kuće), koje je pokazatelj „različitih životnih stilova i stambenih preferenci“ (Petrović, 2004: 277).

Tabela 7. Vlasništvo nad stanom/kućom domaćinstava stanovnika osam gradova u Srbiji (u %)

Gradovi	Vlasnički status						Ukupno
	U vlasništvu domaćinstva, bez hipoteke ili kredita	U vlasništvu domaćinstva, sa hipotekom ili kreditom	U vlasništvu preduzeća, opštine/države	U vlasništvu rođaka ili prijatelja, koristi se bez naknade	U vlasništvu lica od kog se iznajmljuje stan (podstanari)	Nešto drugo	
Kragujevac	83,1	3,4	-	4,7	8,7	-	100
Šabac	83,2	3,2	0,3	4,6	8,1	0,6	100
Užice	76,7	9	1,2	5,6	6,8	0,6	100
Novi Pazar	86,3	0,3	1,3	5	6,7	0,3	100
Sombor	74,5	8,4	0,7	6,6	9,1	0,7	100
Zrenjanin	80	4,7	0,3	6	8,3	0,7	100
Leskovac	88,7	2	-	5	4	0,3	100
Zaječar	75,7	4,2	1,2	8,4	10	0,3	100
Ukupno	81,1	4,4	0,6	5,7	7,8	0,4	100

5 Stanovi velike površine razdvojeni su u tri grupe (100–149 m², 150–199 m², 200 m² i više) radi dobijanja preciznijeg uvida.

Tabela 8. Površina stana/kuće stanovnika osam gradova u Srbiji (u %)

Gradovi	Površina stana/kuće					Ukupno
	Mala	Srednja	Velika			
	Manje od 50 m ²	50–99 m ²	100–149 m ²	150–199 m ²	200 m ² i više	
Kragujevac	16,4	49,1	15,9	9,3	9,3	100
Šabac	12,6	53,7	18,8	10	5	100
Užice	15,7	63,8	13,5	3,8	3,1	100
Novi Pazar	7	59,4	21,8	7,4	4,4	100
Sombor	10,5	47,2	26,2	9,4	6,6	100
Zrenjanin	9,4	41,5	31,4	10,7	7	100
Leskovac	9,6	51,2	23,1	7,1	8,9	100
Zaječar	21,1	58,5	9,9	5,1	5,4	100
Ukupno	13	53	19,8	7,9	6,3	100

Vlasništvo nad dodatnim stambenim objektom je veoma značajan pokazatelj materijalnog položaja, pa su prikupljeni podaci da li domaćinstvo poseduje dodatnu stambenu jedinicu, kao i gde se ona nalazi.⁶ Poseduje je više od 1/5 stanovnika osam gradova u Srbiji (Tabela 9), najčešće žitelji UE, a najređe stanovnici NP. Najzastupljenija lokacija dodatnog stana/kuće je selo na području Srbije, a može se pretpostaviti da uglavnom podrazumeva imovinu nasleđenu od predaka koja nije velike tržišne vrednosti. Stanovnici UE prednjače u posedovanju dodatnog stambenog objekta na selu, a na začelju su žitelji NP. Naredna lokacija stambenog objekta po učestalosti je drugi grad u Srbiji, koji je verovatno pristupačniji usled uticaja lokalnog tržišta nekretnina na vrednost objekta. Žitelji SO ih najčešće poseduju, a NP opet najređe. Ispitanici relativno retko poseduju stambene objekte u Beogradu, što nije iznenađujuće imajući u vidu njihove više tržišne cene. Prednjače stanovnici ZA, a na začelju su žitelji LE. Još ređe domaćinstva poseduju stambene jedinice u zemljama bivše Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ), što takođe nije iznenađujuće, s

6 Ukoliko domaćinstvo poseduje više dodatnih stambenih jedinica, prikupljeni su podaci o lokaciji najvrednije.

obzirom na imovinsko-pravne probleme na ovim prostorima tokom i nakon građanskog rata, a nemaju ih samo anketirani stanovnici LE. Najređa lokacija dodatnih stambenih objekata je inostranstvo, a poseduju ih ispitanici iz polovine proučavanih gradova.

Tabela 9. Posedovanje dodatne stambene jedinice i njena lokacija (u %)

Gradovi	Dodatna stambena jedinica						Ukupno
	Ne poseduje	Poseduje					
		U Beogradu	U drugom gradu u Srbiji	U selu u Srbiji	U zemljama bivše SFRJ	U inostranstvu	
Kragujevac	74,7	1,6	10,6	11,9	0,5	0,8	100
Šabac	83,8	1,7	5,2	9	0,3	-	100
Užice	69,9	1,9	5,9	20,8	1,2	0,3	100
Novi Pazar	93,3	1	2,3	3	0,3	-	100
Sombor	75,7	2,1	12,8	5,2	3,1	1	100
Zrenjanin	80,9	3,3	7,9	7,2	0,7	-	100
Leskovac	81,2	0,3	8,7	9,7	-	-	100
Zaječar	71	2,7	7,5	17,1	0,7	1	100
Ukupno	78,7	1,8	7,6	10,6	0,8	0,4	100

Poslovni prostor poseduje 9,7% domaćinstava stanovnika osam gradova u Srbiji. Kao vlasnici poslovnog prostora izdvajaju se žitelji NP (12%), zatim LE (11,4%), ZR (10,9%), KG (10,8%), ŠA (10,4%) i SO (10,4%), a najređe ga imaju stanovnici UE (6,5%) i ZA (5,2%). Može se pretpostaviti da je ovaj tip nekretnine najčešće u vlasništvu sitnih preduzetnika, na osnovu nalaza istraživanja na reprezentativnom uzorku stanovništva Srbije iz 2012. godine (Manić i Mirkov, 2014: 56), pa je logično da prednjače domaćinstva iz NP, grada poznatog po maloj privredi.

Zemljom u vlasništvu raspolaže 18,4% domaćinstava stanovnika osam gradova u Srbiji, od kojih većina ima veoma male posede, tačnije manje od 1 hektara (89,1%). Nalazi su očekivani, imajući u vidu da „više od polovine poljoprivrednih poseda u Srbiji čine oni manji od 2 ha“ (Vujo-

vić, 2013: 103), a istraživanjem su obuhvaćeni stanovnici gradova srednje veličine, kojima poljoprivreda nije osnovna delatnost. Najčešće, obradivo zemljište poseduju žitelji ŠA (24,6%), UE (23,3%) i ZA (23,2%), zatim KG (18,7%), LE (18,6%) i SO (17,7%), a najređe ZR (10,5%) i NP (9%).

Putnički/e automobil/e poseduje preko 3/5 domaćinstava stanovnika osam gradova u Srbiji (Tabela 10). Prednjače stanovnici KG, u čijem gradu se nalazi automobilska industrija, a na začelju su žitelji NP. Domaćinstva pretežno raspolazu jednim automobilom, a njihova struktura prema gradovima je relativno ujednačena (52–63%), s tim da su stanovnici UE, KG i SO najčešće vlasnici, a žitelji NP najređe. Ispod 1/10 domaćinstava ima više od jednog automobila, uz relativno umeren stepen varijacije po gradovima (2,6–14,5%), ali njihov različiti raspored. Stanovnici ZR i KG najčešće poseduju više od jednog automobila, a žitelji ZA najređe.

Tabela 10. Posedovanje putničkog automobila (u %)

Gradovi	Posedovanje putničkog automobila			Ukupno
	Ne poseduje	Poseduje		
		Jedan	Više od jednog	
Kragujevac	27,7	58,3	14	100
Šabac	28,6	63	8,4	100
Užice	35,7	58,4	5,9	100
Novi Pazar	43,5	51,2	5,4	100
Sombor	32,3	58,3	9,4	100
Zrenjanin	28	57,6	14,5	100
Leskovac	38	52	10	100
Zaječar	42,4	55	2,6	100
Ukupno	34,2	56,9	8,9	100

Materijalni položaj stanovnika osam gradova u Srbiji

Naposletku, predmet analize je ukupan materijalni položaj stanovnika osam gradova u Srbiji. Meren je kompozitnim indeksom materijalnog položaja, a formiran na osnovu indikatora o prihodima i imovini domaćinstva. Predstavljen je u obliku intervalne skale, koju čine niži, niži srednji, srednji, viši srednji i viši materijalni položaj.

Rezultati istraživanja iz 2013, 2014. i 2015. godine pokazuju da je materijalni položaj stanovnika osam gradova u Srbiji pretežno niži srednji, preko 1/5 ima srednji, manje od 1/5 niži materijalni položaj, viši srednji 6,4%, dok samo 1% ima viši materijalni položaj (Tabela 11). Posmatrano prema gradovima, postoje odstupanja u navedenom redosledu kategorija materijalnog položaja. Naime, u NP, LE i ZA po učestalosti nakon nižeg srednjeg sledi niži, pa srednji materijalni položaj, dok je kod preostalih pet gradova nakon nižeg srednjeg najučestaliji srednji materijalni položaj, pa niži. Žitelji NP, LE i ZA, kao i ŠA, u odnosu na stanovnike SO, UE, KG i ZR, ređe su prisutni u kategoriji višeg srednjeg materijalnog položaja, dok žitelja NP i LE i nema u kategoriji višeg materijalnog položaja. Analizom varijanse je utvrđena statistički značajna razlika u materijalnom položaju između gradova ($F = 26,969$, $p = 0,000$).⁷

Tabela 11. Materijalni položaj stanovnika osam gradova u Srbiji (u %)

Gradovi	Materijalni položaj					Ukupno
	Niži	Niži srednji	Srednji	Viši srednji	Viši	
Kragujevac	11,6	50,5	25,4	9	3,4	100
Šabac	16,5	57,7	20,3	4,9	0,6	100
Užice	13,1	51,7	25,5	9,3	0,3	100
Novi Pazar	34,8	52,5	11,4	1,3	-	100
Sombor	15,6	48,3	26	9,7	0,3	100
Zrenjanin	9,9	47,4	32,8	7,9	2	100
Leskovac	28,9	53,5	14,6	3	-	100
Zaječar	22,4	56,9	14,7	5,4	0,6	100
Ukupno	18,8	52,4	21,4	6,4	1	100

Pored objektivnih pokazatelja materijalnog položaja, predmet istraživanja bilo je i subjektivno vrednovanje materijalnog položaja domaćinstva u odnosu na druga domaćinstva u svom gradu, kao i u Srbiji. Spearmanovim koeficijentom korelacije ranga utvrđena je pozitivna korelacija između indeksa materijalnog položaja i subjektivne ocene materijalnog polo-

7 Prosečna vrednost na skali materijalnog položaja iznosi: NP = 1,79, LE = 1,92, ZA = 2,05, ŠA = 2,15, SO = 2,31, UE = 2,32, KG = 2,42 i ZR = 2,45.

žaja domaćinstva, i u odnosu na druga domaćinstva u gradu⁸ i u Srbiji⁹. Dakle, što je viši materijalni položaj domaćinstva, to ga ispitanici ocenjuju bolje u odnosu na materijalni položaj drugih domaćinstava.

Ispitanici iz osam gradova pretežno smatraju da je materijalni položaj njihovog i drugih domaćinstava u gradu isti (Tabela 12),¹⁰ zatim sledi bolji, lošiji, mnogo lošiji, a naposljetku mnogo bolji. Najčešće su mišljenja da je materijalni položaj njihovog domaćinstva isti kao kod drugih domaćinstava u gradu žitelji NP, a najređe ZA. Pretpostavka je da ispitanici formiraju ocenu na osnovu uvida u materijalni položaj domaćinstava iz svog okruženja, odnosno da se pretežno susreću sa osobama iz svoje radne i/ili stambene sredine, kao i sa prijateljima koji su istog ili sličnog klasnog položaja, a i njime uslovljenog materijalnog položaja.

Tabela 12. Ocena materijalnog položaja svog domaćinstva u odnosu na druga domaćinstva u gradu (u %)

Gradovi	Ocena materijalnog položaja svog domaćinstva u odnosu na druga domaćinstva u gradu					Ukupno
	Mnogo lošiji	Lošiji	Isti	Bolji	Mnogo bolji	
Kragujevac	2,9	13,3	64	19,2	0,6	100
Šabac	4,1	15,1	60,4	19,2	1,3	100
Užice	2,1	16,9	62,4	17,2	1,4	100
Novi Pazar	4,2	15	66,2	12,5	2,1	100
Sombor	3,2	12,8	58	24,9	1,1	100
Zrenjanin	1,7	13,9	58,2	22,8	3,4	100
Leskovac	4,5	20,1	61,2	13,5	0,7	100
Zaječar	4,3	18,6	50,2	24,9	2	100
Ukupno	3,4	15,7	60,1	19,3	1,5	100

8 Korelacija između promenljivih je srednje jačine u NP ($r = 0,437$), LE ($r = 0,445$), ŠA ($r = 0,451$) i ZA ($r = 0,488$), a jaka u UE ($r = 0,506$), KG ($r = 0,533$), ZR ($r = 0,574$) i SO ($r = 0,622$).

9 Veza između objektivnog materijalnog položaja i njegove subjektivne ocene u odnosu na druga domaćinstva u Srbiji je slaba u NP ($r = 0,231$), srednja u LE ($r = 0,313$), UE ($r = 0,373$), ŠA ($r = 0,419$), ZA ($r = 0,456$), KG ($r = 0,491$) i ZR ($r = 0,494$), a jaka u SO ($r = 0,560$).

10 Materijalni položaj svog domaćinstva u odnosu na druga u gradu nije moglo da oceni ukupno 5,6% ispitanika: KG 10,3%, UE 9,4%, ŠA 7,6%, LE 4%, ZA 3,5%, NP 3,4%, ZR 3%, SO 2,1%.

Ocene su drugačije kada ispitanici porede materijalni položaj svog domaćinstva sa drugim domaćinstvima u Srbiji (Tabela 13).¹¹ Iako najčešće smatraju da je materijalni položaj njihovog domaćinstva isti kao kod drugih domaćinstava, udeo ovog odgovora se smanjuje na manje od polovine ispitanika, lošiji i bolji materijalni položaj zamenjuju mesta, dok kod preostale dve kategorije nema promene u redosledu. Ocene materijalnog položaja domaćinstava iz drugih gradova u Srbiji su verovatno češće formirane na osnovu posrednih uvida, a samim tim i nepouzdanije, ali ukazuju na to da druge gradove stanovnici KG, ŠA, UE, NP, SO, ZR, LE i ZA percipiraju kao sredine koje omogućavaju lošiji materijalni standard svojim žiteljima.

Tabela 13. Ocena materijalnog položaja svog domaćinstva u odnosu na druga domaćinstva u Srbiji (u %)

Gradovi	Ocena materijalnog položaja svog domaćinstva u odnosu na druga domaćinstva u Srbiji					Ukupno
	Mnogo lošiji	Lošiji	Isti	Bolji	Mnogo bolji	
Kragujevac	4	23	58,7	13,7	0,7	100
Šabac	7,2	18,3	56,2	16,7	1,6	100
Užice	7,7	28,1	49,3	13,5	1,5	100
Novi Pazar	10,6	38,5	41,5	8,3	1,1	100
Sombor	5,2	25,7	46,5	21,2	1,5	100
Zrenjanin	2,5	24,2	48,4	22,7	2,2	100
Leskovac	14,8	43,1	38,2	3,9	-	100
Zaječar	10,1	42,2	33,8	13,2	0,7	100
Ukupno	7,8	30,3	46,7	14,1	1,1	100

Zaključna razmatranja

Rezultati analize pokazuju da stanovnici KG, ŠA, UE, NP, SO, ZR, LE i ZA pretežno imaju niži srednji materijalni položaj, ali i da postoje razlike u materijalnom položaju žitelja osam gradova u Srbiji, koje su

11 Materijalni položaj svog domaćinstva u odnosu na druga u Srbiji nije moglo da oceni ukupno 10,5% ispitanika: KG 20,6%, UE 13,8%, ŠA 11%, NP 10,8%, ZR 8,3%, SO 6,3%, LE 5,4%, ZA 5,1%.

uočljive i kada su predmet posmatranja njegove dimenzije, odnosno prihodi i imovina.

Skoro polovina domaćinstava stanovnika proučavanih gradova srednje veličine raspolaže niskim ukupnim mesečnim prihodima (do 499 evra), s tim da žitelji SO, UE, ZR i KG imaju više prihode u odnosu na stanovnike ostalih gradova. Izvor prihoda je pretežno redovno zaposlenje, a nedovoljni su za ispunjavanje osnovnih potreba domaćinstava, imajući u vidu da gotovo svako deseto domaćinstvo ima neplaćene račune za stan, a svako treće pribegava kreditnom zaduženju, češće stanovnici gradova sa višim prihodima. Žitelji KG, ŠA, UE, NP, SO, ZR, LE i ZA navode da dohoci njihovih domaćinstava pretežno omogućavaju obezbeđivanje samo osnovnih stvari, dok gotovo svako peto domaćinstvo ne može često ni to da priušti. Skoro polovina domaćinstava nedostatak novca rešava odricanjem radi smanjenja potrošnje. Najlošiju situaciji po pitanju dimenzije prihoda, iako ne i najmanje ukupne mesečne prihode, imaju stanovnici NP, koji najčešće imaju dovoljno novca isključivo za osnovne stvari i duguju za račune za stan, a najređe se kreditno zadužuju.

Kada je o imovini stanovnika osam gradova u Srbiji reč, oni pretežno raspolažu stambenom jedinicom u vlasništvu domaćinstva, koja je uglavnom srednje veličine, a svako peto domaćinstvo poseduje i dodatni stambeni objekat. Poslovni prostor ima svako deseto domaćinstvo, zemlju svako peto, a većina poseduje jedan putnički automobil. Stanovnici NP su i po pitanju imovine u najlošijoj situaciji u odnosu na žitelje drugih gradova, tačnije najređe poseduju dodatnu stambenu jedinicu, zemlju i automobil.

Kompozitni indeks materijalnog položaja ukazuje na to da skoro polovina stanovnika proučavanih gradova ima niži srednji materijalni položaj, što nije neočekivan nalaz, imajući u vidu rezultate istraživanja na reprezentativnom uzorku stanovništva Srbije 2012. godine, uz podsećanje da su neuporedivi, nasleđe socijalističkog poretka i tegobe dugotrajne systemske transformacije, kao i efekte globalne ekonomske krize. Međutim, posmatrano prema gradovima, uočeno je odstupanje u zastupljenosti drugih kategorija materijalnog položaja. U NP, LE i ZA nakon najučestalijeg nižeg srednjeg materijalnog položaja sledi niži, za razliku od preostalih pet gradova, kod kojih sledi srednji. Drugim rečima, stanovnici ŠA, SO, UE, KG i ZR imaju bolji materijalni položaj nego žitelji prva tri grada, koji su u lošijoj ekonomskoj poziciji i prema objektivnim statističkim pokazateljima (na primer, broj (ne)zaposlenih na 1.000 stanovnika). Može se zapaziti da je raspoređivanje žitelja NP, LE i ZA na skali materijalnog položaja sličnije onom dobijenom na reprezentativnom uzorku stanovništva Srbije 2012. godine, nego ŠA, SO, UE, KG i ZR. Iako proučavanih osam

gradova srednje veličine imaju perifernu poziciju, kada je reč o prostornoj koncentraciji resursa u Srbiji, nalazi sugerišu postojanje razlika po pitanju njihovog teritorijalnog kapitala. Žitelji KG, ŠA, UE, SO i ZR, lokalnih samouprava koje pripadaju prvoj i drugoj grupi prema stepenu razvijenosti, u povoljnijem su položaju od stanovnika preostala tri grada, od kojih ZA pripada drugoj grupi, a NP i LE trećoj grupi prema stepenu razvijenosti. Nesumnjivo je najnepovoljniji materijalni položaj stanovnika NP, prema rezultatima istraživanja, kao i objektivnim ekonomskim pokazateljima. Međutim, upitno je da li je njihov materijalni položaj zaista toliko nepovoljan, imajući u vidu da je tokom blokirane postsocijalističke transformacije NP bio poznat po sivoj ekonomiji, koja je i danas veoma izražena u ovom gradu.

Literatura

- Bogdanović, Marija. 1991. Materijalni standard društvenih slojeva, u: Popović, Mihailo (ur.). 1991. *Srbija krajem osamdesetih*. Beograd: ISI FF.
- Lazić, Mladen. 1994. *Sistem i slom*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, Mladen. 2011. *Čekajući kapitalizam*. Beograd: Službeni glasnik.
- Manić, Željka. 2013. Operacionalizacija pojma društveni položaj u istraživanjima društvene strukture u Srbiji, u: Lazić, Mladen i Slobodan Cvejić (prir.). *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*, Beograd: ISI FF i Čigoja štampa.
- Manić, Željka i Anđelka Mirkov. 2014. Materijalni položaj ekonomske elite, u: Lazić, Mladen (prir.). *Ekonomski elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*, Beograd: ISI FF i Čigoja štampa.
- Petrović, Mina. 2004. Stambeni položaj i stambene strategije domaćinstava u Srbiji, u: Milić, Anđelka (ur.). *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*. Beograd: ISI FF.
- Petrović, Mina. 2014. *Društvo i gradovi: između lokalnog i globalnog*. Beograd: ISI FF i Čigoja štampa.
- Petrović, Mina. 2015. Gradovi kao specifični društveni entiteti: Studije slučaja četiri grada u Srbiji, u: Milenković, Pavle, Stojšin, Snežana i Ana Pajvančić-Cizelj (prir.). *Društvo i prostor*. Novi Sad: Srpsko sociološko društvo, Filozofski fakultet u Novom Sadu i Institut za uporedno pravo iz Beograda.
- Republički zavod za statistiku, 2016. *Opštine i regioni u Republici Srbiji, 2016*, Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Uredba o utvrđivanju jedinstvene liste razvijenosti regiona i jedinica lokalne samouprave za 2014. godinu, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 104/2014, <http://ras.gov.rs/uploads/2017/03/podrska%20za%20otvaranje%20novih%20radnih%20mesta/Lista%20razvijenosti%20JLS.pdf>, posećeno 10.08.2017. godine.

Vujović, Sreten. 1994. Promene u materijalnom standardu i načinu života društvenih slojeva, u: Lazić, Mladen (prir.). *Razaranje društva: Jugoslovensko društvo u krizi 90-ih*. Beograd: Filip Višnjić.

Vujović, Sreten. 2013. Problemi ruralnog razvoja postsocijalističke Srbije u kontekstu društveno-ekonomske krize. *Limes*, god. 9, br. 3: 95–116.

THE ECONOMIC POSITION OF THE INHABITANTS OF EIGHT CITIES IN SERBIA

Željka Manić

University of Belgrade – Faculty of Philosophy

Abstract: The subject of this paper is studying of the economic position of inhabitants of Kragujevac, Šabac, Užice, Novi Pazar, Sombor, Zrenjanin, Leskovac and Zaječar. The main goal of this paper is to determine economic position of the inhabitants of eight cities in Serbia, as well as analysis of differences in their economic positions. The analysis is based on surveys conducted in 2013, 2014 and 2015 on a representative sample of the population of eight cities, within the subproject *Characteristics of Territorial Capital in Serbia* of the Institute for Sociological Research, Faculty of Philosophy, Belgrade. The results of the analysis show that inhabitants of the studied cities mostly have lower middle economic position, but also that there are differences in their economic positions, which are also noticeable when the subject of analysis are dimensions of economic position, i.e. income and property.

Key words: economic position, Kragujevac, Šabac, Užice, Novi Pazar, Sombor, Zrenjanin, Leskovac, Zaječar

PERCEPCIJA POSTSOCIJALISTIČKOG RAZVOJA BEOGRADA U ODNOSU NA DRUGE GRADOVE I REGIONE U SRBIJI*

Vera Backović**

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet

Apstrakt: Proces postsocijalističke transformacije značajno utiče na urbani razvoj jer se tokom ovog perioda konstituišu novi akteri, menja se *uloga* gradova, njihova prostorna struktura, ali i prostorna struktura na nacionalnom nivou. U procesu globalnog ekonomskog povezivanja prostorna distribucija kapitala i kontrolnih funkcija uslovljava povećavanje razlika između većih gradova i manjih, gradova i seoskih naselja, a posebno između glavnog grada i ostalog dela zemlje. Na porast regionalnih razlika utiče i propast industrije u manjim gradovima. U radu se analizira regionalni razvoj u postsocijalističkom periodu iz perspektive stanovnika i *lokalne elite* osam gradova u Srbiji na osnovu istraživanja koje je realizovao Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu u okviru potprojekta „Karakteristike teritorijalnog kapitala u Srbiji“.

Kvantitativno i kvalitativno istraživanje sprovedeno je u gradovima srednje veličine u Srbiji u periodu od 2013. do 2015. godine. Anketa je realizovana na reprezentativnim uzorcima: u Kragujevcu (N=379), Novom Pazaru (N=299), Šapcu (N=346), Užicu (N=322), Somboru (N=288), Zrenjaninu (N=304), Leskovcu (N=301) i Zaječaru (N=313). Polustrukturisani intervjui su obavljani sa značajnim akterima na lokalnom nivou: predstavnicima lokalne samouprave (kancelarije za regionalni/ekonomski razvoj, kulture i socijalne zaštite), predstavnicima institucija kulture (muzej, pozorište, kulturni centar), privatnih firmi (lokalna mala/srednja preduzeća) i civilnog sektora. U Kragujevcu je intervjuisano 15 sagovornika, u Šapcu 12, Užicu 17, Novom Pazaru 14, Somboru 15, Zrenjaninu 13, Leskovcu 16 i Zaječaru 15.

Ključne reči: gradovi, Beograd, razvoj, percepcija

* Rad je deo projekta „Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri“ (evid. br. 179035), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

** vera.backovic@f.bg.ac.rs

Uvod

Procesi transformacije socijalizma u kapitalizam i industrijske u postindustrijsku ekonomiju, praćeni globalnim procesima povezivanja, utiču na konstituisanje novih aktera i menjanje glavnih činilaca gradskog i regionalnog razvoja. U novonastalim uslovima na razvoj gradova i regiona utiče delovanje unutrašnjih aktera i spoljašnjih aktera – akteri koji su uključeni u procese ekonomske i političke globalizacije (proširenje Evropske unije) (Tosics, 2005). Najznačajnija promena je nestajanje države kao glavnog aktera planiranja i usmeravanja razvoja i pojava novih (transnacionalnih) aktera iz privatnog sektora. U postsocijalističkom modelu razvoja preuzima se preduzetnički model upravljanja čija osnova je javno-privatno partnerstvo (Harvi, 2005) i dominacija ekonomske politike nad urbanom, socijalnom, obrazovnom i zdravstvenom politikom (Mejer, 2005). Tošić (Tosics) naglašava da se unutrašnji faktori koji vode drugačijem regionalnom i gradskom razvoju odnose pre svega na uklanjanje državne kontrole i vlasništva nad ekonomijom, zemljištem i stambenim fondom u procesima privatizacije i restitucije imovine, ali i na decentralizaciju procesa donošenja odluka – od centralnog ka opštinskom, lokalnom nivou (Tosics, 2005).

U radu se na osnovu sprovedenih empirijskih istraživanja analizira kako stanovnici osam gradova u Srbiji procenjuju razvoj Beograda u odnosu na stanje i situaciju u gradovima u kojima stanuju. Iako se sve više pažnje posvećuje regionalizaciji koja bi trebalo da omogući relativno ujednačen razvoj gradova i regiona, istraživanja i pokazatelji razvoja iz različitih oblasti govore da se razlike u ekonomskoj razvijenosti i uslovima života između beogradskog i novosadskog područja, s jedne strane, i ostalih gradova u Srbiji sve više povećavaju (Molnar, 2013, Vujošević, 2014).

Teorijsko-kontekstualni okvir

Usled promene činilaca urbanog razvoja, napuštanja planirane urbanizacije i ideje podjednagog regionalnog razvoja dolazi do porasta regionalnih nejednakosti, na koje dodatno utiču propadanje industrije u manjim gradovima i prostorna distribucija kapitala i kontrolnih funkcija¹.

1 Novouspostavljenu globalnu podelu rada karakteriše koncentracija funkcija upravljanja, tj. centara transnacionalnih korporacija, i poslovnih i finansijskih uslužnih delatnosti u glavnim urbanim centrima – svetskim ili globalnim gradovima (Friedmann, Sassen). Koncentraciju institucija u kojima se donose odluke pratio je proces pomeranja proizvodnje u periferne oblasti razvijenih zemalja i u zemlje u razvoju, u kojima su niži troškovi radne snage, slabiji radnički sindikati, i ne tako strogo planiranje i kontrola. Reorganizaciju proizvodnje prate novi oblici organizacije, koji se obično

Razlike u stepenu razvijenosti rastu između većih gradova i manjih, a posebno između glavnog grada i ostalog dela zemlje. U izmenjenim uslovima razvoj postsocijalističkih gradova zavisio je i od njihovog geografskog položaja i saobraćajne povezanosti sa Zapadnom Evropom. Ti gradovi su devedesetih godina prošlog veka, u administrativnom, političkom i ekonomskom smislu, postali samostalniji, tako da su u izvesnoj meri mogli da utiču na sopstveni razvoj i doseljavanje stanovništva. U novonastaloj situaciji, lokalni razvoj zavisi od: prioriteta javne politike, finansijskih odnosa među lokalnim vlastima, razvijenosti lokalne ekonomije, količine privatnog kapitala, spremnosti da se investira u lokalno tržište, pojave novih privatnih aktera i tendencija u prostornoj mobilnosti stanovništva (Backović, 2005).

Sa političkom i ekonomskom transformacijom i stabilizacijom postsocijalističkih zemalja Centralne Evrope, glavni gradovi su bili mesto ulaska kapitala na teritoriju njihovih zemalja. Najveće (direktne strane) investicije ostvarene su u glavnim gradovima i velikim metropolitenskim centrima, čiji su pokazatelji rasta i razvoja viši od nacionalnog proseka (Tsenkova, Nedović-Budić, 2006; Stanilov 2007; Petrović, 2014). Iako neki postsocijalistički gradovi postaju regionalni i lokalni centri, naime, glavni grad ima vodeću ulogu u kontroli nacionalnih finansija i trgovine, međutim, da bi zabeležili veći napredak u urbanoj hijerarhiji neophodan je značajniji ekonomski razvoj (Backović, 2005). Deindustrijalizacija gradova u Srbiji posledica je propasti industrije, a ne njene transformacije i razvoja sektora postindustrijske ekonomije – servisnih usluga i industrije kulture. Kako je u Srbiji prisutan drastičan pad industrijske proizvodnje, dolazi do kolapsa mnogih (mono)industrijskih gradova (Molnar, 2013).

U periodu blokirane postsocijalističke transformacije (od 1989. do 2000. godine) iniciran je proces transformacije društva u Srbiji/SRJ, koji se posle političkih promena 2000. godine intenzivira (Lazić, 2005, 2011). Nakon političke stabilizacije Beograd² je privukao najveći broj domaćih i stranih investicija u Srbiji. Privreda je relativno napredovala i ostvaren je rast društvenog proizvoda. Međutim, svetska ekonomska kriza uticala je na pad trenda priliva investicija, ekonomskog restrukturiranja i rasta. U 2009. godini stopa rasta BDP-a prema proceni Ministarstva finansija iznosila je -3,5%; stope su bile slabo pozitivne 2010. i 2011. (1,0% i 1,6%), a u prvoj polovini 2012. godine ponovo je zabeležena negativna stopa rasta

opisuju kao transformacija od fordističkog ka postfordističkom režimu akumulacije (Harvi, 2003).

2 U Beogradu, posebno Novi Beograd privlači investitore zbog njegove lokacije, blizine starog centra grada, relativno dobre infrastrukture, postojanja slobodnog prostora i nepostojanja nerešenih pravno-imovinskih odnosa (Backović, 2010).

-0,5% (Babović, 2012). Naime, iako su ekonomske reforme nakon 2000. dovele do povećanja proizvodnje, izvesnog poboljšanja životnog standarda i smanjenja siromaštva, trendovi opadanja zaposlenosti i povećanja nezaposlenosti iz devedesetih godina XX veka i dalje su prisutni³. Ukupna zaposlenost je dostigla svoju najnižu vrednost na kraju 2010. godine. Osnovni indikatori tržišta rada ukazuju na konstantno nisku stopu zaposlenosti i veoma visoku stopu nezaposlenosti u Srbiji (ARS, 2012). Stopa nezaposlenosti u Srbiji je među najvišima u regionu i znatno viša od stope nezaposlenosti u EU 27. Više stope nezaposlenosti od Srbije krajem 2012. godine imale su samo Grčka i Španija (Eurostat, 2012).⁴

Iako se u postsocijalističkoj transformaciji ekonomija restrukturira i dolazi do porasta BDP-a i plata (od 2000. godine), struktura privredne delatnosti (od 2000. do 2010) pokazuje dalje urušavanje industrije i razmenškog sektora (čiji su proizvodi namenjeni izvozu). Industrijska proizvodnja Beograda je 2010. bila na nivou 59,9% proizvodnje iz 1990. godine. Radonjić ističe da uporedo dolazi do porasta nerazmenškog sektora (čiji su proizvodi namenjeni unutrašnjoj potrošnji): veleprodaje, maloprodaje, finansijskih usluga i tržišta nekretnina. Zaposlenost se povećava u trgovini, saobraćaju, finansijskom posredovanju i aktivnostima u vezi sa nekretninama, a drastičan je pad zaposlenosti u prerađivačkoj industriji. Najznačajnije strane investicije ostvarene su u nerazmenškom sektoru (Radonjić, 2012).⁵ Radonjić zaključuje da je deindustrijalizacija Beograda posledica dezinvestiranja i neuspešne privatizacije, nebrige i nemara.⁶

I pored opisane ekonomske situacije beogradsko i novosadsko metropolitensko područje, koje obuhvata 6,7% teritorije Srbije, nastanjuje 27,1%

3 Pokazalo se da privatni sektor u ekspanziji nije bio u mogućnosti da zaposli sve radnike koji su ostali bez posla tokom restrukturiranja privrede i privatizacije. Uticaj ekonomske krize u Srbiji je bio dosta blag u pogledu opadanja proizvodnje (3 procenta BDP-a) ali je kriza izazvala veliki gubitak radnih mesta (Arandarenko, 2011).

4 Predstavljeni su podaci za 2012. godinu jer je istraživanje u prva četiri grada realizovano u 2013. godini.

5 Maloprodajni lanci, ekskluzivni i blještavi šoping molovi, kockarnice i kladionice, banke i špekulativne delatnosti u sektoru nekretnina su kreirali iluziju boljeg života kroz potrošnju i zaduživanje stanovništva (Radonjić, 2012: 131). Usled ekonomskog restrukturiranja i privatizacije, porast nezaposlenosti i socioprostornih nejednakosti može dovesti u pitanje legitimnost promena. Kako bi opravdali promene, lokalne vlasti promovišu konzumerizam (urbanih prostora potrošnje) koji se predstavlja kao vid napretka.

6 Beograd ne ostvaruje dovoljno prihoda ni od turizma – broj turista pokazuje da Beograd i u razvoju turizma znatno zaostaje za drugim postsocijalističkim gradovima (Radonjić, 2012: 126–135). Beograd je u 2009. i 2010. posetilo 370.000, odnosno 395.000 stranih turista, što je na nivou Ljubljane, dok Budimpeštu godišnje u proseku poseti 2, 7 miliona, a Prag oko 4,5 miliona (Radonjić, 2012: 134).

populacije, ima 41,6% zaposlenih, realizuje 45,6% BDP-a (Vujošević et al., 2010). Manji gradovi, kao i gradovi srednje veličine suočavaju se sa veoma nepovoljnim posledicama socio-prostorne transformacije. U nastavku rada biće najpre predstavljeni pokazatelji društveno-ekonomskog stanja u Beogradu i istraživanim gradovima kako bi se pokazale razlike u njihovoj razvijenosti. U analizu su uključeni stepen razvijenosti jedinica lokalnih samouprava (JLS) (2014), prosečna neto zarada (2015), procenat registrovanih zaposlenih (2015), broj nezaposlenih na 1.000 stanovnika (2015), stopa rizika od siromaštva (2013), broj stanovnika (2002. i 2011) i indeks materijalnog položaja stanovnika gradova/regiona (Tabele 1–3).

Tabela 1. Pokazatelji razvijenosti gradova u Srbiji⁷

Grad	Stepen razvijenosti JLS (2014)	Prosečna neto zarada (2015)	Registrovani zaposleni u odnosu na broj stanovnika u % (2015)	Broj nezaposlenih na 1.000 stanovnika (2015)	Stopa rizika od siromaštva u % (2013)	Broj stanovnika 2002. (popis)	Broj stanovnika 2011. (popis)
Beograd	I	55.551	39,9	63	10,5	1.576.124	1.659.440
Kragujevac	I	40.964	26,4	124	23,8	175.802	179.417
Šabac	II	38.985	27,4	100	32,3	122.893	115.884
Užice	I	43.122	32,2	64	/	83.022	78.040
Novi Pazar	III	33.346	20,2	177	49,4	85.996	100.410
Sombor	II	34.858	25,6	87	27,5	97.263	85.903
Zrenjanin	II	41.799	27,5	65	23,0	132.051	123.362
Leskovac	III	34.178	21,6	137	42,7	156.252	144.206
Zaječar	II	39.222	22,4	124	26,5	65.969	59.461

Podaci iz prethodne tabele pokazuju da su gradovi na osnovu stepena razvijenosti JLS-a razvrstani u tri grupe. Beograd, Kragujevac i Užice nalaze se u grupi najrazvijenijih gradova u 2014. godini jer je vrednost nji-

7 Izvori: <http://devinfo.stat.gov.rs>

Pristupljeno 15. 11. 2017. Uredba o utvrđivanju jedinstvene liste razvijenosti regiona i jedinica lokalne samouprave za 2014. godinu i knjiga „Uporedni pregled broja stanovnika 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002. i 2011“.

hovog bruto domaćeg proizvoda iznad vrednosti republičkog proseka. Šabac, Sombor, Zrenjanin i Zaječar nalaze se u drugoj grupi, vrednost bruto domaćeg proizvoda ovih gradova je u rasponu od 80 do 100% republičkog proseka, dok se Leskovac i Novi Pazar nalaze u trećoj grupi gradova čija se vrednost bruto domaćeg proizvoda kreće u rasponu od 60% do 80% republičkog proseka. Svi ostali pokazatelji pokazuju jasno izdvajanje Beograda u odnosu na ostale gradove. Ako se poredi prosečne neto zarade, ona je u Užicu, sledeći grad posle Beograda prema visini prosečne zarade, niža za preko 12.000 dinara, tj. manja za 22,4% u odnosu na Beograd, u gradovima sa još nižim prosečnim platama: u Somboru je manja za 37,3%, u Leskovcu za 38,5% i Novom Pazaru za 40% u odnosu na Beograd. U Beogradu je najviši procenat registrovanih zaposlenih stanovnika u odnosu na broj njegovih stanovnika 39,9%, znatno više u poređenju sa gradovima u kojima je najniži procenat zaposlenih – Novi Pazar (20,2%), Leskovac (21,6%) i Zaječar (22,4%). Uz to i broj nezaposlenih je najniži u Beogradu (63) – prema ovom pokazatelju skoro da nema razlike u odnosu na Užice (64) i Zrenjanin (65), ali je Beograd u znatno povoljnijoj situaciji kada se pogledaju podaci za Novi Pazar (177) i Leskovac (137). Takođe, stopa rizika od siromaštva je najniža u Beogradu (10,5%), dok je najviša u Novom Pazaru (49,4%) (Tabela 1).

Svi gradovi su beležili porast broja stanovnika tokom perioda intenzivne industrijalizacije zemlje posle Drugog svetskog rata (Prilog, Tabela 1). U postsocijalističkom periodu većina gradova se suočava sa padom broja stanovnika. U deceniji između dva poslednja popisa (2002–2011) Beograd, Novi Pazar i Kragujevac beleže porast stanovnika (Tabela 1). Dolazak Fijata u Kragujevac uspeo je da zaustavi pad stanovništva zabeležen tokom devedesetih. Još se izdvaja delovanje Univerziteta u Kragujevcu kao važno u privlačenju i zadržavanju mladih ljudi u gradu.

Kako bi se analiza društveno-ekonomske situacije posmatranih gradova upotpunila, korišćen je i indeks materijalnog položaja domaćinstava⁸ (tabele 2 i 3). Prosečne vrednosti indeksa materijalnog položaja domaćinstava govore u prilog prethodno prikazanim podacima. Rezultati analize varijanse ukazuju na statistički značajne razlike u materijalnom položaju između analiziranih gradova: na osnovu podataka koji su prikazani u sledećoj tabeli možemo videti da je najniža vrednost na indeksu materijalnog položaja zabeležena kod stanovnika Novog Pazara i Leskovca, dok se kod

8 Indeks materijalnog položaja predstavlja kompozitni indeks i sadrži nekoliko indikatora, i to: indikator prihoda, potrošnje i posedovanja imovine. Na osnovu vrednosti tri navedena indikatora konstruisana je intervalna skala od pet nivoa: nizak, niži srednji, srednji, viši srednji i visok materijalni položaj (vrednosti 1–5). Indeks je konstruisan na osnovu podataka koji su dobijeni tokom empirijskog istraživanja (ISI FF).

stanovnika Zrenjanina, Kragujevca, Užice i Sombora uočava nešto bolja situacija. Iako prikupljeni podaci pokazuju da diferencijacija prema materijalnom položaju stanovnika ovih osam gradova postoji, ona nije drastična, pogotovo ako se ima u vidu da je u razvijenijim gradovima – Zrenjaninu i Kragujevcu – prosečna vrednost na indeksu materijalnog položaja takođe niska, tj. iznosi 2,4 (Tabela 2).

Tabela 2. Indeks materijalnog položaja stanovnika osam gradova u Srbiji – Tukijev test

Grad	N	Subset for alpha = 0.05				
		1	2	3	4	5
Novi Pazar	299	1,79				
Leskovac	301	1,92	1,92			
Zaječar	313		2,05	2,05		
Šabac	345			2,15	2,15	
Sombor	288				2,31	2,31
Užice	321				2,32	2,32
Kragujevac	378					2,42
Zrenjanin	302					2,45
Sig.		,540	,436	,763	,165	,398

Kako bi se pokazalo izdvajanje Beograda i prema prosečnoj vrednosti indeksa materijalnog položaja, korišćeni su podaci istraživanja Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta za opštu populaciju Srbije iz 2012. godine. Iako indeks materijalnog položaja u ovom istraživanju nije konstruisan na identičan način kao u istraživanju osam gradova, pa poređenje može biti samo uslovno, podaci iz Tabele 3 pokazuju da postoje i regionalne nejednakosti prema prosečnoj vrednosti materijalnog položaja. Rezultati analize varijanse ukazuju na statistički značajne razlike u materijalnom položaju između četiri regiona u Srbiji. Najniža vrednost na indeksu materijalnog položaja izmerena je kod stanovnika u regionima Južna i Istočna Srbija i Šumadija i Zapadna Srbija, a najviša u Beogradu. Prikazani podaci pokazuju jasnu diferencijaciju prema materijalnom položaju stanovništva u Srbiji i povoljniji položaj Beograda (Tabela 3).

Tabela 3. Indeks materijalnog položaja stanovnika četiri regiona u Srbiji (2012) – Tukijev test

Grad	N	Subset for alpha = 0.05		
		1	2	3
Južna i Istočna Srbija	624	1,7356		
Šumadija i Zapadna Srbija	640	1,8063		
Vojvodina	641		1,9672	
Beograd	652			2,7209
Sig.		,509	1,000	1,000

Razvoj Beograda iz perspektive stanovnika osam gradova u Srbiji

U ovom delu rada analizira se kako vide regionalni razvoj i mesto koje Beograd zauzima u mreži naselja stanovnici i lokalna elita u Kragujevcu, Šapcu, Užicu, Novom Pazaru, Somboru, Zrenjaninu, Leskovcu i Zaječaru. U intervjuima sa predstavnicima lokalnih institucija ispitanici su u odgovorima na više pitanja⁹, kao i prilikom poređenja sa situacijom u svojim gradovima, iznosili mišljenje o regionalnom razvoju, značaju i položaju Beograda. Njihovi iskazi biće predstavljeni kao ilustracija njihovih stavova pošto osnova intervjua nije sadržala pitanja¹⁰ o značaju Beograda koja su bila postavljena ispitanicima u anketnom istraživanju. Iz tog razloga poređenje dve perspektive (stanovnika i elite) biće samo uslovno. Analizu percepcije razvoja Beograda, i uopšte stava o Beogradu, započeo je Sreten Vujović (2014),¹¹ a takođe, ovom temom, između ostalih, bavi se i knjiga Spasić i Backović (Spasić, Backović, 2017: 114–117).

Percepcija Beograda i njegovog razvoja u ovom radu ispitivana je preko sledećih stavova: *Beograd je moderan evropski grad; Beograd nije odgo-*

9 Da li u (gradu) imate mogućnosti da ostvarite svoje važne ciljeve u životu? Da li u (gradu) možete da zadovoljite sve svoje potrebe? Postoji li nešto (neka potreba) zbog čega relativno često odlazite u neki drugi grad. Zbog čega – gde? Da li biste više voleli da živite u nekom drugom gradu? Kom, zašto? Da li između Vašeg i nekog drugog grada u Srbiji postoji sličnost? i Da li između Vašeg i nekog drugog grada u Srbiji postoji konkurencija?

10 Navedene stavove.

11 Vujović (2014: 155–157) prikazuje stavove o Beogradu iz perspektive četiri grada: Kragujevca, Šapca, Užica i Novog Pazara.

varajući predstavnik ostatka Srbije; Beograd je suviše veliki i moćan za Srbiju; Beograd se razvija i raste na štetu drugih gradova i regiona u Srbiji; Beograd treba sporije da se razvija i raste i da bi omogućio razvoj drugih gradova i regiona u Srbiji; Rast i razvoj Beograda direktno doprinosi unapređenju drugih gradova i regiona u Srbiji. Poslednja četiri stava odnose se na percepciju urbanog i regionalnog razvoja, i putem njih se ispituje viđenje odnosa razvoja Beograda i ostalih gradova/regiona.

Cilj ovog rada je da se utvrdi da li postoje razlike između gradova u percepciji položaja glavnog grada u odnosu na druge gradove i regione. Polazi se od pretpostavke da će stanovnici svih ispitivanih gradova iskazati kritičan stav prema urbanom i regionalnom razvoju u Srbiji, odnosno da će prepoznati povoljniju poziciju Beograda u odnosu na ostale delove zemlje.

Prvo će se predstaviti rezultati slaganja sa stavom da li je Beograd moderan evropski grad. Većina stanovnika u svim gradovima smatra da Beograd to jeste, preko 60% ispitanika. I pored većinskog prihvatanja ovog stava, uočene su izvesne razlike između gradova, iako se radi o vezi slabe jačine. Stanovnici Zrenjanina u nešto manjoj meri su podržali naveden stav (63,2%), dok nasuprot njima stanovnici Novog Pazara u najvećoj meri vide Beograd kao moderan evropski grad (81,9%).

Tabela 4. Beograd je moderan evropski grad

	U potpunosti se ne slažem	Ne slažem se	Niti se slažem, niti se ne slažem	Slažem se	U potpunosti se slažem	Prosečna vrednost
Kragujevac	/	8,2	19,7	56,0	16,1	3,80
Šabac	1,5	12,9	16,4	44,4	24,9	3,78
Užice	0,9	6,6	14,5	59,6	18,3	3,87
Novi Pazar	0,7	4,0	13,4	60,4	21,5	3,97
Sombor	1,4	12,1	18,4	56,4	11,7	3,64
Zrenjanin	2,7	15,3	18,9	48,2	15,0	3,57
Leskovac	0,7	13,7	14,7	46,2	24,7	3,80
Zaječar	0,3	12,0	18,2	61,7	7,8	3,64

Cramers V= 0,108; Sig.=0,000

Na osnovu podataka iz naredne tabele može se videti i u kolikoj meri stanovnici ostalih gradova u Srbiji ističu razlike između svojih gradova i Beograda, jer se Beograd ne prepoznaje kao predstavnik ostalih gradova. Naime, većina stanovnika u svim gradovima smatra da Beograd nije odgovarajući predstavnik ostatka Srbije, jer su prosečne vrednosti za navedeni stav u svim gradovima preko 3 (viša prosečna vrednost označava veću kritičnost). Ipak i u pogledu ovog stava postoje manje razlike između gradova, pa se tako izdvaja Šabac kao grad čiji stanovnici u odnosu na ostale gradove u nešto većoj meri prihvataju ovaj stav, njih 33,3% smatra da Beograd jeste odgovarajući predstavnik ostatka Srbije. Treba skrenuti pažnju da i u Šapcu većina ispitanika smatra da on to ipak nije, njih 40,8%. Nasuprot stanovnicima Šapca su stanovnici Leskovca koji su se pokazali kao najkritičniji u proceni odnosa Beograda i svog grada, čak 60,9% smatra da Beograd nije odgovarajući predstavnik ostatka Srbije, a samo 16,7% smatra da jeste. Značajan broj ispitanika u svim gradovima (između 1/4 i 1/3) nije mogao da proceni da li se za Beograd može reći da je predstavnik ostatka Srbije, svrstavši se u neodlučne (Tabela 5).

Tabela 5. Beograd nije odgovarajući predstavnik ostatka Srbije

	U potpunosti se ne slažem	Ne slažem se	Niti se slažem, niti se ne slažem	Slažem se	U potpunosti se slažem	Prosečna vrednost
Kragujevac	2,2	17,1	29,1	33,1	18,5	3,48
Šabac	6,0	27,3	25,8	27,6	13,2	3,14
Užice	3,3	19,3	28,9	30,8	17,7	3,40
Novi Pazar	3,0	19,8	31,7	36,6	9,0	3,28
Sombor	4,3	24,9	22,8	33,1	14,9	3,29
Zrenjanin	3,7	27,2	23,2	35,6	10,4	3,21
Leskovac	2,4	14,3	22,4	35,0	25,9	3,67
Zaječar	1,0	22,1	30,4	39,3	7,3	3,29

Cramers V= 0,105; Sig.=0,000

U intervjuima predstavnici lokalnih institucija nisu govorili neposredno da li je Beograd predstavnik ostalih gradova, već su naglašavali posebno mesto koje on zauzima. Navodi se da ostali gradovi ne mogu da se

porede i takmiče sa Beogradom jer se on izdvaja u tolikoj meri da se može govoriti o „posebnoj državi“. Sledeći iskazi ilustruju ovakvo mišljenje:

Svi mali gradovi u Srbiji imaju neki animozitet prema Beogradu, ali on je, kako da kažem, s onu stranu razuma, prosto, to su neuporedive stvari. (KG9)

Ali ja ne vidim uspešan grad u Srbiji osim Beograda. (LE9)

Beograd, njima ne može niko da konkuriše. ... To je već država u državi. (LE10)

U Srbiji Beograd je konkurencija svim drugim gradovima, jer je Beograd postao država u državi. (UE14)

Kao što je rečeno, percepcija odnosa razvoja Beograda i ostalih gradova analizirana je na osnovu sledećih iskaza: *Beograd je suviše veliki i moćan za Srbiju; Beograd se razvija i raste na štetu drugih gradova i regiona u Srbiji; Beograd treba sporije da se razvija i raste i da bi omogućio razvoj drugih gradova i regiona u Srbiji; Rast i razvoj Beograda direktno doprinosi unapređenju drugih gradova i regiona u Srbiji.*

Iskazi su predstavljeni skalom Likertovog tipa, gde 1 označava odgovor *u potpunosti se ne slažem*, a 5 *u potpunosti se slažem*. Rezultati faktorske analize pokazali su da je na osnovu navedenih iskaza moguće analizirati percepciju regionalnog razvoja. Podaci u Tabeli 6 ukazuju da se ekstrahovao samo jedan faktor čija je karakteristična vrednost veća od 1 (2.131) i koji objašnjava preko 50% ukupne varijanse. I vrednosti faktorskih opterećenja koje su prikazane u Tabeli 7, a koje ukazuju na korelaciju ekstrahovanog faktora i prikazanih stavova, takođe pokazuju da je analiza percepcije regionalnog razvoja pomoću navedenih stavova opravdana.

Tabela 6. Rezultati faktorske analize – percepcija regionalnog razvoja

Komponente	Inicijalne karakteristične vrednosti			Ekstrahovane sume kvadrata opterećenja		
	Ukupno	% varijanse	Kumulativna proporcija	Ukupno	% varijanse	Kumulativna proporcija
1	2,131	53,278	53,278	2,131	52,278	53,278
2	,794	19,860	73,138			
3	,668	16,710	89,848			
4	,406	10,152	100,000			

Metod ekstrakcije: Analiza glavnih komponenti

Tabela 7. Vrednosti faktorskih opterećenja

	Komponente
	1
Beograd je suviše veliki i moćan za Srbiju	,825
Beograd se razvija i raste na štetu drugih gradova i regiona u Srbiji	,795
Beograd treba sporije da se razvija i raste i da bi omogućio razvoj drugih gradova i regiona u Srbiji	,697
Rast i razvoj Beograda direktno doprinosi unapređenju drugih gradova i regiona u Srbiji	,577

Na osnovu rezultata višestrukog poređenja grupa (Tukijev test) utvrđena je statistički značajna razlika između gradova u percepciji regionalnog razvoja (Tabela 8). Stanovnici ispitivanih gradova u pogledu percepcije regionalnog razvoja raspoređuju se u četiri grupe. Jednu grupu čine stanovnici Šapca, Zrenjanina, Zaječara i Sombora, koji su manje kritični prema postojećem modelu razvoja i odnosu razvoja Beograda i ostalih gradova. Stanovnici Šapca se ponovo izdvajaju kao najmanje kritični. U trećoj grupi se nalaze gradovi Kragujevac, Užice i Novi Pazar, koji su kritičniji u oceni odnosa razvoja Beograda i drugih gradova. Posebno se izdvaja Leskovac, grad koji jedini pripada četvrtoj grupi, čiji stanovnici su najkritičniji prema uspostavljenom modelu razvoja.

Tabela 8. Rezultati višestrukog poređenja percepcije regionalnog razvoja – Tukijev test

Grad	N	Subset for alpha = 0.05			
		1	2	3	4
Šabac	346	-.2741167			
Zrenjanin	304	-.1479611	-.1479611		
Zaječar	313	-.1405514	-.1405514		
Sombor	288	-.1176810	-.1176810		
Kragujevac	379		.0459408	.0459408	
Užice	322		.0535300	.0535300	

Grad	N	Subset for alpha = 0.05			
		1	2	3	4
Novi Pazar	299			.1561049	
Leskovac	301				.4531087
Sig.		.468	.155	.847	1.000

* Negativne vrednosti faktorskih skorova ukazuju na manju kritičnost

U intervjuima predstavnici lokalne elite takođe kritikuju centralizaciju i koncentraciju sredstava i poziciju koju Beograd zauzima.

Da se preusmeri novac iz Beograda, jer Beograd je tata gazda ... i dolazak tih stranih investitora ... usmeri i prema drugim regionima, ne samo da se to radi u Beogradu. ... Da osim Beograda treba da postoje i drugi regioni i drugi gradovi. (ZA11)

Sve je centralizovano u Beogradu. (SO6)

Pouzdamo znam da sav novac ode za Beograd, da Srbija grca zbog Beograda. (ŠA1)

U principu sve ono što se dešava, dešava se prvo u Beogradu, a za ostale gradove šta ostane. (LE7)

Mi sada imamo situaciju da u odnosu na Beograd i na Vojvodinu svi mi ostali smo neka niža bića. (UE3)

Država nam je centralizovana i to je strašno. Najveći deo novca odlazi u Beograd, i mnogi ljudi su ostrašćeni i ogorčeni zbog toga, što se tako neravnomerno raspodeljuju sredstva. (NP2)

Decentralizacija ... da više ne bude Beograd epicentar svega, pa nakon Beograda pet većih gradova, pa nakon pet većih gradova potop. (SO10)

Prepoznato je da koncentraciju investicija, sredstava i odlučivanja prate migracije i koncentracija stanovništva i da se tako formira hijerarhizovana i izrazito neuravnotežena mreža naselja (Vujović, 2014).

U Srbiji je situacija takva da ... postoji Beograd, i postoji ostatak Srbije. Ovo nije Francuska ili Nemačka ... koje imaju jedan ravnomeran razvoj svih oblasti, za razliku od Srbije. ... Ja smatram da ovo nije normalno. (ŠA5)

Da ovi iz Beograda imaju više sluha za unutrašnjost Srbije. ... [inače] ćemo da dođemo do toga da se svi iselimo i da svi odemo za Beograd. Što, mislim, nije lepo, nije u redu. (LE6)

Možda je, ako smem to da kažem ... prevelik. Za državu od sedam miliona imati grad od dva miliona, to je ravno samoubistvu. (KG12)

Zaključak

Sprovedena analiza je potvrdila pretpostavku od koje se u radu pošlo: stanovnici u svim ispitivanim gradovima kritični su prema uspostavljenom modelu urbanog i regionalnog razvoja i ističu posebno *mesto* koje Beograd zauzima u nacionalnoj mreži naselja. Odnos stanovnika u drugim gradovima prema glavnom gradu uglavnom je ujednačen jer dominiraju isti trendovi: prepoznaje se i uvažava veličina i značaj Beograda (*Beograd kao moderan evropski grad*) uz iskazivanje nezadovoljstva zbog njegovog rasta za koji se smatra da se ostvaruje na štetu ostalih gradova. Takođe, navodi se da Beograd treba sporije da se razvija kako bi se razvijali i drugi gradovi.

Iako su stanovnici osam gradova u Srbiji kritični prema regionalnom razvoju u zemlji i odnosu razvoja Beograda i ostalih gradova, među njima postoje izvesne razlike. Novi Pazar u najvećem procentu prepoznaje evropski karakter Beograda, ali pokazuje i jasan „otpor“ prema njegovom posebnom položaju. Leskovac je najkritičniji, njegovi stanovnici iskazuju najveću distancu i negativan stav prema razvoju glavnog grada. Fizička udaljenost i nedovoljna razvijenost Leskovca svakako utiču na takav stav jer se posledice „beogradizacije“ u njemu najsnažnije osećaju. Zrenjanin, Zaječar, Sombor, Kragujevac i Užice su u sredini, iako slede opšti pravac koji je uočen u svim gradovima. S druge strane, Šabac je najmanje kritičan, možemo pretpostaviti da je to zbog prostorne blizine Beograda i relativno dobre saobraćajne povezanosti i upućenosti stanovnika Šapca na glavni grad. Analiza stava da li Beograd adekvatno predstavlja Srbiju pokazala je da većina ispitanika smatra da to nije slučaj, i da se ne može reći da on predstavlja druge gradove u Srbiji.

Kombinovanje pozitivnog i negativnog odnosa prema Beogradu uočeno je i u intervjuima. Predstavnici lokalne elite, kao i stanovnici, uvažavaju njegovu veličinu, razvijenost, karakter metropole, ali prisutno je negodovanje zbog centralizacije odlučivanja, koncentracije investicija i resursa. Oni kritikuju nesrazmeran rast i razvoj glavnog grada u poređenju sa ostalim delovima Srbije, u pogledu tog stava se ne uočavaju veće razlike između gradova. Ima sagovornika koji prihvataju opisanu situaciju i ističu da u svakoj zemlji postoji grad s kojim se drugi ne mogu porediti. Percepcija stanovnika i elite u skladu je sa navedenim pokazateljima razvoja gradova i neujednačenim regionalnim razvojem zemlje.

Prilog

Tabela 1. Broj stanovnika u period 1948–2011.

	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.	2011.
Sombor	90.477	92.583	96.191	98.080	99.168	96.105	97.263	85.903
Zrenjanin	100.364	102.844	115.692	129.837	139.300	136.778	132.051	123.362
Šabac	75.096	82.414	94.866	107.143	119.669	123.633	122.893	115.884
Užice	45.667	50.755	57.062	67.555	77.049	82.723	83.022	78.040
Novi Pazar	44.020	50.189	58.776	64.326	74.000	85.249	85.996	100.410
Kragujevac	85.468	93.465	105.711	130.551	164.823	180.084	175.802	179.417
Zaječar	62.887	64.907	68.616	73.147	76.681	72.763	65.969	59.461
Leskovac	113.158	121.311	134.250	147.487	159.001	161.986	156.252	144.206
Beograd	634.003	731.837	942.190	1.209.360	1.470.073	1.602.226	1.576.124	1.659.440

Izvor: Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji. Stanovništvo, uporedni pregled broja stanovnika 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002. i 2011. Podaci po naseljima. Knjiga 20: Uporedni pregled broja stanovnika 1948–2011. Beograd: Republički zavod za statistiku.

Literatura

- Backović, Vera. 2005. Evropski gradovi u postsocijalističkoj transformaciji, *Sociologija*, Vol. XLVII, br. 1: 27–44.
- Backović, Vera. 2010. *Socioprostorni razvoj Novog Beograda*, Beograd: ISI FF.
- Harvi, Dejvid. 2003. Od fordizma do fleksibilne akumulacije, u: Vuletić, Vladimir (ur.). *Globalizacija – mit ili stvarnost*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Harvi, Dejvid. 2005. Od menadžerstva ka preduzetništvu: transformacija gradske uprave u poznom kapitalizmu, u: Vujović, Sreten i Petrović, Mina (ur.) *Urbana sociologija*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Mejer, Margit. 2005. Dalja upotreba pojma društvenog kapitala: uzroci i posledice po razumevanje gradova, zajednica i urbanih pokreta, u: Vujović, Sreten i Petrović, Mina (ur.) *Urbana Sociologija*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Molnar, Dejan. 2013. Činjenice o regionalnim razlikama u Srbiji. *Kvartalni monitor*, br. 32: 66–73.
- Petrović, Mina. 2014. *Društvo i gradovi: između lokalnog i globalnog*. Beograd: ISI FF.
- Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji. Stanovništvo, uporedni pregled broja stanovnika 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002. i 2011. Podaci po naseljima. Knjiga 20: Uporedni pregled broja stanovnika 1948–2011. Beograd: Republički zavod za statistiku.

- Radonjić, Ognjen. 2012. Privredna struktura i (ne)održivost modela privrednog razvoja grada Beograda, *Limes plus – geopolitički časopis*, br. 1–2: 121–136.
- Spasić, Ivana i Backović, Vera. 2017. *Gradovi u potrazi za identitetom*, Beograd: ISI FF.
- Stanilov, Kiril. (ed). 2007. *Cities in Transition. The Restructuring of Urban Space in Post-socialist Central and Eastern Europe*, Basel: Springer International Publishing AG.
- Tosics, Ivan. 2005. City Development in Central and Eastern Europe since 1990: The Impact of Internal Forces. In: F. E. Ian Hamilton, Kaliopa Dimitrovska Andrews, and Nataša Pichler-Milanović (eds.): *Transformation of Cities in Central and Eastern Europe: Towards Globalization*, The United Nations University Press, Tokyo; New York.
- Tsenkova, Sasha and Nedović-Budić, Zorica (eds.). 2006. *The Urban Mosaic of Post-socialist City*. Springer – Physica Verlag.
- Vujošević, Miodrag, Zeković, Slavka i Maričić, Tamara. 2010. *Postsocijalistička tranzicija u Srbiji i teritorijalni kapital Srbije. Stanje, neki budući izgledi i predvidivi scenariji*, Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije.
- Vujošević, Miodrag. 2014. Kriza strateškog istraživanja, mišljenja i upravljanja u Srbiji, u: Petrović, Mina (ur.), *Strukturni i delatni potencijal lokalnog razvoja*. Beograd: ISI FF.
- Vujović, Sreten. 2014. Socioprostorni identitet Beograda u kontekstu urbanog i regionalnog razvoja Srbije, *Sociologija*, 56 (2): 145–166.

PERCEPTION OF POSTSOCIALIST DEVELOPMENT OF BELGRADE COMPARING TO OTHER CITIES AND REGIONS IN SERBIA

Vera Backović

University of Belgrade – Faculty of Philosophy

Abstract: Process of postsocialist transformation has important influence on urban development because during this period new actors are being constituted; the role of cities and their spatial structure changes, as well as the spatial structure on the national level. In the process of global economic connecting spatial distribution of capital and control functions cause the increase of differences between bigger and smaller cities and rural settlements, especially between the capital and the rest of the country. Increase in regional differences is also influenced by ruination of industry in smaller cities. The paper analyzes how the citizens and local elites of eight Serbian cities see the regional development during postsocialist period. The analysis is based on research realized by the Institute for Sociological Research of the Faculty of Philosophy of the University of Belgrade within the project “Characteristics of Territorial Capital in Serbia”.

Quantitative and qualitative research was conducted in middle size cities in Serbia in the period 2013–2015. The survey was realized on the representative samples in following cities: Kragujevac (N=379), Novi Pazar (N=299), Šabac (N=346), Užice (N=322), Sombor (N=288), Zrenjanin (N=304), Leskovac (N=301) and Zaječar (N=313). Semi-structured interviews were done with important actors on the local level: with representatives of local self-government (Offices for regional/economic development, cultural development and development of social care); with representatives of cultural institutions (museums, theatres, cultural centres); with private firm representatives (local small and middle size firms); and with representatives of civil sector. There were 15 interviewees in Kragujevac, in Šabac 12, in Užice 17, in Novi Pazar 14, in Sombor 15, in Zrenjanin 13, in Leskovac 16 and in Zaječar 15.

Key words: cities, Belgrade, development, perception

RAZVOJ GRADOVA U SRBIJI POD UTICAJEM SINERGIJE „PARTOKRATSKE“ DRŽAVE I NEOLIBERALNOG KAPITALIZMA

Marija Vasilić*

Doktorantkinja

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet

Apstrakt: Gradovi i opštine u Srbiji ne mogu adekvatno da se razvijaju jer su posledice političkog upravljanja ekonomskim resursima velike („partokratska država“). S druge strane, na njihov razvoj utiču i faktori koji dolaze „spolja“, van okvira naše države. Stoga su predmet ovog rada prepreke u razvoju gradova (srednje) veličine koje nastaju u sadejstvu dva najznačajnija eksterna faktora (u odnosu na lokalnu sredinu) – „partokratske“ države i specifične vrste neoliberalnog kapitalizma koji se na ovim prostorima naziva i političkim, poluperiferijskim itd. Cilj je da se pokaže da je razvoj lokalnih sredina (gradova i opština) u Srbiji diktiran sa vrha države (politički i ekonomski) i da takvo dirigovanje uslova (razvoja), kao i de(re)centralizacija koja se uspostavlja na taj način, „koče“ razvoj gradova. Pomenuta tema će se analizirati na osnovu intervjua sa stručnjacima na centralnom nivou vlasti koji su posredno ili neposredno uključeni u razvoj gradova i opština u Srbiji. Ovo istraživanje je deo veće celine¹, ali je u ovom radu izdvojeno kao studija slučaja manjeg obima na primeru Republike Srbije, isključivo iz ugla aktera na centralnom nivou vlasti.

Ključne reči: razvoj gradova srednje veličine, postsocijalistička transformacija, „partokratska“ država, neoliberalni kapitalizam, politička elita, sinergija

Uvod

Predmet ovog rada su prepreke u razvoju gradova (i opština) koje nastaju pod uticajem sinergije „partokratske“ države i specifičnog neoli-

* marija.todorovi@gmail.com

1 Intervju čiji se rezultati prikazuju u ovom radu, nastali su kao proizvod dela doktorske disertacije koja je u izradi i koja se bavi razvojem „pametnih“ gradova srednje veličine u Srbiji iz perspektive aktera na lokalnom nivou i aktera na centralnom nivou vlasti, kao i građana. Odbrana teme doktorske disertacije dostupna je na: webserver.rcub.bg.ac.rs/publicFileDownload?idSednicaMaterijal=17141

beralnog kapitalizma, a koje se najpre ogledaju u političkom upravljanju ekonomskim resursima. Istraživanje se odnosi na gradove srednje veličine u Srbiji koji imaju, grubo rečeno, između 50.000 i 150.000 stanovnika. Prema specifičnom teritorijalnom rasporedu gradova u Srbiji, ako izuzmemo beogradsku metropolitensku oblast, kao i velike gradove poput Niša i Novog Sada, svi ostali gradovi jesu gradovi srednje veličine (na nacionalnoj skali), a ovi gradovi se prema Strategiji prostornog razvoja Republike Srbije 2009–2013–2020 (SPRRS) smatraju gradovima koji bi trebalo da budu „motori razvoja“ države (SPRRS, 2009).

Osnovna pretpostavka u ovom radu je da glavne političke i ekonomske prepreke u razvoju gradova dolaze od strane vladajućih struktura na centralnom nivou vlasti, i da su ti uticaji jači od globalnih koji dolaze „spolja“ – van granica države Srbije (svetske krize, ulazak u EU, globalizacija i sl.). U skladu sa navedenim, cilj je da se pokaže da je razvoj lokalnih sredina (gradova i opština) u Srbiji diktiran sa vrha države (politički i ekonomski) i da takvo dirigovanje uslova (razvoja), kao i de(re)centralizacija, koja se uspostavlja na taj način, „koče“ razvoj gradova.

Da bi se realizovao pomenuti cilj, tj. da bi se istražilo da li i u kojoj meri je razvoj gradova diktiran sa vrha države i koji su to faktori koji „odozgo“ manje ili više utiču na razvoj gradova, obavljani su polustrukturisani dubinski intervjui sa akterima na centralnom nivou vlasti koji su posredno ili neposredno vezani za razvoj gradova – dalje u tekstu: stručnjaci (koji su prepoznati kao relevantni sagovornici na ovu temu). Zbog osetljivosti teme i toga što se takvi akteri međusobno prepoznaju, jer ih je na prvom mestu malo, a u cilju zaštite njihove privatnosti, biće okvirno navedene njihove funkcije: dva pomoćnika ministra (u različitim ministarstvima), dva šefa odeljenja i jedan stručni saradnik (SKGO), jedan od direktora (NALED), jedan od direktora (RAS), stručni saradnik (PKS), jedan načelnik i jedan stručni saradnik (različita ministarstva), jedan profesor (FPN), jedan doktor nauka (FPN) koji je na visokoj funkciji u Narodnoj skupštini, direktor (InTER). Dakle, ukupno trinaest sagovornika koji su visoko stručni u svom poslu. Obim u kome su intervjui prvobitno bili zamišljeni bio je dvadeset i više, ali su se u procesu dolaženja do sagovornika javljali različiti problemi. Jedan od najvažnijih problema je bio što neki ključni akteri na centralnom nivou nisu sebe prepoznali kao značajne za pomenutu temu a, s obzirom na to da ni na centralnom nivou nema dovoljno stručnjaka koji se bave razvojem gradova, u jednom trenutku se krug sagovornika donekle zaokružio. Takođe, u ovom istraživanju se težilo raznovrsnosti – da se uzmu u obzir stručnjaci iz više sektora različitih ministarstava i nekih organizacija važnih za razvoj gradova, kako bi uzorak bio dovoljno reprezentativan. Sve pomenuto je uticalo na to da se smanji broj sagovornika.

Uticaj političkog upravljanja ekonomskim i drugim resursima u razvoju gradova u Srbiji istraživani su na osnovu problema u razvoju gradova srednje veličine i prepreka u realizaciji njihovih potencijala, a po sledećim temama: raznovrsne mreže saradnje – između lokalnih i centralnih vlasti (zavisnost lokalnog razvoja od vrha države, odgovornost za lokalni razvoj, decentralizacija, strane i domaće investicije), između lokalnih vlasti i pojedinaca (prepreke u angažovanju stručnjaka), a sve u kontekstu postsocijalističke transformacije i globalizacije. U prvom delu rada, na osnovu odgovora stručnjaka, tumačiće se mreže saradnje između lokalnih i centralnih vlasti i, posledično, da li postoji partijska patronaža ili „partokratija“, kao i (re/de)centralizacija², kroz sledeće teme: 1) lokalni razvoj i pripadanje istoj političkoj opciji; 2) odgovornost za razvoj gradova; 3) decentralizacija; 4) strane i domaće investicije; 5) angažovanje stručnjaka. U drugom delu biće razmatran kontekst u kome se odvijaju promene u gradovima srednje veličine u RS, a u okviru konteksta razmatrane su dve teme: 1) postsocijalistička transformacija i njene posledice; 2) uticaji koji dolaze iz bližeg ili daljeg okruženja (Zapadni Balkan, EU, globalizacija...)³. Treći i zaključni deo bavi se sumiranjem ključnih rezultata – politikom (re/de)centralizacije i značajnošću „bottom up“ pristupa u razvoju gradova (srednje veličine) u Srbiji.

Osnovni pojmovi

Pre obrazlaganja osnovnog teorijskog okvira koji je korišćen u ovom radu, bitno je učiniti jasnijom upotrebu pojma „partokratska država“. Ovaj izraz ima, može se reći, pežorativno značenje i koristi se često u

-
- 2 Za prvi deo korišćena su sledeća pitanja: 1) Koji mislite da su najznačajniji problemi sa kojima se gradovi u Srbiji danas suočavaju? Šta Vas najviše zabrinjava? U čemu vidite najveće prepreke da se realizuju potencijali gradova srednje veličine? Koji su to faktori koji utiču na bolje pozicioniranje grada u sistemu gradova u Srbiji? Šta mislite, koliko je pripadanje istoj političkoj opciji na lokalnom i centralnom nivou vlasti važno za razvoj gradova u Srbiji? 2) Koga vidite kao najodgovornijeg za razvoj gradova na lokalnom nivou, koga na centralnom i/ili regionalnom nivou? Objasnite. 3) Šta mislite o decentralizaciji Srbije? Da li je ona neophodna ili ne, i ako jeste, na koji način bi je trebalo sprovesti? 4) Prema Vašem mišljenju, kako gradovi treba da privuku strane investicije? Kakva je uloga centralnog nivoa vlasti u tom pogledu? Od kojih su razvojnog značaja ove investicije? Koliko je domaći kapital angažovan u gradovima srednje veličine? Da li treba/može više i šta treba učiniti da bude više angažovan? 5) Kako vidite ulogu stručnjaka u razvoju gradova? Da li su dovoljno angažovani i ako smatrate da nisu, šta je razlog tome? Može li se takva situacija promeniti i kako?
 - 3 Ove teme su istraživane putem sledećih pitanja: 1) Šta su prema Vama posledice postsocijalističke transformacije u Srbiji i u kojoj meri i danas utiču na razvoj gradova? 2) Prema Vašem mišljenju, da li i na koji način uticaji iz regiona/okruženja ili globalni uticaji i previranja, utiču na razvoj gradova u Srbiji? Objasnite.

jednom politikološkom diskursu o državi i njenoj ulozi u regulaciji tržišta, a u ovom radu je sa namerom stavljen pod navodnike, jer je odraz mišljenja aktera na centralnom nivou vlasti, ali ne i samog autora. No bez obzira za koji se termin odlučimo – a u ovom kontekstu to je pojam koji se, u sociološkim razmatranjima, može delimično objasniti pojmovima partijski klijentelizam i partijska patronaža (Babović i Cvejić, 2015), pa čak i pojmom paternalizma (državnog u ovom kontekstu) – poruka je ista: visoko centralizovana država u kojoj vlada mali krug političke elite koja donosi odluke prevashodno u sopstvenu korist. Cvejić i Babović navode da „partijska patronaža predstavlja poseban oblik policentričnog političkog sistema u kome se političke partije nadmeću oko kontrole nad javnim reursima [...] funkcioniše kao piramidalna struktura sa patronom na vrhu i brojnim klijentima [...] na nižim hijerarhijskim nivoima“ (Babović i Cvejić, 2015:4), dok se pojmom klijentelizma ne opisuje samo odnos između političkih partija i drugih aktera, već „on podrazumeva i odnos [...] između aktera na različitim hijerarhijskim pozicijama“ (ibidem). Upravo ova rečenica predstavlja definiciju klijentelizma koja se koristi u ovom radu.

Partijska patronaža podrazumeva klijentelizam „kao glavni tip neformalnih odnosa“ i „predstavlja *partijsku moć da postavi pojedince na javne i polujavne pozicije*“ (Kopecky and Scherlis, 2008: 356; prema: Babović i Cvejić, 2015:5). Babović i Cvejić su došli do zaključka da su svi politički akteri, kao i oni koji povezuju političko i ekonomsko polje (npr. direktori javnih preduzeća), vezani za moć partije (Babović i Cvejić, 2015:10). U analizi neformalnih odnosa, partijske patronaže i političkog klijentelizma u Srbiji, ovi autori su pokazali da je i posle 2000. struktura moći ostala nepromenjena, to jest „da je politička dominacija nad ekonomskim sistemom sveprisutna“ (Babović i Cvejić, 2015:25).

Kada je kapitalizam u pitanju, među autorima postoje različita tumačenja – „burazerski“ (Petrović, 2009), „divlji/devijantan“ (Dolenec, 2016:96), „poluperiferijski“ (Arandarenko, 2000), „politički“ kapitalizam (Antonić, 2006) itd. Među istraživačima ima i onih koji ovoj temi prilaze kompleksnije, na jedinstven način, istražujući kakva je to „vrsta“ kapitalizma prisutna u Srbiji, to jest na koji način se reprodukuje. Naime, Lazić navodi da su i ova epizoda kao i ranije epizode kapitalističkog razvoja u Srbiji, ali i kratka socijalistička epizoda, posledica ili karakteristika specifičnog istorijskog razvoja moderne Srbije koju karakteriše centralno mesto države u sveukupnom društvenom životu (Lazić i Pešić, 2012:23). To znači da su sve sfere društvenog života – osnovne relacije, institucije, norme i vrednosti itd. – oblikovane pod prevashodnim uticajem građenja države kao primarnog cilja društvenih grupa, među kojima je politička elita imala vodeću ulogu. Rezultat ovakvog smera u razvoju bio je dvostruk: već zakasneli kapitalistički razvoj je bio dodatno usporen (pošto su glavni

društveni resursi bili usmereni na građenje države), a oblik kapitalističkih odnosa (politički, ekonomski, kulturni i društveni) bio je određivan primarno na osnovu interesa najviših slojeva političke elite (u sudstvu, političkim partijama, među oficirima itd.) (ibidem). Dakle, kapitalizam je jedan, zapadni, a različiti su načini na koje se reprodukuje i u tome je ključ jedinstvenog pristupa kojim se objašnjava razvojni put specifične vrste kapitalizma na ovim prostorima.

Pojam sinergije/sinerzijski predstavlja jedan od pristupa izučavanju socijalnog kapitala, koji je spoj mrežnog i institucionalnog – o čemu govori Vulkok (Woolcock and Narayan, 2002: 225). U radu se prvenstveno odnosi na različite vrste socijalnog kapitala – prevashodno relacionog između centralnih i lokalnih struktura vlasti. Tačnije, u ovom radu sinergija predstavlja manevarski prostor, primarno, političke elite, na različitim nivoima vlasti, koja koristi i institucionalni i mrežni kapital u službi ličnih i partijskih interesa. Na taj način elita svojim mrežama i relacionim kapitalom raspolaze i upravlja ekonomskim i političkim resursima, pa posledično i tržištem u Srbiji (i u gradovima).

Kroz studije slučaja zemalja u razvoju, u potrazi za „uslovima koji neguju razvojne sinergije“ (pod sinergijama se misli na dinamičke profesionalne saveze i odnose između državnih birokrata, ali i između birokrata i različitih aktera civilnog društva), između ostalog, došlo se do zaključka da od svih sektora, uloga države u ubrzanju pozitivnih razvojnih ishoda je najznačajnija, ali i najproblematičnija. Razlog je ne samo to što država obezbeđuje javna dobra, ima monopol na silu i vladavinu zakona, već je i akter koji je najviše u mogućnosti da ubrza dugotrajne saveze preko i unutar granice klase, rase, politike, pola i religije (Woolcock and Narayan, 2000: 236). Vulkok pokazuje (Woolcock, 1998, prema: Woolcock and Narayan, 2000) kako ishodi razvoja mogu da se razlikuju zavisno od tipova i kombinacija kapaciteta zajednice (*community capacity*) i funkcionisanja države (*state functioning*). Narajan (Narayan, 1999, prema: Woolcock and Narayan, 2000) ističe da je za odnos zajednice i društva najbitniji premošćujući kapital. Različiti odnosi ovog kapitala u zajednici (društvu) dovode do različitih ishoda – npr. u društvima u kojima je nivo ovog kapitala visok i u kojima postoji dobro upravljanje, postoji komplementarnost između države i društva, pri čemu je veća verovatnoća da postoji i ekonomski prosperitet i socijalni red.

Još jedan od značajnih pojmova za analizu u ovom radu je pojam decentralizacije. Prema Đorđevićvoj (2012), decentralizacija predstavlja proces koji „obuhvata svojevrsnu transformaciju društva [...] zahteva spuštanje brojnih nadležnosti i finansija sa nivoa države na lokalni nivo, modernizaciju upravljanja i podizanje menadžerijalnih kapaciteta svih nivoa vlasti, kao i približavanje procesa odlučivanja građanima. On

podrazumeva i promenu političke kulture sa autoritarne na demokratsku“ (Đorđević, 2012:179). Ako se ovako definiše proces decentralizacije, onda društvo u Srbiji nije transformisano iz autoritarnog u moderno niti je decentralizovano. Postoje neki elementi decentralizacije, ali oni nanose, kao što će dalja analiza pokazati, veću štetu nego korist lokalnom nivou vlasti. U savremenom globalizovanom svetu, država gubi veliki deo svoje moći i svojih nadležnosti. U tom kontekstu, elite u slabim koruptivnim državama (Stojiljković, 2013) ne žele da izgube deo svoje moći: „U većini tranzicionih zemalja političari su, po pravilu, pružali snažan otpor procesima decentralizacije, jer ona topi veliki deo njihove moći“ (Đorđević, 2006; prema: Đorđević, 2012). U Srbiji se najpre pominje fiskalna decentralizacija, tj. poreska, ali pored toga postoje i politička, ekonomska i administrativna (više u: Đorđević, 2012), tako da tek predstoji donošenje odluke o tome koji će se vid decentralizacije sprovesti.

Prema politici „bottom up“ pristupa (odozdo nagore), za uspešnost jednog grada ključni su akteri koji njime upravljaju, takozvani urbani menadžeri (Petrović, 2009: 85). Kako Sreten Vujović navodi, „procesima u gradovima upravljaju različiti akteri, od kojih neki doista upravljaju, dok se drugi tome opiru, što govori o veoma konfliktnoj prirodi urbane stvarnosti“ (Vujović, 2004:153). Ideja saradnje između aktera na osnovu potreba i/ili interesa potiče od Mišela Basana (Michel Bassand): „Urbani razvoj proističe iz strukture moći, što znači iz sistema aktera [...] oni strukturišu urbani fenomen“ (Basan, 2001: 351). Bez obzira na to da li se osvrćemo na neomarksistički ili neoveberijanski pristup gradu, svi autori se slažu u tome da su ključni akteri u gradu, to jest partnerstva i mreže saradnje koje oni stvaraju, od najveće važnosti za prosperitet grada i šireg regiona. Jedan od najznačajnijih teoretičara urbane politike Dejvid Harvi (David Harvey) u svom konceptu preduzetničkog grada zastupa tezu da gradovi koji zauzmu preduzetničko stanovište prema ekonomskom razvoju imaju velike šanse za uspeh. U središtu ovog novog preduzetništva, pre svega, jeste zamisao o partnerstvu javnog i privatnog, koje tradicionalno promovisanje lokalnog upotpunjuje uticajem lokalne vlasti kako bi se privukli strani izvori finansiranja, nova direktna ulaganja ili novi izvori zaposlenja (Harvi, u: Petrović i Vujović, 2005:210).

„Partokratija“ i razvoj gradova u Srbiji

U okviru ove teme autorka je smatrala da je važno istražiti preduslove razvoja gradova i koju ulogu u razvoju igra pripadanje istoj političkoj opciji na lokalnom i centralnom nivou. Najznačajniji odgovori dobijeni su na pitanja o preprekama i problemima u razvoju, kroz koja se otkrilo

da pored „tvrde“ infrastrukture na razvoj gradova u velikoj meri utiču i elementi „meke“ infrastrukture poput relacionog kapitala i raznovrsnih mreža saradnje između političkih aktera na lokalnom i centralnom nivou vlasti. „Partokratija“/partijska patronaža su istraživani i kroz pitanje da li postoji i u kojoj meri angažovanje stručnjaka na lokalnu, kao i kako se donose odluke o njihovom zapošljavanju i u kojoj meri je i to politizovan proces. Takođe, bitno je i kako akteri na centralnom nivou percipiraju pitanje odgovornosti za razvoj gradova srednje veličine u Srbiji, kao i koja je uloga centralnog nivoa vlasti u privlačenju investicija, kao i uloga investicija u ukupnom razvoju gradova i sl.

Ako izuzmemo infrastrukturne probleme, jedan od važnijih problema koje sagovornici ističu jeste taj što gradovi nemaju autonomiju koja je potrebna za razvoj, ni u političkom ni u ekonomskom smislu. Naime, kada su političke prepreke u pitanju, najveći problem predstavlja izbor gradonačelnika, koji je bio neposredan – po prethodnom zakonu – kada su ga birali građani. Od 2008. godine, izmenom Zakona o lokalnoj samoupravi, gradonačelnike/predsednike opština biraju članovi Skupštine opštine iz reda odbornika (član 43. Zakona o lokalnoj samoupravi, „Službeni glasnik RS“, br. 129/2007, 83/2014 – drugi zakon i 101/2016 – drugi zakon). Iz takvog načina odabira gradonačelnika proističu mnogi problemi koji utiču na razvoj i investicije. Kada se usvaja dokumentacija ili bilo kakva odluka, potrebna je skupštinska većina, tako da na ovaj način neke odluke koje politički nisu podobne, to jest za koje ne postoji većinska podrška, ostanu po strani. Dalje, ukoliko je lokalna vlast različite političke opcije od centralne vlasti, ispitivani stručnjaci većinom smatraju da su male šanse za uspeh tog grada. Međutim, uspeh grada zavisi i od političke volje aktera koji su na vlasti – ukoliko je neki gradonačelnik deo vladajuće političke opcije, to ne znači da (ni)je stručan, tako da dosta zavisi od njegovog viđenja razvoja da li će se taj razvoj i desiti (tzv. *leadership*). Dakle, u razvoju jednog grada u samom startu mogu da postoje dve velike prepreke, obe političke prirode – pripadanje istoj ili drugačijoj političkoj opciji i stručnost politički (sa vrha) postavljenog gradonačelnika:

Ono na šta oni najviše ukazuju ... već dugi niz godina... je naravno pitanje finansija – prihoda lokalnih samouprava pa i gradova (CA3); Svi će reći finansije, ali ja mislim i taj leadership (CA13); Sav novac ide u Beograd ... Ovdje vam država kontroliše ekonomiju CA1); Izbori 2004. su doneli jednu jako dobru stvar, ... što se neposredno birao gradonačelnik ... Mogli su da rade šta su oni hteli... Mi sad imamo takvu situaciju, ... politička centrala iz Beograda, kojoj god partiji da pripada, diktira bukvalno sve svakom gradonačelniku... generalno, Vlada odlučuje gde će šta da se gradi i gde će šta da se radi (CA11).

Većina intervjuisanih aktera smatra da je pripadnost istoj političkoj opciji ključna za razvoj gradova u Srbiji (navode primer Jagodine), ali ima i onih koji zagovaraju da pripadanje istoj političkoj opciji, na lokalnom i centralnom nivou, nema nužno veze sa uspehom jednog grada ili opštine. Činjenice poput zakonskih uredbi i propisa dokazuju da lokal ima dovoljno nadležnosti⁴ kako bi u velikoj meri samostalno obavljao sve poslove koji se tiču razvoja grada, ali ne i finansijsku potporu i razne olakšice sa centralnog nivoa vlasti. Međutim, neki primeri govore u prilog tome da se mnogi projekti zaustave kada se vlast promeni, to jest razumno lidersko ponašanje ustupa mesto partijskoj patronaži, koja posledično vodi u neke nove klijentelističke saveze, uglavnom zanemarujući sve što je do tada postignuto (primer Leskovca):

Gradonačelnik Leskovca, prethodni..., pričamo do perioda, do 2012. godine... on je pokrenuo jednu inicijativu za razvoj zelene zone u Leskovcu, gde je ... hteo da napravi jednu seriju hladnjača, distributivni centar, berzu... da osnaži preradu povrća i voća. I on je uspeo da organizuje sve te ljude, ... I oni zatvore finansijsku konstrukciju i krenu u radove... I posle četiri, pet godina ... promeni se vlast... Sada vi imate investiciju od 50 miliona eura i pet godina rada sa donatorima, sa investitorima, sa finansijerima... I posle godinu dana on [novi predsednik opštine – prim. autor] je tu ideju potpuno uništio... To je jedan od klasičnih primera kako [...] stvari funkcionišu u Srbiji (CA1); Mislim da to [razvoj – prim. autorka] jako zavisi od sistema funkcionisanja političke partije koja bude na vlasti... (CA6); Sa ovim nivoom nadležnosti, lokal ne može da učini mnogo u svom razvoju. Ne čini ni ono što može u većini slučajeva. S druge strane, država nema baš mnogo sluha za lokal generalno (CA11); Mi trenutno imamo gradove kao taoce partijskih centrala (CA7); U Srbiji... pripadanje istoj političkoj opciji na lokalnom i na nacionalnom nivou je najbitniji činilac razvoja jednog grada... Mi imamo neke gradove koji dobro pokazuju šta znači biti sponzorisan od centralnih vlasti... Gradonačelnik Jagodine je od 2004. do danas, trinaest godina u vlasti i promenio je šest koalicija... mislim da je on u tome periodu... dobijao novac iz takozvane tekuće budžetske rezerve, znači, to je novac kojim Vlada raspolaže samostalno, bez obaveze da pravda te troškove. Mislim da je on u poslednjih trinaest godina, ... dobio dva puta više novca nego sve druge opštine u Srbiji zajedno (CA5).

Odgovornost za razvoj lokalnih sredina stručnjaci, u većini, vide u onima koji vode grad, s jedne strane, i Ministarstvu za državnu upravu i lokalnu samoupravu, s druge strane. Dakle, odgovornost je i na lokalnom i na centralnom nivou. Stručnjaci smatraju da gradovi nemaju dovoljno instrumenata za lokalni razvoj, imaju jako ograničene budžete – Zakon o

4 O nadležnosti lokalnih samouprava pogledati u: Zakon o lokalnoj samoupravi, član 20.

ulaganjima daje neke finansijske instrumente, ali oni idu preko Zakona o lokalnoj samoupravi, što nije po Ustavu. Takođe, nigde u Zakonu nije definisan lokalni ekonomski razvoj. Ipak, kao najbitniji aspekt navode pojedinca koji ima političku moć, ali i volju i viziju da nešto promeni. Smatraju da se problemi ogledaju i u tome što lokal često nema inicijativu, dok istovremeno centralni nivo nema sluha za lokal. Naime, stručnjaci u većini smatraju da se odluke donose bez konsultovanja opština i njihovih rukovodstava. Politika je takva da jedna odluka važi za sve, a to nije dobar princip, jer se svaka lokalna sredina razlikuje i ima različite potrebe u razvoju:

Treba pokrenuti lokal da ima inicijativu (CA4); Na nacionalnom nivou se sve radi – jedna odluka važi za sve... To prosto ne treba da bude tako... Mislim da bi na nacionalnom nivou trebalo ... da se bolja analitika radi kada se vrši odlučivanje i poveravanje nadležnosti, a ne, samo se prepusti pa kako bude... Dva [pod dva – prim. aut.], čini mi se da nekako nacionalni nivo ne komunicira sa lokalom, ne bar struktuirano... Nekako sama država po sebi se, a ni ministarstva, ne bave time dovoljno, da opštine uključe u odluke koje donose, da ih nekako informišu, konsultuju. Prosto, ne vide tu značaj, očigledno (CA9);

Većina aktera se zalaže za decentralizaciju, ali su oprezni pri njenom definisanju i upotrebi pojma. Neki smatraju da decentralizaciju nije moguće sprovesti i da je na snazi ponovna centralizacija, odnosno recentralizacija, dok drugi stručnjaci smatraju da se država decentralizuje u segmentima koji su joj skupi, a pritom ne pomaže lokalnim samoupravama u finansiranju. Činjenica je da je decentralizacija, posebno u slučaju Srbije, kao i drugi reformski procesi, u suprotnosti sa prosečnim ciljevima jednog političara – ona podrazumeva prepuštanje dela moći nižim instancama, što je u direktnoj suprotnosti sa samom prirodom i dijalektikom politike (CA7); *Trenutno smo u nekoliko oblasti u ozbiljnoj recentralizaciji (CA13); Što veći stepen decentralizacije – time vi upravo dajete priliku ... nekim tu lokalnim pametnim ljudima koji bolje znaju koji su im problemi i kako ih rešiti nego neko ko sedi ovde (CA2); Poslednjih godina, ... prenose se samo ona ovlašćenja koja su skupa centralnom nivou vlasti za finansiranje ... lokalnom nivou vlasti koji opet nema sredstva da to realizuje, a ne prebacuju mu se finansijska sredstva (CA5).*

Stručnjaci smatraju da ne postoji društveni pritisak da bi se decentralizacija sprovela, već se odluke donose paušalno u samom političkom vrhu i onda prosleđuju u vidu direktive nižim političkim instancama:

Ne postoji društveni pritisak... sa lokalnog nivoa da se država decentralizuje... Srbijom se upravlja vaninstitucionalno. Šta to znači? ... Ti možeš da glasaš za bilo koga, kad ti Vučić pošalje tog lika koji je zadužen za taj i taj okrug, ima da bude tako ili nikako... I kako ćeš ti u takvom sistemu da gradiš demokratiju?... To ne postoji (CA1).

Ispitivani akteri prave malu razliku između stranih i domaćih investicija kada su u pitanju velike investicije, jer smatraju da takve investicije zavise prevashodno od odluka vladajućih struktura na centralnom nivou. Zakonski je u Srbiji centralna vlast ta koja stvara pravne preduoslove za ulaganja i koja odlučuje o destinacijama, a lokalne samouprave mogu malo da doprinesu – mogu davati dodatne olakšice, npr. besplatno zemljište; zatim komunalne olakšice, a mogu pružiti i logističku podršku i sl. Problem je, navode sagovornici, što lokalne samouprave, u većini slučajeva, ne rade ni ono za šta imaju ovlašćenja. Većina misli da je trenutna situacija u državi takva da lokalne samouprave ne mogu da budu garant pravne sigurnosti za investitore, već to može samo država, tako da je i logično što država odlučuje o dovođenju investitora u gradove u Srbiji. Dakle, i u oblasti investicija prisutna je centralizacija odluka koje se tiču razvoja gradova. Da bi gradovi imali više udela u odlučivanju o investitorima i investicijama na njihovoj teritoriji, rešenje bi bilo da se u državi uspostavi vladavina prava, kroz reformu pravosuđa, ali i kroz uspostavljanje političke i ekonomske stabilnosti, kao i kreiranja imidža države Srbije u svetskim okvirima. Takođe, trebalo bi da se izbegava politizacija većine odluka koje se tiču ulaganja, ali i davanje subvencija stranim investitorima, jer nisu potrebne, smatraju stručnjaci:

Lokalna samouprava može dati posebne olakšice... to je njihova uloga. Nacionalni nivo daje u određenim tranšama... bespovratna sredstva (CA6); Problem je u tome što je najveći broj stranih investicija u Srbiji dirigovan... Svaki investitor ... ključnu stvar koju želi da ima je garancija centralnog nivoa vlasti da će ulaganje biti pravno sigurno... vi kao grad ... investitoru ne možete biti toliki garant sigurnosti investicije (CA5); Ako je reč o državi u kojoj je jeftina radna snaga, kapital se prirodno kreće ka područjima u kojima je jeftina radna snaga ..., po toj logici, kapital će doći ovde, u ovu državu bez ikakvih subvencija, ali pod jednim uslovom – to je da postoji ... pravna sigurnost i vladavina prava (CA7).

Sagovornici dele mišljenje da postoje dve vrste stručnjaka – interni i eksterni. Interni stručnjaci obično rade u nekom odeljenju lokalne samouprave, predstavljaju retkost i obično im je ta pozicija „odskočna daska“ za neki bolje plaćen posao. Drugo, njihovo mišljenje se retko uzima u obzir, jer se uprkos njihovoj stručnosti odluke donose na političkoj osnovi. Postoje dve vrste eksternih stručnjaka – unajmljeni da završe neki posao ili oni najčešće nametnuti od strane EU (eksperti na projektima). Stručnjaci nisu dobrodošli u upravljačkim strukturama, prevashodno zbog partijskih interesa i/ili zbog nepoverenja i neznanja, ali i zbog nedostatka finansijskih sredstava. Najčešći problem jeste partijska patronaža koja sa promenom partijske garniture vlasti donosi sa sobom nove klijentelističke odnose

i smenu „starih“ stručnjaka, to jest onih za koje se pretpostavlja da su bili lojalni prethodnim strukturama vlasti:

Mislim da stručnjaci nisu angažovani uopšte u razvoju gradova ... problem je nedostatak finansijskih sredstava (CA5); Pripadanje istoj političkoj opciji je uvek bilo važno. To je deo našeg mentaliteta (CA4); Nama se non-stop stručnjaci žale da ih političari ne razumeju i ne podržavaju (CA13); Stručnjaci uglavnom nisu dobrodošli u upravljačkim strukturama, najčešće, iz jednog prostog razloga što i dalje... vlada u negativnom kontekstu, partijska dijalektika i parcijalni interes. A sa druge strane,... stručnjaci po meni ne daju veliki doprinos, zato što nisu deo struktura koje odlučuju. Često se oni angažuju, ... i onda ... neka ekipa koja donosi odluke, odluči šta treba da odluči. Ja to mogu da posvedočim iz ličnog iskustva. Mislim da je uticaj stručnjaka mali (CA7); Mislim da nisu dovoljno angažovani ... kada dođe nova politička vlast, ona u stvari, kao da kreće od nule... A ... pitanje kontinuiteta je, u stvari, i preduslov za angažovanje stručnjaka (CA3).

Kontekst u kome se odvijaju promene u gradovima u Srbiji

Većina stručnjaka se slaže u oceni da su, u ekonomskom smislu, glavne posledice postsocijalističke transformacije u Srbiji – propast industrije i loša privatizacija, koja još uvek nije završena. Mnogi smatraju da to nije više posttransformacija, već „mutacija“, u kojoj se negativni elementi postsocijalističke transformacije stapaju sa lošim posledicama kapitalizma na ovim prostorima. Najteže posledice postsocijalizam je ostavio na mentalitet ljudi – doživljaj „društvene“ i „državne“ imovine, potkazivanje, zavist i sl., a to je jedan segment koji se teško menja. Stručnjaci navode da je veliki problem u gradovima pasivnost građana – odsustvo participacije i političke kulture:

Moje lično mišljenje je da je totalitarni režim ostavio velike tragove na prostorima ove zemlje, ... to je negde nesvesno ugrađeno u naše nivoe svesti... ta zavist... (CA4); Ja bih rekao da je ovo jedna mutacija postsocijalizma... Socijalizam i kapitalizam ... – ne može se usvajati jedno dok se ne odrekne onog drugog. Mi od prvog, ostavili smo ono najgore i na to najgore se kalemili vrlo dobro ono najgore od kapitalizma (CA11); Pa to je ono da se ... prema tuđoj imovini ne odnosiš na adekvatan način, nego da imaš taj ludački sindrom da ti apriori pripada nešto... da uzmeš, da otmeš, jer si razočaran (CA6); U gradovima kod nas prevladavaju takozvana podanička i parohijalna politička kultura i u takvim uslovima vi nemate participaciju građana... (CA5); Mi smo u tranzicionom periodu i dalje, ali nismo uopšte post – tranzicioni, pošto... se privatizacija ne

završava ... vreme nas gazi..., a preduslov za razvoj je da vi imate jasno definisan status imovine (CA9); Mislim da mi još uvek živimo paralelno u dva sistema... industrija se urušila, a mi alternativu za to nemamo, tako da mislim da su to najveće posledice na same gradove (CA13).

U okviru konteksta biće razmatrani i faktori koji utiču na razvoj gradova srednje veličine, a dolaze izvan granica države Srbije i tiču se kako nekih svetskih, globalnih dešavanja tako i politike pridruživanja EU, kao i odnosa koji Srbija ima sa zemljama Zapadnog Balkana. Stručnjaci smatraju da se, kada je region u pitanju (Zapadni Balkan), gradovi u regionu manje-više slično razvijaju – na snazi je jak javni sektor, centralizacija i politizacija odluka koje se tiču razvoja gradova:

Pa to je otprilike ista žabokrečina, manje-više... Još uvek mi sa Balkana nismo uspeali da pokrenemo privatni sektor i ekonomiju. (CA1); Ključne barijere su političke prirode, da li ima političke volje za nešto ili nema, politička stabilnost ili nestabilnost, hronično mali budžeti... slične su to sudbine (CA8).

Kada su u pitanju globalni uticaji, podeljena su mišljenja. Jedan broj stručnjaka tvrdi da sve zavisi od političke figure koja se nalazi na vrhu države i/ili državnih politika koje utiču na sveukupni razvoj, to jest da je država ta koja stvara ambijent i određuje u kojoj meri će njene granice biti porozne. Društvo u Srbiji je, prema njihovom viđenju, zatvoreno, siromašno i pasivno, tako da malo šta „spolja“ može da utiče na razvoj gradova:

Sve je vezano za političku figuru... Razvoj spolja može da donese neku inicijalnu kapislu,... ali ne može da bude duboko ukorenjen u lokalnu zajednicu (CA1); Što se tiče globalnih tokova... teško mi je da odgovorim na to pitanje, jer je država uvek ta koja stvara neki ambijent... Samodovoljni smo u svojoj izolovanosti i siromaštvu... (CA7); Da bi primio nešto moraš se otvoriti... naša apsorpciona postavka je izuzetno niska kad je lokal u pitanju (CA11).

Drugi deo stručnjaka misli da je intenziviranje globalizacije i odnos između svetskih sila nešto što se definitivno prelama na razvoj gradova u Srbiji, ali i da na razvoj gradova utiče ili će tek uticati politika pridruživanja EU. Od pozitivnih efekata globalizacije akteri navode internet, umrežavanje i savremene tehnologije uopšteno; dok negativne uticaje prave svetske ekonomske krize, odnosi između velikih sila, druge krize (npr. migrantska, terorizam itd.), ekonomsko intenziviranje globalnih tokova, ali i neadekvatne reforme koje prate put Srbije u EU:

Prva stvar koja negativno utiče na razvoj naših gradova srednje veličine je intenziviranje globalizacije..., kapital ... odlazi tamo... Druga stvar, mi nemamo nikakav uticaj na odnose velikih svetskih superblokova... i posledice...

dice tih loših odnosa trenutno se prikazuju i kod nas... Na položaj naših gradova utiču i svetske ekonomske krize... na smanjivanje investicionog potencijala... Četvrti faktor... je taj što naš put ka Evropskoj uniji nije praćen reformama koje se odnose na gradove, a ne postoji nikakav uslov Evropske unije u vezi poboljšanja položaja gradova i opština Republike Srbije (CA5); Ima toga... pozitivnih globalnih trendova, savremene tehnologije... umrežavanje, internet ..., a imaš i ovih... negativnih, globalnih pretnji, klimatskih promena, evo, migrantske krize (CA13).

Kada je u pitanju ulazak u Evropsku uniju, većina aktera je optimistična i očekuje promene. Možda čak i nerealno, očekuju da će morati neke stvari u državi da se promene i da će prilagođavanje Srbije evropskim politikama doneti vladavinu prava, mir i stabilnost. Međutim, s obzirom na realne okolnosti u kojima se nalazi Srbija (spoljne – Bregzit, migrantske krize, svetske krize itd.; kao i unutrašnje – politika neutralnosti RS, ali i pomenuti mentalitet, recentralizacija itd.)⁵, autorka se priklanja na stranu evroskeptika, smatrajući da će pre ulazak u EU izostati nego što će se u ovom delu Balkana uvesti promene u smeru evropskih pravila i propisa. Stručnjaci smatraju da gradovi sami moraju da se uključe u ceo proces pridruživanja, kao i da mora da postoji bolja saradnja centralnih i lokalnih vlasti prilikom preuzimanja i implementiranja propisa i procedura. Najveća „opasnost“ za gradove koja dolazi od strane EU odnosi se na male privrednike kojima je potrebno vreme da se usklade sa standardima kako bi bili dovoljno konkurentni. Takođe, veliki problem postoji i na centralnom nivou, gde se u najvećem broju situacija prepisuju standardi EU bez dodatnog razmatranja ili korigovanja, ali i bez konsultovanja lokalnog nivoa:

Očekujem da usvojimo standarde, poslovnu kulturu (CA10); Proces približavanja Evropskoj uniji je proces, ... on nije zagarantovan (CA4); Očekujem da se probude i da maksimalno iskoriste ovaj pretpristupni period, jer ovo jesu jedini bespovratni novci pre ulaska. Ono što ljudi ne znaju i ne razumeju, taj ulazak u Evropsku uniju podrazumeva potpuno drugačiji sistem funkcionisanja – stavljanje para u zajedničku kasu koja se raspoređuje onda po određenim programima, koja se kvotira (CA6); Mislim da ćemo biti u velikom problemu ... zato što se ne konsultuje lokalni na koji način... ide se prosto transponovanjem EU direktiva i propisa u Srbiji ... mnogo je veći pritisak da bude sve u skladu sa EU nego da se iskomunicira sa lokalnim stanovništvom, lokalnim opštinama (CA9); Ono što bih očekivao jeste da se gradovi zainteresuju šta je to što dolazi iz Evrope, ... da sagledaju onu perspektivu koja će postati realnost ... kako bi se pripremili za nju. Znači da ... ekonomski razvoj dočekaju spremni... Mislim da je po pitanju ekonomskog razvoja, najznačajniji položaj malih firmi u gradovima (CA3).

5 O spoljnoj politici Srbije prema EU pogledati u: Todorović, 2017.

Zaključak

Razvoj gradova u Srbiji je u velikoj meri vezan za javni sektor i za javne institucije koje su podložne političkim promenama. Uz to visoka centralizacija odluka koje se tiču razvoja gradova, a posledično i nedostatak decentralizacije, dovode gradove u submisivan položaj u kome ukoliko nisu deo vladajućih partijskih struktura nemaju puno šansi za razvoj. Takođe, i ako je rukovodstvo u nekim gradovima deo aktuelne političke garniture vlasti, uspeh nije zagarantovan jer je jedan od uslova uspešnosti grada da „prvi čovek“ bude adekvatno stručan kako bi mogao uspešno da vodi grad. U ovakvom sistemu, smatraju stručnjaci, podstiče se zavisian položaj gradova u odnosu na centralnu vlast, što znači da je sistem postavljen pogrešno i da postoji deficit demokratije.

Takođe, u Srbiji skoro da ne postoji „*bottom up*“ pristup ili je vidljiv samo na nekim primerima „dobre prakse“. Pored nedostatka inicijativa sa lokalnog nivoa, dešava se i da su lokalne samouprave ponekad nestručne, ali svakako da najveći problem predstavljaju zakonska – finansijska i politička ograničenja ili, bolje rečeno, kontrolisani razvoj gradova sa vrha države. Decentralizacija je u sadašnjoj „partokratskoj“/paternalističkoj državi nemoguća ili bolje rečeno nepraktična i neupotrebljiva. Odluke se donose u skladu sa interesom partije i partijskih pojedinaca, koji se (ne) poklapaju sa interesima lokalne sredine i građana. Dakle, dva procesa često negativno utiču na razvoj gradova – recentralizacija i partijska patronaža/klijentelizam. Recentralizacija utiče tako što ekonomski slabi gradove i stavlja ih u još jači odnos podređenosti u odnosu na centralu. Na taj način se „guši“ razvoj gradova.

Stoga, može se reći da je, na osnovu izjava stručnjaka, potvrđena osnovna pretpostavka da glavne političke i ekonomske prepreke u razvoju gradova dolaze od strane vladajućih struktura na centralnom nivou vlasti, a da globalni tokovi i proces pridruživanja EU zauzimaju sekundarno mesto na listi faktora koji utiču na razvoj gradova srednje veličine u Srbiji. Dakle, prema mišljenju stručnjaka/aktera na centralnom nivou vlasti za razvoj gradova je najbitnija država i njene odluke, a izvesnu ulogu bi imao i lokal, pod uslovom da dobije veće nadležnosti (koje su mu za sada (ne)opravdano nedostupne, oduzete?). Međutim, akteri ne prepoznaju (a to je ključno!) uticaj globalnih/svetskih i regionalnih dešavanja na razvoj tržišta u Srbiji, pa posledično i na razvoj gradova. To predstavlja veliki problem, jer, između ostalog, ukoliko se Srbija bude pridruživala EU, velika je verovatnoća da će ostati nespremna ne samo prema izazovima koje ta integracija podrazumeva, već će biti i na udaru

ostalnih globalnih tokova i biće još više izložena problemima koje donosi globalizacija.

Može se zaključiti da je prema mišljenju većine ispitivanih stručnjaka država Srbija partokratska/klijentelistička, to jest – njene političke elite su (apsolutni) arbitar po pitanju razvoja tržišta i razvoja gradova. Ipak, nijedno istraživanje pa ni ovo ne može se uzeti kao apsolutna kategorija. Ovaj rad je zamišljen kao jedna studija slučaja iz perspektive aktera na centralnom nivou vlasti, koji se mogu zasigurno nazvati stručnjacima. Naravno da je ovo viđenje razvoja gradova iz jednog ugla, ali dodatnu vrednost ima zato što se, u određenoj, dovoljnoj meri, poklapa sa nalazima drugih istraživača (na primer, uporedi: Babović i Cvejić, 2015).

S druge strane, ne može se zanemariti razvoj koji postoji od 2000. godine i sve što je postignuto „na terenu“ kroz različite projekte Evropske komisije, nevladinog sektora u Srbiji, ali i kroz retka, ali kvalitetna javno-privatna partnerstva. Ne bi trebalo izgubiti iz vida ni to da, prema zakonu, svaki projekat koji se realizuje na teritoriji jedne opštine/grada mora da bude podržan od strane lokalne samouprave, tako da svaki uspešan projekat ima podršku javnog sektora. Najvažnije je da lokal – koji čine ne samo predstavnici državne uprave već i građani, njihova udruženja i firme – shvati svoju poziciju i traži alternativna rešenja, da preuzme inicijativu i, ako ništa drugo, pokuša da skrene pažnju javnosti na neki problem/prepreku/potencijal/projekat.

Neosporan je negativan uticaj centralizacije koja u poslednje vreme dobija na zamahu, ali je isto tako i građanska Srbija izgubila snagu, jer danas se u Srbiji većina još uvek vodi mišlju „uradiću ovo za tebe ako ti uradiš nešto drugo za mene“ (Patnam, 2008:23). Međutim, ovakav reciprocitet, na osnovu kog funkcioniše većina aktera u Srbiji koja ima moć, ne donosi opštu korist, već zadovoljava pojedinačne interese: „Mreže i povezane norme reciprociteta obično su dobre za one koji se nalaze u mreži; međutim, spoljašnji efekti društvenog kapitala ni u kojem slučaju nisu uvek pozitivni“ (Patnam, 2008:24). U svakom društvu, pa i u najrazvijenijim društvima, nije moguće izbeći partijski klijentelizam i patronažu, ali ukoliko ovakve pojave uzmu toliki zamah koliko se čini da su uzele u Srbiji, onda svakako možemo govoriti o slaboj, koruptivnoj, paternalističkoj, „partokratskoj“ državi koja upravlja ekonomskim resursima, a time posredno utiče na sve aspekte društvenog života, pa i na razvoj gradova. Dakle, država, odnosno njene političke elite su te koje „kroje razvoj“ ne razmišljajući puno ili uopšte o pojedinačnim lokalnim sredinama, to jest o razvoju gradova i opština.

Literatura

- Antonić, Slobodan (2006), „Raspodela moći u Srbiji pod Miloševićem i Đinđićem“, u: *Elita, građanstvo i slaba država*, Beograd: Službeni glasnik.
- Arandarenko, Mihail (2000), „Ekonomska stvarnost Srbije“, u: Lazić, Mladen (ur.), *Račji hod*, Beograd: Filip Višnjic.
- Babović, Marija i Cvejić, Slobodan (2015), „Kratok pregled partijske patronaže i klijentelizma u Srbiji“, Secons, Beograd, preuzeto sa: <http://www.secons.net/files/publications/36-Kratok%20pregled%20partijske%20patronaže%20i%20klijentelizma%20u%20Srbiji.pdf>, pristupljeno: 20. 11. 2017.
- Basan, Mišel (2001), „Za obnovu urbane sociologije – jedanaest teza“, *Sociologija*, God. XLIII, br. 4.
- Dolenec, Danijela (2016), „Nakon devijantne modernizacije divlji kapitalizam? Genealogija teze i neke kritičke opaske“, u: Sekulić, Duško (prir.) *Vrijednosti u hrvatskom društvu*, Zagreb: Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo.
- Đorđević, Snežana (2012), „Decentralizacija i jačanje kapaciteta lokalnih vlasti u Srbiji“, *Anali Hrvatskog politološkog društva: časopis za politologiju*, God. 8, br. 1; preuzeto sa: <http://hrcak.srce.hr/77764>, pristupljeno: 20. 11. 2017.
- Harvi, Dejvid (2005), „Od menadžerstva ka preduzetništvu: transformacija gradske uprave u poznom kapitalizmu“, u: Petrović, Mina i Vujović, Sreten (ur.) *Urbana sociologija*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Lazić, Mladen i Pešić, Jelena (2012), *Čekajući kapitalizam – nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*, Beograd: Čigoja štampa.
- Patnam, D. Robert (2008), *Kuglati sam – slom i obnova američke zajednice*, Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Petrović, Mina (2009), *Transformacija gradova: ka depolitizaciji urbanog pitanja*, Beograd: ISI FF.
- Stojilković, Zoran (2013), „Politička korupcija i slaba država“, *Filozofija i društvo*, god. 24, br. 1, str. 135 – 159.
- Strategija prostornog razvoja Republike Srbije 2009–2013–2020* (2009), Beograd: Ministarstvo životne sredine i prostornog planiranja, Republička agencija za prostorno planiranje.
- Todorović, Marija (2017), „Strateško opredeljenje Srbije i vladajuće političke elite“, *Politička revija*, god. (XXIX) XXVI, br. 3, str. 95–108.
- Vujović, Sreten (2004), „Akeri urbanih promena u Srbiji“, u: Milić, Anđelka (ur.) *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, str. 151–193
- Woolcock, M. and Narayan, D. (2000), “Social Capital: Implications for Development Theory, Research, and Policy”, *The World Bank Research Observer*, Vol. 5, No. 2, pp. 225–249.
- Zakon o finansiranju lokalne samouprave, *Službeni glasnik RS*, br. 62/2006, 47/2011, 93/2012, 99/2013 – usklađeni din. izn., 125/2014 – usklađeni din.

izn., 95/2015 – usklađeni din. izn., 83/2016, 91/2016 – usklađeni din. izn., 104/2016 – dr. zakon i 96/2017 – usklađeni din. izn.

Zakon o lokalnoj samoupravi, *Službeni glasnik RS*, br. 129/2007, 83/2014 – drugi zakon i 101/2016 – drugi zakon.

URBAN DEVELOPMENT IN SERBIA UNDER THE SYNERGIC INFLUENCE OF PARTOCRATIC STATE AND NEOLIBERAL CAPITALISM

Marija Vasilić

PhD student

University of Belgrade – Faculty of Philosophy

Abstract: Cities and municipalities in Serbia can not be adequately developed because the consequences of political management of economic resources are large (“partocratic state”). On the other hand, their development is influenced by factors that come from the “outside”, beyond our country’s borders. Therefore, the subject of this paper are the obstacles in the development of cities (of medium-sized cities) that arise in the collaboration of the two most important external factors (in relation to the local communities) – the “partocratic” state and the specific types of neoliberal capitalism that is often called political, semi-peripheral, etc. The goal is to show that the development of local communities (cities and municipalities) in Serbia is dictated from the top of the state (politically and economically) and that such conduct of conditions (of the development), as well as de(re)centralization that is established in this way, is “inhibiting” the development of cities. The topic will be analyzed on the basis of interviews with central level experts directly or indirectly involved in the development of cities and municipalities in Serbia. This research is part of a larger study⁶, but in this paper it will be treated as a case study of a smaller scale, on the example of the Republic of Serbia, exclusively from the perspective of the actors at the central level of government.

Key words: development of middle-sized cities, post-socialist transformation, “partocratic” state, neoliberal capitalism, political elite, synergy

6 Interviews whose results are presented through this work were created as a product of the doctoral dissertation that is being developed and which deals with the development of medium-sized “smart” cities in Serbia from the perspective of actors at the local level and actors at the central level of government, as well as citizens. The defense of the topic of the doctoral dissertation is available at: webserver.rcub.bg.ac.rs/publicFileDownload?idSednicaMaterijal=17141

NEKI METODOLOŠKI IZAZOVI
BUDUĆIH ISTRAŽIVANJA

O PRIVATIZACIJI I PRIVATNOM VLASNIŠTVU – KVALITATIVNI I KVANTITATIVNI PRISTUP PROBLEMU VREDNOSNE ORIJENTACIJE

Božidar Filipović*

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet

Apstrakt: U radu želimo prikazati rezultate kvalitativnog istraživanja sprovedenog na teritoriji Beograda. U nameri da istražimo validnost merenja vrednosnih orijentacija u kvantitativnim istraživanjima, odnosno ponudimo specifičnu komparaciju rezultata kvantitativnog i kvalitativnog pristupa, istovremeno smo ostvarili i niz interesantnih uvida u različite interpretacije problema privatizacije i uloge privatnog vlasništva u Srbiji. Kao početnu tačku uzeli smo iskaze koji se već decenijama koriste u kvantitativnim istraživanjima na teritoriji Srbije. U radu ćemo se prevashodno fokusirati na sledećih pet iskaza: „Što vlada manje interveniše u ekonomiji, to bolje za Srbiju“; „Privatizacija funkcioniše u teoriji, ali ne i u praksi“; „Bez privatizacije preduzeća bi bila u još gorjoj situaciji nego što su sada“; „Sve vrste javnih usluga bi bolje funkcionisale da su privatizovane“; „Društveni napredak će uvek počivati na privatnom vlasništvu“. Navedene tvrdnje smo tretirali kao deo osnove za razgovor, koju smo „dopunili“ dodatnim potpitanjima – usko vezanim za razumevanje samih iskaza. U radu želimo pokazati na koji način kvalitativni pristup može omogućiti bolje razumevanje rezultata kvantitativnog pristupa, pa i podstaći dalja istraživanja. Takođe, predložili bismo kako i u kojoj meri se različite interpretacije privatizacije i institucije privatne svojine ispoljavaju kao (vrednosne) nekonzistentnosti. Na kraju, jedan deo rada želimo posvetiti i analizi odbijanja odgovora (na navedene iskaze) od strane dela ispitanika, kao i obrazloženjima koja se u takvim situacijama nude.

Ključne reči: kvantitativni vs. kvalitativni pristup, privatizacija, privatno vlasništvo, vrednosti, Likertova skala

* filipovic.bozidar1@gmail.com

Uvod

U domaćoj sociologiji se nekoliko poslednjih decenija sprovode kvantitativna istraživanja društvene strukture pod rukovodstvom Mladena Lazića.¹ Jedan deo ovih istraživanja posvećen je utvrđivanju vrednosnih orijentacija. Obimnost i kontinuitet ih čini posebno značajnim u okvirima srpske sociologije, kao i na prostoru bivše Jugoslavije. Čitav niz iskaza (tvrdnji), kao i odgovori ispitanika, definisani Likertovom skalom, činili su osnovu za utvrđivanje vrednosnih orijentacija u navedenim kvantitativnim istraživanjima. Između ostalih, u istraživanju su korišćeni i sledeći iskazi kojima ćemo u ovom radu posvetiti posebnu pažnju: „Što vlada manje interveniše u ekonomiji, to bolje za Srbiju“; „Privatizacija funkcioniše u teoriji, ali ne i u praksi“; „Bez privatizacije preduzeća bi bila u još gorjoj situaciji nego što su sada“; „Sve vrste javnih usluga bi bolje funkcionisale da su privatizovane“; „Društveni napredak će uvek počivati na privatnom vlasništvu“. Svi iskazi su korišćeni za merenje ekonomskog liberalizma.

U slučaju četiri iskaza slaganje sa tvrdnjom podrazumevalo je i veći stepen ekonomskog liberalizma kod ispitanika (kod tvrdnje „Privatizacija funkcioniše u teoriji, ali ne i u praksi“ neslaganje podrazumeva i veći stepen ekonomskog liberalizma). Zbog ograničenog prostora ovde nećemo ulaziti u pojedinosti operacionalizacije pojma ekonomskog liberalizma, odnosno svih dimenzija na koje je 'rašćlanjen', kao ni u pojedinosti statističke analize podataka dobijenih putem istraživanja vrednosnih orijentacija (videti više o tome u: Lazić, 2011; Lazić i Cvejić 2015; Pešić, 2014; Pešić, 2016; Pešić, 2017; Petrović, 2013; Petrović 2014; Petrović i Radošman, 2016). Navedena istraživanja društvene strukture sprovedena su na reprezentativnom uzorku u tri navrata: 1989, 2003–2004. i 2012. godine (videti više: Petrović 2013: 381).

U radu želimo prikazati deo rezultata kvalitativnog metodološkog 'opita' koji smo sproveli s namerom boljeg razumevanja instrumenta, odnosno iskaza koji su korišćeni u kvantitativnom istraživanju vrednosnih orijentacija. Cilj kvalitativnog metodološkog istraživanja je bolje razume-

1 „Istraživanje *Društvena struktura i kvalitet života* sprovedeno je na području cele SFRJ, krajem 1989. godine, u organizaciji Konzorcija socioloških i srodnih instituta Jugoslavije. Podaci su prikupljeni na uzorku od 13.422 jedinica. [...] Istraživanje *Stratifikacijske i vrednosne promene u periodu društvene transformacije* je sprovedeno u okviru šireg projekta SEESP (South East European Social Survey Project) na teritoriji šest zemalja Jugoistočne Evrope u periodu 2003–2004. Od ukupnog broja analiziranih ispitanika, koji je iznosio 2997 [...]. Najzad, istraživanje *Promene osnovnih struktura srpskog društva* realizovano je na teritoriji cele Srbije u prvoj polovini 2012. godine u organizaciji ISI FF. Podaci su prikupljeni na reprezentativnom uzorku od 2500 ispitanika“ (Petrović 2013: 381).

vanje interpretacija iskaza, to jest pokušaj provere (smisla) validnosti iskaza. Ono se stoga može posmatrati kao doprinos istraživanju *konstruktivne valjanosti* (validnosti) instrumenta istraživanja (Fajgelj 2010: 462) koja se ograničava na nivo interpretacija značenja od strane ispitanika.² U radu ćemo se ograničiti na samo jedan segment problema validnosti – interpretacije iskaza od strane ispitanika.

Naše kvalitativno metodološko istraživanje sprovedeno je na relativno malom kvotnom uzorku od 20 ispitanika. Svi ispitanici trajno su nastanjeni na teritoriji grada Beograda. Struktura uzorka po polu i starosti odgovara karakteristikama opšte populacije Beograda.³ Istraživanje je sprovedeno, sa izvesnim prekidima, u periodu od oko godinu dana, tokom 2016. i 2017. godine.⁴

Ispitanici su posle svakog iskaza davali odgovore koji su ponuđeni na Likertovoj skali,⁵ a nakon odgovora svakom ispitaniku je postavljeno pitanje „Kako ste Vi razumeli ovo pitanje?“. U zavisnosti od odgovora ispitanicima su postavljana i potpitanja (koja su se takođe odnosila na delove tvrdnje ili sam odgovor) kako bi se bolje razumela njihova interpretacija iskaza. Kada se rezultati našeg istraživanja posmatraju generalno, najviše iznenađuje veliki broj ispitanika koji su na navedenih pet pitanja odgovarali sa „ne znam“. Ispitanici su navedenih pet iskaza posmatrali kao previše 'stručna' i ekonomska pitanja, odnosno isticali su da se ne osećaju dovoljno kompetentnim i informisanim. S druge strane, zanimljivo je da su ispitanici koji su odgovarali sa „ne znam“ imali jednako sadržajne komentare na iskaze kao i u slučaju drugih, 'neekonomskih' pitanja. Nakon 'ograđivanja' kroz tvrdnje da nisu kompetentni za razgovor o ekonomskim temama, obično bi usledilo objašnjenje njihovih 'laičkih' stavova. Kolika je razlika u procentima odgovora („ne znam“) između ovih i svih ostalih 'neekonomskih' pitanja⁶ najbolje nam govore podaci u Tabeli 1. Prosečna učestalost javljanja ovog odgovora u slučaju ostalih 'neekonomskih' pitanja iznosila je 1,3.

2 O specifičnoj prirodi i ciljevima istraživanja pisali smo u dva rada koja se nalaze u pripremi: Filipović, Božidar. Sigurnost i etnički odnosi – percepcija problema u kontekstu naselja i suživota [rukopis u pripremi za štampu]; Filipović, Božidar. Narod, nacija i međunacionalni odnosi – između kvantitativnog i kvalitativnog pristupa [rukopis u pripremi za štampu].

3 Prvobitna namera je bila da sastav uzorka odgovara obrazovnoj strukturi opšte populacije Beograda. Realizovani uzorak je u ovom pogledu odstupio od planiranog.

4 Svi razgovori su snimani uz pristanak ispitanika.

5 Ponuđeni odgovori su bili: „u potpunosti se slažem“, „slažem se“, „niti se slažem, niti se ne slažem“, „ne slažem se“, „u potpunosti se ne slažem“ i „ne znam“.

6 U kvalitativnom istraživanju obuhvaćeno je ukupno 25 iskaza. Zbog uštede prostora ovde nećemo navoditi spisak svih pitanja koja su bila obuhvaćena kvalitativnim istraživanjem.

Tabela 1. Odgovori ispitanika na Likertovoj skali izraženi u apsolutnim vrednostima

Kvalitativno istraživanje	U potpunosti se slažem	Slažem se	Niti se slažem, niti se ne slažem	Ne slažem se	U potpunosti se ne slažem	Ne znam
Što vlada manje interveniše u ekonomiji, to bolje za Srbiju	0	4	3	2	0	11
Privatizacija funkcioniše u teoriji, ali ne i u praksi	3	8	3	1	0	5
Bez privatizacije preduzeća bi bila u još gorjoj situaciji nego što su sada	1	3	1	5	0	10
Sve vrste javnih usluga bi bolje funkcionisale da su privatizovane	0	3	2	7	0	8
Društveni napredak će uvek počivati na privatnom vlasništvu	1	3	5	5	6	6

Teško je ponuditi jednoznačan odgovor na pitanje zašto je procenat ispitanika koji su odgovorili sa „ne znam“ izuzetno visok u našem istraživanju. Imajući u vidu da je u pitanju nereprezentativan uzorak, svako uopštavanje nam se čini rizičnim. S druge strane, drastična razlika (unutar našeg uzorka)⁷ takođe može biti indikativna. Hipotetički možemo pretpostaviti da se deo razloga krije i u ideologizaciji aktuelnih ekonomskih problema, koji se predstavljaju kao isključiva stvar 'struke i nauke'. Dakle, o njima se ne može demokratski odlučivati jer nisu posledica konsenzusa i/ili društvenih sukoba već 'univerzalnih' i 'večnih' zakona ekonomije. Tako se kritika postojećeg stanja ili alternativno mišljenje unapred (samo)diskvalifikuje kao laičko i nedovoljno merodavno. Rezultate istraživanja u nastavku rada ćemo prikazati kroz pojedinačna pitanja. Ekstenzivniji prikazi delova transkripta pomoći će čitaocu da sam donese zaključke o interpretacijama iskaza, što nas istovremeno oslobađa obaveze uobličavanja decidnog zaključka o smisaonoj podudarnosti, odnosno validnosti samih iskaza kao istraživačkog instrumenta.

Što vlada manje interveniše u ekonomiji, to bolje za Srbiju

Odgovori ispitanika na Likertovoj skali su grupisani oko 'centralnih' vrednosti (ukoliko ih posmatramo bez kategorije „ne znam“). Dakle, nema

7 Procenti odgovora „ne znam“ svakako nisu bili ni približno ovoliko frekventni ni u jednom kvantitativnom istraživanju.

ispitanika koji su odgovorili „u potpunosti se slažem“ ili „u potpunosti se ne slažem“. U obrazloženjima i komentarima ispitanika, kojima ćemo se u ovom radu baviti, primećujemo snažnu prisutnost moralnog diskursa. On se obično ispoljava kao kritika postojeće političke i društvene situacije u Srbiji. Kod ispitanika se tako primećuje jukstapozicioniranje 'normalnog' društva i države s jedne strane i Srbije s druge (ovakvo poređenje inače karakteriše i obrazloženja odgovora na 'neekonomska' pitanja).⁸ U takvoj komparaciji, koja veoma često operiše moralnim kategorijama, gubi se ideološka podela (liberalizam vs. etatizam). Tako se 'mešanje' („Što vlada manje interveniše u ekonomiji, to bolje za Srbiju“) smatra legitimnim ukoliko bi se uspostavio željeni politički i društveni poredak, koji se najfrekventnije opisuje kao 'normalan'. Pod poslednjim se najčešće podrazumeva odsustvo korupcije i postojanje moralnih normi kod nosilaca vlasti. Aktuelna politička situacija, o kojoj se ispitanici informišu putem medija, takođe se reflektuje u sadržaju njihovih obrazloženja. Intervencija u ekonomiju se kod nekih ispitanika shvata kao preterano mešanje, odnosno suvišna medijska prisutnost članova Vlade Republike Srbije.

Pa u normalnim, ako sada krenemo od normalnih zemalja, u normalnim zemljama sektori vlada, znaš. Ta vlada, svaka, normalno, napravljena segregacija. Ovaj radi ovo, onaj radi ono, znaš. Imaš ljude, brate, gde tebi inflacija nije bila veća od ne znam od kog procenta. Nikada nije bilo ovaj ono... znaš, ljudi jednostavno rade svoj posao, ovde... ne može čovek da radi sve. Takvi ludaci. Koja vlada druže, šta vlada kada tebi moler, nije moler nego onaj parketar što lepi pločice vodi vojsku, razumeš... Isto tako neke Jorgovanke, neko ovo ono. Razumeš sve ti. Šta je ta žena uradila. Ta žena... konkretno mene baš briga. Samo vidim da je to tuga, razumeš“ (tehničar u javnom preduzeću, 33 godine, odgovor: „niti se slažem, niti se ne slažem“).

Pa shvatio sam da ako vlada, ovaj... ne interveniše onda ja ne znam ko će. Ovaj, kao da čekamo neke spasioce, neke strane investitore, od toga nema ništa. Mislim ima, ali to je sve... ovde već, već znači podložno svim mogućim prevarama, ne znam i... ne znam ono razni tenderi, ne znam kupovine od privatizacije pa na ovamo (niži rukovodilac u hipermarketu, 31 godina, odgovor: „ne slažem se“).

Pa mislim na predsednika Vlade koji, ovaj, bukvalno ja mislim gde god se nešto dešava i radi tu je on. Mislim da to treba prepustiti... onako privredi, šta ja znam, firmama... tako. Mislim da vlada treba da interveniše u smislu da donosi zakone, ovaj... koji će odgovarati našoj privredi i našoj poljoprivredi i tako. A sad baš svuda da se oni mešaju, mislim da to ne treba (penzionerka, 63 godine, odgovor: „slažem se“).

Pa ne znam, pravo da ti kažem, jer mislim da se vlada u sve meša. Pa i u ekonomiju i u sve živo, ovaj... tako da ne znam stvarno da... Ali sada

8 Takav diskurs komparacije prisutan je i u pitanjima kojima se u ovom radu nećemo baviti.

da li treba ili ne treba stvarno ne znam (portir, 61 godina, odgovor: „ne znam“).

Pa tako opet isto, ne znam, ako je vlada kompetentna i ako je normalna i ako radi u interesu građana onda bi trebala da interveniše u ekonomiji. Ovaj, ako je... ako nije takva onda naravno da ne bi trebalo. Ali drugačije ne može u suštini pošto bez vlade nema ni ekonomije ni bilo čega drugog (računarski tehničar, 34 godine, odgovor: „niti se slažem, niti se ne slažem“).

Ispitanica: Pa da ono vlada uzima za sebe šta god hoće jer ima svaki uvid u bilo kakvo ekonomsko stanje u Srbiji... ona reguliše sve i onda... Znaš kako, realno, ako je vlada, ona mora imati uvid u sve to, ali prosto nekako treba da se malo odvoje da... nemaju...

B. F: A što misliš da je... kako da kažem...u vezi sa ovim iskazom, dakle 'Što vlada manje interveniše u ekonomiju, to bolje za Srbiju', ti si rekla 'slažem se', sad, da li misliš da bi, da bi... šta bi dobili prosto manjom intervencijom vlade? To je ono što hoću da te pitam.

Ispitanica: Pa valjda bi manje krali“ (nezaposlena, 20 godina, odgovor: „slažem se“).

Ispitanici koji su na pitanje odgovorili sa „ne znam“ ipak su većinom 'odustajali' od bilo kakvog pojašnjenja samog iskaza, proglašivši sebe nekompetentnima za temu na koju se iskaz odnosi. Međutim, bilo je i ispitanika koji su otvoreno izrekli sopstvenu 'zbunjenost' i otvoreno istakli da im nije sasvim jasno na šta se iskaz zapravo odnosi – bilo da je reč o subjektu intervencija ili o njihovoj prirodi i sadržaju.

Prosto, mislim da mi kao običan narod... prosto... nismo dovoljno upućeni ni u poslove, ni u tu ekonomiju, ni... ne znam koliko vlada... razumeš... mislim šta je vlada? Vlada je i vladajuća stranka, vlada su i koalicione stranke. Ko tu koliko ima prava i ko uopšte interveniše? Razumeš. Čija je ta ekonomija. Da li vladajuće stranke ili svih? Mislim da vlada bi trebalo da bude nešto drugo (poslovna sekretarica, 46 godina, odgovor: „ne znam“).

Ma ne slažem se. Vlada mora da vodi ekonomiju [...] Pa vlada ima... predsednik vlade, ima ministri za ekonomiju, za trgovinu, za ovo, za ono. Znači vlada vodi glavnu ekonomiju. Je l' tako? Kako da se ne slažem (penzionerka, 67 godina, odgovor: „ne slažem se“).

Ispitanik: Pa jednostavno vesti... novine, čitam informišem se da kažem donekle negde koliko me interesuje. I intervencije neke da kažem vlade u ekonomiju iskreno nikada nisam pročitao. I mogu čak i da kažem i da ne razumem u smislu...

B. F: Ne znaš na šta se odnosi konkretno?

Ispitanik: Da, ne znam na šta se odnosi. Tako da ne bih mogao da kažem. Zato kažem niti se slažem, niti ne zato što nemam odgovor (šef prodaje u porodičnom mikropreduzeću, 25 godina, odgovor: „niti se slažem, niti se ne slažem“).

Kada se ispitanicima postavi pitanje koje su intervencije imali na umu, odgovori su: subvencije, poreze, krediti banaka, privatizacije velikih preduzeća (na primer, Sartid iz Smedereva), stvaranje pozitivne klime i zakonskog okvira, obezbeđivanja plata tzv. gubitašima i kadrovsku politiku („da se na određenim mestima postave stručni ljudi“). Od svega navedenog, samo se subvencije javljaju kao odgovor kod tri različita ispitanika, dok se ostali odgovori najčešće javljaju samo jednom.

Privatizacija funkcionise u teoriji, ali ne i u praksi

Ispitanici proces privatizacije vide kao izuzetno problematičan. Na Likertovoj skali je samo jedan ispitanik izrazio slaganje sa iskazom. On se opisuje kao „krađa“, „pljačka“, „rasturanje firmi“ itd. Kada se od ispitanika zatraži da objasne svoj stav, odnosno odgovore na pitanje kako su shvatili sam iskaz („Privatizacija funkcionise u teoriji, ali ne i u praksi“), dobijamo uglavnom odgovore koji upućuju na pravne neregularnosti. Takođe, jasno se može uočiti da se u ovom procesu nisu štitila prava radnika, te da je njihov položaj pogoršan (zatvaranje fabrika, otpuštanje radnika i tome slično). Međutim, kao i u slučaju svih ostalih iskaza i ovde dominira moralni diskurs. Ističe se nepravednost koju su vlasti u saradnji sa budućim vlasnicima preduzeća naneli zaposlenima, odnosno samim kompanijama. Još važnije, sa aspekta metodološke upotrebe instrumenta, evidentno je da ispitanici nisu otišli mnogo dalje od moralne i pravne dimenzije ovog problema. Retko se dovodi u pitanje privatizacija kao takva, odnosno osporavanje legitimnosti takvog procesa bez referisanja na pravne, odnosno moralne aspekte („krađa“, „pljačka“ itd.). Takvi slučajevi su pre izuzetak nego pravilo. Paradoksalno, ali jedan od njih je ispitanik koji radi kao šef u porodičnom preduzeću.

Pa shvatio sam da neke firme koje su bile državne i koje su funkcionisale. Pričam o nekim, da kažem firmama iz prošlosti, koje su mi roditelji pričali, koje su funkcionisale fantastično. Ne mogu da funkcionišu privatizacijom tako dobro kao što su tada. Ne pričam o firmama koje su sada... koje se... radi šta ko hoće. Pričam o fabrikama koje su radile pre. A koje [nerazumljivo] ili nema posao da neke fabrike da se privatizuju. Mislim da privatnik gleda samo svoj džep i neki svoj interes. I da ga ne interesuje neki taj kolektiv, te neke ljude i te njihove neke probleme kakvi god oni bili (šef prodaje u porodičnom mikropreduzeću, 25 godina, odgovor: „u potpunosti se slažem“). Zato što... pa vidi neću ga shvatiti ja, ajde govorim kako ga shvata većina stanovnika Srbije. Prvo su svi bili protiv privatizacije, sada je svima dobro da je privatizacija jer se kao kvazi otvaraju neka nova radna mesta. Ali to nije to što je stvarno. Privatizacija funkcionise tako što mi prodamo neku teritoriju, odnosno neku fabriku nekom strancu. Još im dotiramo neki novac da bi zaposlili ne znam koliko radnika koji bi u njihovoj zemlji radili za ne znam, na primer u Švajcarskoj za 300 franaka. Ovde rade za

250 evra i kao mi smo srećni jer zapošljavamo narod, a zapravo je to sve onako neki mačiji kašalj. Nešto što... što je toliko smešno. Tako da mislim da tu ništa ne funkcionise i da je to samo šarena laža (poslovna sekretarica, 46 godina, odgovor: „u potpunosti se slažem“).

Kada bi se odgovori na ovaj iskaz uzeli zasebno, lako bi se stekao utisak da je isključivi problem u pravnoj prirodi procesa i nemoralnosti aktera koji su učestvovali u njenom sprovođenju. Na osnovu ostalih iskaza, odnosno pojašnjenja koja su ispitanici u razgovoru ponudili, mogli smo da zaključimo da se alternativa privatnom vlasništvu i preduzetništvu 'nazire' tek kod nekoliko ispitanika. Dakle, u razgovorima koje smo sa ispitanicima vodili povodom ovog iskaza nismo uočili značajnije osporavanje potrebe uvođenja tržišne ekonomije, privatne inicijative i konkurentnosti. Drugim rečima, u odgovorima ne pronalazimo značajnije tragove ideološke i institucionalne alternative ili vizije privrede u kojoj bi država imala značajniju ekonomsku ulogu. U tom pogledu odlazi se najdalje do asocijacija na socijalizam i samoupravljanje, koji se odmah zatim osporavaju kao ipak neuspešan politički i društveni projekat.

Privatizacija je [smeh] ... mislim kada neko pomene reč privatizacija u Srbiji da se svi onako naježe, ajde da ne spominjemo one čuvene sporne privatizacije... (niži rukovodilac u hipermarketu, 31 godine, odgovor: „slažem se“).

Vidi, to je stvar interesa, znaš. Što bi ti, ajde te pitam iskreno, što bi ti kupio firmu koja vredi milion? Vredi firma milion i imaš nekog Šojića, brate, koji je instaliran tamo, koji ti obećava da će da je srola na 200.000. Što bi ti dao milion? Je l' bi ti dao? Znaš. Kažem ti, već postoje instalirani ljudi koji će da urade to što treba da se uradi. Da li bi ti dao miliona a znaš da je to eto... pustiš budalu, bukvalno samo pustiš budalu. I za godinu dana kupiš za 200.000, razumeš. Samo gledaš, kontrolišeš budalu da ne sroza apsolutno, znaš da ostanu neki komitenti, da ostanu neki ljudi sa kojima se saraduje (tehničar u javnom preduzeću, 33 godine, odgovor: „slažem se“).

[...]videla sam kako se privatizuju firme i kako su se privatizovali ovaj i teoretski verovatno, ovaj, to ko zna kako je zamišljeno ali praktično to ne funkcionise baš nikako... mislim... ne kažem za sve firme, ali za većinu. I prosto, ovaj, ove firme koje su privatizovane nisu nastavile da funkcionišu i da rade, da su se praktično, ovaj... da kažem usavršavale i unapredile u svom poslu, nego su obično zatvarane i ljudi ostali bez posla... i oni su preprodavali te firme (penzionerka, 63 godine, odgovor: „slažem se“).

To je bila krađa neviđenih razmera. To znaš i ti, ovaj... Prvo, šta je sa ovom firmom urađeno, pa... a takvih je 99 posto firmi urađeno. Tako da svi ti kriminalci koji su kupovali firme, to su kupovali za... ne svojim parama nego dođe u firmu, počne da radi i sa tim parama otkupljuje, ovaj... isplaćuje firmu (portir, 61 godina, odgovor: „slažem se“).

Pa, privatizacija, mi smo pre mislili kad sve privatizuju da će biti drugačije, da ćemo ostati da radimo, primati plate. Ali, međutim, to drugačije

sve bilo. Oni su ulazili samo da rasture firmu. Ko što je, na primer, kod nas, ostalo nas četvoro. Mislili smo da će biti totalno drugačija. Da ćemo raditi normalno i da ćemo primati platu normalno (domar, 50 godina, odgovor: „slažem se“).

Kod nas je privatizacija... znači bukvalno bila jedna pljačka najobičnija u praksi. U teoriji bila OK, nekom idejom, ali u praksi je to čista pljačka tako da... otimanje i pljačka i tako dalje. Tako da u praksi koliko ja znam ne funkcioniše (računarski tehničar, 34 godine, odgovor: „slažem se“).

Moje neko, ovako laičko, mišljenje je da ne funkcioniše kako treba. Da ne radi se kako treba, ali opet je to samo zato što ja ne znam dovoljno o tome... (grafički dizajner, 37 godina, odgovor: „ne znam“).

Pa ne znam, video sam ono propala preduzeća koja su nekada ono dosta radila pa... ja mogu da shvatim da su za vreme ono komunista devedesetih... možda su imali više radnika nego što je bilo potrebno, ali u mnogima je obustavljena proizvodnja, mnoga su prazna. To je donela privatizacija. Mnoga su kupljena pa s njima se ništa nije uradilo i izgleda kod nas ta privatizacija nije dobro prošla. Zbog više ugašenih preduzeća nego zbog preduzeća koja su nastavila da rade i da proizvode. Mnogima je promenjena namena pa su kupljena samo zemljišta, lokacije, pa rade nešto totalno drugo (sanitarno-ekološki tehničar, 35 godina, odgovor: „u potpunosti se slažem“).

Pa to je ono što sam ti rekla, on... država njemu plaća da on otvori tu firmu i da zaposli radnike. I on na primer... a on ima u svojoj glavi 'aha meni ta lokacija odgovara'. I on proda te mašine, radi nešto sasvim drugo, radnici ostaju bez posla (penzionerka, 67 godina, odgovor: „slažem se“).

Čak i ispitanik koji se ne slaže sa iskazom ističe da u Srbiji ona nije valjano izvršena. Ipak, smatra da je to posledica loših političkih i društvenih okolnosti, te da načelno može biti i regularno i celishodno sprovedena (arhitekta, 34 godine). S druge strane, ispitanica (nezaposlena, 52 godine) ostaje neodlučna jer tvrdi da nije upoznata sa teorijskim pretpostavkama privatizacije.⁹

Ispitanik: Pa razumeo sam da može da funkcioniše ako se poštuju zakoni određene zemlje. Znači ako nema mahinacija.

B. F: Znači ti smatraš da ona funkcioniše i u teoriji i u praksi?

Ispitanik: Da može da funkcioniše. (arhitekta, 34 godine, odgovor: „ne slažem se“).

9 U slučaju jedne ispitanice možemo videti da se iz odgovora ne može pouzdano zaključiti da li je i kako shvatila iskaz (bez obzira na dodatna pojašnjenja i potpitanja koja su usledila):

B. F: E sad, kako ste Vi razumeli ovaj iskaz, ovu rečenicu?

Ispitanica: Šta ja znam.

B. F: Zašto se slažete ili zašto mislite da je to važno?

Ispitanica: Zato što bolje praksa nego teorija (penzionerka, 75 godina, odgovor: „slažem se“).

Pa privatizacija ako se... bilo šta... bilo koji... bilo šta što je privatizovano znači da da ima nekog. Ne jednog vlasnika, ali da ima vlasnika sa imenom i prezimenom to onda nije niti društveno niti državno i da to... funkcionise [...] Da, ali ne mogu da kažem „ne slažem se“ zato što... mislim po tom mom obrazloženju trebalo bi onda da sam rekla četiri, ali... prosto... ovde treba da se iskaže stav da to tako nije, ali ja generalno ne znam šta je privatizacija u teoriji (nezaposlena, 52 godine, odgovor: „niti se slažem, niti se ne slažem“).

Bez privatizacije preduzeća bi bila u još goroj situaciji nego što su sada

Bezalternativnost postojećeg društveno-ekonomskog modela koja se nazirala u odgovorima na prethodni iskaz, jasnije se pokazala u narednom („Bez privatizacije preduzeća bi bila u još goroj situaciji nego što su sada“). Kada se izuzmu odgovori „ne znam“, frekvencije odgovora na Likertovoj skali pokazuju izvesnu 'simetriju'. Drugačiji društveno-ekonomski model obično se shvata kao povratak na „staro“, odnosno socijalizam. Preduzeća bi prema ispitanicima bila u još lošijoj situaciji jer je čitav sistem pre privatizacije počivao na nekapitalističkim osnovama. Kada su one uklonjene nestala je i mogućnost 'povratka na staro'. U diskursu određenog broja ispitanika odsutno je jasno razlikovanje procesa privatizacije i subvencija koje država dodeljuje stranim investitorima za otvaranje novih fabrika i preduzeća. Tačnije, u odgovorima se može uočiti da se problem tretira kao jedinstven. Ispitanici koji su odgovorili sa „ne znam“ na navedeno pitanje uglavnom su bili skeptični prema dugoročnoj mogućnosti pronalaska boljeg rešenja za privatizovana preduzeća, odnosno da je bilo moguće pronaći alternative u momentu izvršenja privatizacije. Od ukupno pet ispitanika koji su izrazili neslaganje sa iskazom, njih dvojica su smatrali da bi preduzeća bila u boljoj situaciji da nisu privatizovana. Isti broj je imao suprotan stav, dok je jedan ispitanik bio neodlučan. Ispitanici koji se slažu sa iskazom smatraju da su preduzeća u momentu privatizacije već bila 'propala', pa samim tim ne bi ni mogla da izađu iz krize bez određene intervencije. S druge strane, izvestan broj ispitanika smatra da samo privatni vlasnik može rukovoditi preduzećem na efikasan način.

Bio Maxi, sada je Deleze. Je l' tako? Oni se sada šire, samo se šire, to je u redu, znaš. To je uspešna privatizacija. Šta ćeš sa onim nesrećnim što radi za 20.000 na kasi i ako se nešto ukrade u radnji, ona daje iz svog džepa. A gde je bila, bila na kasi, nije mogla da ga ganja po rafovima. O tome ti pričam. Dobro je za njih, pazi, za njih je super privatizacija. Za tebe nije. (tehničar u javnom preduzeću, 33 godine, odgovor: „ne znam“).

Pa zato što ne znam, mislim, potpuno su se društva promenila, ovaj, nije to više kao što su nekada bila socijalistička društva, pa državna i druš-

tvena preduzeća, pa tako. Tako da, pošto se čitava situacija u svetu promenila, prosto ne znam kako bi sad to moglo da funkcioniše... ne znam (pensionerka, 63 godine, odgovor: „ne znam“).

Pa, ne znam. Ne znam šta da kažem, mislim, ako već državna preduzeća propadaju, možda je stvarno bolje da se firme privatizuju. Po mom mišljenju, ako će to ipak da održi neki kontinuitet da ljudi budu zaposleni, da rade, da imaju posao... bolje išta nego ništa. To je valjda bolje rešenje. E sad, kuda će nas to odvesti ne znam (smeh)... u budućnosti. Ali je to kao možda neka međuetapa, eto kao bolje išta nego ništa. Kao bolje neko rešenje naći (studentkinja, 24 godine, odgovor: „ne znam“).

Znači, niti znam ono kako bi to ono funkcionisalo. Da li bi išao na državni budžet ili ne bi... pojma nemam. Da li bi znači iz države išlo u te firme ili... kako bi bilo. Ovako opet, uzeo je privatnik, pa njegove su pare pa on nek' radi šta hoće. Tako da ne znam, kako bi i šta bi (viljuškarista, 35 godina, odgovor: „ne znam“).

Pa ne znam s obzirom da slušam privatizuje se ovo, pa ima, ne znam, zapošljavaju se radnici, pa, ne znam, sad ovaj uzeo ovu firmu, pa sad je super, ljudi rade, ovo ono... ovaj, ali ne znam šta bi bez privatizacije preduzeća bilo (nezaposlena, 56 godina, odgovor: „ne znam“).

Ispitanica: Ne mogu da znam zato što naša zemlja nije probala da obnovi preduzeća. Znači, prosto, preduzeća su postojala i onda su negde prosto prestala da postoje. Mi smo ih prodali strancima. Ali ja se uvek pitam šta da je naša zemlja samo pokušala da obnovi umesto... [...]

B. F: A da li misliš da bi bolje da privatizacije nije bilo? Odnosno za ta preduzeća... uopšte.

Ispitanica: Pa generalno ja to... kada sam to rekla, ja sam to i mislila. Misli sam na državu. Da nije bilo privatizacije, nego da je država prosto pokušala da ona uloži u... 50 posto svega ovog što smo rasprodali, mislim privatizovali, zapravo da smo jedan deo uložili. Ostalo mislim da... nismo samo... mi smo...

B. F: U onakve odnose i u onakav sistem kakav je bio?

Ispitanica: Kakav je bio, recimo...

B. F: Do '89.

Ispitanica: Ili ja stvarno mislim da... mislim Srbija ima toliko zemlje i da ne znam da smo prosto radili na toj poljoprivredi, na, ne znam... iako smo čak doveli neke strane investitore, ajmo onda da im damo tu zemlju koju će oni da udruže i da rade nešto na njoj. Umesto što im dajemo neke fabrike koje oni otvaraju, da rade neki radnici koji proizvode neke delove, koji se opet izvoze... znaš. Gde u principu vrtimo iz šupljeg u prazno. Mislim da smo mogli da razradimo tu zemlju i da napravimo nešto od svega toga na mnogo bolji način (poslovna sekretarica, 46 godina, odgovor: „ne znam“).

Ispitanik: Pa da, vidim, pazi, bez privatizacije bi sigurno ovaj, mislim propali bi još više od devedesetih godina pa na ovamo. E sad...

B. F: Zašto bi propali?

Ispitanik: Pa prosto ne bi ih... ne bi imali, ne bi imali nikakvu alternativu. Mislim šta, ovaj (niži rukovodilac u hipermarketu, 31 godina, odgovor: „ne slažem se“).

Pa ne mora da bude privatna, na primer. Ko što je Dom sindikata ostao državan, bioskop, radnici između sebe se podelili normalno i akcije i primaju platu normalno, znači. Ko i kod nas isto dok nismo bili bez privatizacije radili smo normalno, imali platu normalno, imali ribnjak, imali sve. Sada je sasvim drugačije. Znači nije morala da bude privatizacija (domar, 50 godina, odgovor: „ne slažem se“).

Ispitanik: Pa shvatio sam tako da je privatizacija spasla sva preduzeća, što nije po meni istina, ne znam.

B. F: Aha...

Ispitanik: Ovaj, mislim da su mnoga preduzeća mogla da se podignu na drugi način, bez privatizacije.

B. F: A sad mi reci samo. Da li smatraš da su preduzeća koja su privatizovana danas u lošijoj situaciji? Nego što su bila pre privatizacije, na to mislim.

Ispitanik: Da, ja sam ovde rekao da generalno s privatizacijom... mislim verovatno su neka i u boljoj situaciji zato što su... ali nisu naša više, u tom smislu, u tom smislu možda jesu u boljoj. Ali za našu državu i za naše interese mislim da...

B. F: Misliš da je bolje da budu u vlasništvu države...

Ispitanik: Bolje je da budu u vlasništvu države. Da se podižu na drugi način, nego privatizacijom. Jer možda iako su se podigla nisu više naša. Tako da... (računarski tehničar, 34 godine, odgovor: „ne slažem se“).

Ispitanik: Pa mislim da... kao bilo bi još gore. Pa kud će gore od ove situacije. Ja mislim da od ove gore nema. Ovaj, mislim da ne bi bila gora, ali... jer smo prodali sve živo što postoji, jebiga, a kako smo prodali to mislim da je ostalo ono...

B. F: A da li mislite da bi bila u boljoj situaciji nego što su danas da nisu privatizovana? U smislu boljoj situaciji nego u momentu privatizacije. Izvinjavam se, da bi bilo jasnije. Da li bi napredovala?

Ispitanik: Ne, ne verujem da bi napredovala. Ne, ne verujem, jer to je ovaj... menjan je sistem. Više nije bilo socijalizma, došao je kapitalizam i onda taj... to više ne bi moglo da, da funkcioniše.

B. F: Mislite da bi samo bila u manje lošoj situaciji?

Ispitanik: Pa, da. (portir, 61 godina, odgovor: „ne slažem se“).

Ispitanik: Pa shvatio sam da je morala da se privatizuje po svaku cenu. I da bi ta preduzeća propala ako bi bila u državnom vlasništvu pre nego da su privatna. A mislim obrnuto, da bi pre propala u privatnom nego da su u državnom [...]

B. F: A da li misliš da bi ona bila u boljoj situaciji da nisu privatizovana? Dakle, opet postavljam potpitanje na koje si ti delom odgovorio.

Ispitanik: Mislim da da. Mislim da bi bolje bilo da su u državnom vlasništvu (šef prodaje u porodičnom mikropreduzeću, 25 godina, odgovor: „ne slažem se“).

Pa jedna od... jedna od prvih iskaza onako kako iskazi i znači... prosto... pošto su sve druge... svuda drugde je već odavno privatizacija postoji pretpostavlja se ovo opet odnosi na nas zato što kod nas između vlasništva.

Još uvek postoje svakakva vlasništva. Ovo se pokazalo kao naj... najefikasnije. Jer valjda cilj svakog preduzeća da, da ima, da ima...da ima, da ima prihoda, da uspešno posluje i da je svaka privatizacija bolja nego... ne znam, ne znam, zatvaranje ili bilo šta drugo (nezaposlena, 52 godine, odgovor: „slažem se“).

Ispitanik: Pa to su uglavnom preduzeća koja su već propala pa im ne može biti mnogo gore, već su dovedena do toga. Ali, da ili bi propala ili bi se ugasila ili... ili bi se vuklo još ko zna koliko... tako, ali mislim da je država kriva što je došlo do toga. Da je to namerno rađeno.

B. F: S kojim ciljem?

Ispitanik: Pa baš to, da bi se prodalo. Da bi se prodali i da bi verovatno neko tu zaradio. Mislim s obzirom da novac koji se ulaže, mogao je da... u privatizaciju mogao je da se uloži i u samo preduzeće ili fabriku ili šta već pa bi nešto možda bilo od toga, ovako... ovako mislim da se dobija samo privid nečeg dobrog, ali... (grafički dizajner, 37 godina, odgovor: „slažem se“).

Ako nema privatizacije nema... koliko nam daju ovi Kinezi, koliko ovi, koliko oni. Nije malo (penzionerka, 75 godina, odgovor: „slažem se“).

Ispitanica: Mora da se privatizuje ali, ali na pravi način da se privatizuje.

B. F: Šta znači to na pravi način?

Ispitanica: Ja ne bih privatizovala, na primer... moralo bi da se zadrži ko što je... ja govorim sada za Nemačku. Jer sam tamo odrasla. Gradska bolnica, na primer, bolnice, železnica, elektroprivreda, ovi, ovi... prirodni resursi kao što su banje, izvori, to mora da se zadrži.

B. F: U vlasništvu...

Ispitanica: U vlasništvu Srbije (penzionerka, 67 godina, odgovor: „u potpunosti se slažem“).

Sve vrste javnih usluga bi bolje funkcionisale da su privatizovane

Većina ispitanika svoje neslaganje sa iskazom („Sve vrste javnih usluga bi bolje funkcionisale da su privatizovane“) obrazlaže kroz stavove koji se odnose na cenu, odnosno poskupljenje javnih usluga. U odnosu na sva ostala pitanja kojima smo u radu posvetili pažnju, primećujemo da je u ovom slučaju najveći broj ispitanika izrazio neslaganje u odgovorima na Likertovoj skali. Ukoliko bi preduzeća – pružaoci javnih usluga – bili privatizovani, cene za krajnje korisnike nužno bi porasle, pa samim tim i postale nedostupne za brojne građane. Mogućnost bolje i efikasnije organizacije, u slučaju da se vlasništvo nad preduzećima koja pružaju javne usluge nađe u privatnim rukama, vidi se kao sasvim izvesna posledica, ali očigledno nedovoljna da 'kompenzuje' povećane troškove. Iako se ovakva slika najčešće javlja kod ispitanika koji se ne slažu sa iskazom, možemo je uočiti i kod 'neopredeljenih' (odgovor: „niti se slažem, niti se ne slažem“),

ali čak i kod ispitanika koji se slažu sa tvrdnjom (odgovor: „slažem se“). Dakle, pitanje funkcionisanja je tumačeno u širem kontekstu posledica koje bi takva privatizacija donela.

B. F: *Zbog bezbednosnih razloga ili zbog ekonomskih razloga?*

Ispitanik: *I jedno i drugo. Desi se često da kada se privatizuju sve da dolazi do poskupljenja svega. To je bio primer i u Hrvatskoj. Znači štitiš građane sa tim firmama koje ostaju u državnom [...]*

B. F: *Evo da ponovim iskaz, imaš ovde. Znači „Sve vrste javnih usluga bi bolje funkcionisale da su privatizovane“. To je iskaz. Ti si krenuo da pričaš o telekomunikacijama. OK, nije nikakav problem, nego te ja pitam, prosto zašto u slučaju telekomunikacija, možemo i o ostalima da pričamo posle, zašto...*

Ispitanik: *Pa mislim i za prirodne resurse i za vodu, za EPS. Zato što država kontroliše cenu. (arhitekta, 34 godine, odgovor: „ne slažem se“).*

B. F: *Da li misliš da bi trebalo da se privatizuje zdravstvo, školstvo, neki elementi bez bezbednosnih službi, ili železnica...*

Ispitanik: *Železnica svakako, železnica svakako, znaš kako, železnica svakako, bezbednosne službe nikako...*

B. F: *Ne cele, neki segmenti.*

Ispitanik: *Bezbednosne službe ne, ali železnica da, jednostavno da.*

B. F: *Zdravstvo i školstvo? Da li bi tu bilo bolje da se privatizuje?*

Ispitanik: *Zdravstvo, znaš kako, zdravstvo ne jer... Zdravstvo ne... ne znam, mislim da... jednostavno ne. Iz prostog razloga što privatizuješ zdravstvo [...]*

Pravo da ti kažem ne znam šta da mislim, znaš privatizovati recimo zdravstvo... masa ljudi ne bi imala za andol, znaš masa ljudi ne bi mogla da se leči. Iz tog konteksta nisam za privatizaciju... ali opet ti kažem, iz te neke socijalne... socijalnog mira masa ljudi ne bi mogla da se leči, znaš. Masa ljudi radi na crno i nije prijavljena, nema socijalno. Masa ljudi ne bi mogla da se leči... a s [aspekta] kvaliteta usluga... da. Ne bi trebalo da se privatizuje masa stvari iz socijalnih razloga, ne bi trebalo i to je to prosto (tehničar u javnom preduzeću, 33 godine, odgovor: „slažem se“).

A opet, javne usluge ne, mislim da, da treba da ostane u okviru države koja će kroz to da opet, da štiti svoje, znaš ono, svoje interese i taj svoj neki identitet. Znači ne, ne, ne nema potrebe...

B. F: *A reci mi zašto privatizovanje javnih usluga ne bi bilo bolje rešenje? Osim ovih primera koje si naveo za fakultete. Zašto privatizacija recimo zdravstva ne bi bila dobro rešenje? Ili školstva u većoj meri ili potpunosti... ili nekih drugih javnih usluga, da sada ne nabrajam.*

Ispitanik: *Zависи... to su, to su, ovaj, jako široke delatnosti. Mislim sfere života. Znaš ono školovanje, zdravstvo i tu je potrebno, tu nam je potreban ovaj određeni aspekt tih... prosto da imaš tu širinu u biranju, odlučivanju jer... privatizovano bi nam nekako navelo da, da imamo samo, da možemo samo, lupam, ići kod jednog lekara, kod tog lekara, koji je*

tada slobodan. Piti taj i taj lek koji su oni kao propisali, to jest, znaš i ti nemaš... prosto si...

B. F: *Manja bi bila sloboda izbora u uslugama koje dobijamo?*

Ispitanik: *Sloboda izbora, da, da, da. Mislim ovo... mislim zvuči kontradiktorno, ali je po meni to tako, znaš (niži rukovodilac u hipermarketu, 31 godina, odgovor: „ne slažem se“).*

B. F: *A zašto ne bi bilo dobro rešenje?*

Ispitanica: *Da, mislim da bi to, ovaj, da cene... ne bi cene mogle da se baš kontrolišu, onda to ne bi bilo dobro za naš osiromašeni narod, eto... za... jer mi smo zaista jako siromašni tako da prosto ne znam da li bi to ovaj... plašim se da, da cene ne bi bile ovaj... adekvatne. U odnosu na sva ta naša primanja koja nisu nikakva (penzionerka, 63 godine, odgovor: „ne slažem se“).*

B. F: *Zašto si onda... tvoj odgovor je pod tri. Je l' tako? Dakle, „niti se slažem, niti se ne slažem“. Zašto si neodlučan?*

Ispitanik: *Da, ali ne znam da li bi... mislim ovo je teorija, ali da li bi funkcionisale bolje da su privatizovane... ne znam, možda bi bile za nas skuplje usluge pa narodu bi se činilo da to nije dobro, a za samu firmu možda bi bilo dobro. Ne znam, mislim (sanitarno-ekološki tehničar, 35 godina, odgovor: „niti se slažem, niti se ne slažem“).*

Zato što mislim da bi automatski... ne znam, manje plaćao radnike. Radnici bi bili nezadovoljni. Ne bi imao para da toliko održava, lupam, javnu rasvetu i ne bi mogao da održava javni gradski prevoz. Ne bi mogao da modernizuje, ne znam, gradsku čistoću zato što jednostavno država dotira dosta toga iz budžeta. A kad kažem od nekih poreskih obveznika mnogo mala su primanja za to nešto državi kojoj daje. Hoću da kažem mnogo su mala davanja državi koliko oni održavaju (šef prodaje u porodičnom mikropreduzeću, 25 godina, odgovor: „ne slažem se“).

Iako se u poslednjem odgovoru cena ne ističe eksplicitno, odnosno poskupljenje usluga, jasno se ističe da se one sufinansiraju iz budžeta. Poslednji ispitanik takođe ističe i položaj radnika koji se javlja kao argument i u drugim odgovorima.

Pa jer ne znam, radi možda za male pare. Radi pod pritiskom, a ceo sistem zapravo ne funkcioniše ništa bolje. Prosto mislim da... e da nije, da te javne službe nisu privatizovane, a da je samo... da je sve to negde na bolji sistem uređeno, da bi sve mnogo bolje funkcionisalo (poslovna sekretarica, 46 godina, odgovor: „ne slažem se“).

Pa mislim da i ovaj... ovaj sve te javne usluge. I ovo što je privatizovano ne vidim da je nešto sad ekstra u odnosu na to što nije privatizovano. Tako da ne vidim tu neki boljitak, pravo da ti kažem. Samo je gore po radnika. Sve što je privatizovano samo je gore po radnike (portir, 61 godina, odgovor: „ne slažem se“).

Navedenim odgovorima treba pridodati i ispitanike koji nisu na bilo koji način komentarisali iskaz (odgovor: „ne znam“), ali i dva slučaja u

kojima se saglasnost sa iskazom objašnjava upravo kroz bolje funkcionisanje pružaoca usluge, odnosno efikasnost u radu navedenih preduzeća.

Nesigurni u značenje samog pojma, ispitanici su u toku odgovora često sami postavljali pitanje šta se zapravo podrazumeva pod pojmom *javne usluge*. Kada je od njih zatraženo da ih sami odrede, najčešće su iskazivali relativno usko shvatanje ovog pojma. Paradoksalno, ali ispitanici mahom nabrajaju usluge koje su već delimično privatizovane, odnosno tržišta na kojima se uveliko nalaze kompanije u privatnom vlasništvu (na primer, komunalne usluge, telekomunikacije, javni prevoz itd.).

Pa mislio, sada mi palo na pamet, javna usluga u smislu telekomunikacija. Mislim da treba da ostanu u državnom vlasništvu (arhitekta, 34 godine).

Pa javne usluge... naravno ja sad tu mislim na telefoniju, Telekom, je l' tako? Na elektrodistribuciju, eto... na sve te... na sva ta javna preduzeća... i ja, ovaj, nisam sigurna da kada bi se to privatizovalo, mislim da bi to... nisam baš sigurna da bi to bilo dobro rešenje (penzionerka, 63 godine).

Pa ono javne usluge, voda, komunalije, telefon. Kada je sve privatno morao bi da platiš, da se pridržavaš toga. Plaćaš račune, znači onda je bolja organizacija... kada je privatno... sad... (domar, 50 godina).

Pa ne znam, možda javni prevoz, gradska čistoća, komunalne neke usluge, i tako dalje (računarski tehničar, 34 godine).

A javne usluge konkretno na šta se to sad misli? Javne usluge, šta je to, ovaj, đubretari, ovaj... (studentkinja, 24 godine).

Pa ne znam javno-komunalne delatnosti, gradska čistoća, ono objedinjeno preko „Infostana“ i tako te vrste nekih javnih usluga. Mislim, ne znam da li se podrazumeva pod javnu uslugu kada pričamo o ovome zdravstvene usluge i ostalo ili ne. Mislim ne znam... (sanitarno-ekološki tehničar, 35 godina).

Pa to je malopre ono što sam ti rekla telekomunikacije, javne usluge, sredstva informisanja... [...] Javni servisi, ovaj... ne znam šta bi još moglo da bude (penzionerka, 67 godina).

Pa sve vrste javnih usluga... javne usluge mogu da smatram telefoniju, javni gradski prevoz, javno komunalno preduzeće, održavanje rasvete, to spada sve u ove stvari javno... (šef prodaje u porodičnom mikropreduzeću, 25 godina).

Ispitanica: Evo, sada me Vi ovako ispravite ako znate. Gradsko saobraćajno, je l' nam to privatizovano ili delimično ili još u...?

B. F: U čijem vlasništvu? Grad Beograd.

Ispitanica: Grad Beograd. Ja mislim još uvek nekako državno (nezaposlena, 55 godina).

Samo dva ispitanika 'samoinicijativno' navode zdravstvo (jedan ispitanik spominje i školstvo) kao sektor u kojem bi se mogla izvršiti privatizacija javnih usluga. Kada se ispitanicima postavi direktno potpitanje o zdravstvu ili školstvu (dakle, u slučaju ispitanika koji ih nisu sami naveli)

odgovor se menja (ka shvatanju da bi ih trebalo izuzeti iz privatizacije), odnosno odgovori se iznose sa više rezerve.

Dobro, ajde, znaš ja sad lupam, znaš ono tipa sada kada bi se privatizovalo zdravstvo, pa neko kupio čitavu farmaciju, ne znam, apoteka, dobro apoteke jesu nego, ono... kao... (niži rukovodilac u hipermarketu, 31 godina).

B. F: *A na koje javne usluge si pomislio kada si pročitao, to jest kada sam ja pročitao iskaz?*

Ispitanik: *Šta god, bukvalno šta god. Zdravstvo, školstvo, sve živo (grafički dizajner, 37 godina).*

Na kraju, jedna ispitanica je javne usluge poistovetila sa samom državom, dok kod druge, sasvim suprotno, pronalazimo (samo) negativno određenje javnih usluga koje bi činile sve što nisu aparati prisile, odnosno institucije lokalne uprave. Ostatak ispitanika koji je na iskaz odgovorio sa „ne znam“ nije pokušao da detaljnije objasni shvatanje pojma javnih usluga.

Pa ja sam mislila na neke prosto... rad sa... Mislila sam naravno samo na rad... kako se zove... tih javnih pružanja usluga... građanima. Ali ne mislim na javne usluge... ne mislim na policiju, ne mislim na sudstvo, mislim na prosto... ni na opštine...“ (nezaposlena, 52 godine).

Pa ne znam, valjda ja kada sam pomislila to mi je sve što je tako državno, je l' tako? E pa to (nezaposlena, 20 godina).

Društveni napredak će uvek počivati na privatnom vlasništvu

U slučaju poslednjeg iskaza („Društveni napredak će uvek počivati na privatnom vlasništvu“) tumačenja se grupišu na osnovu prednosti i/ili nedostataka privatnog, odnosno državnog vlasništva nad preduzećima. U pogledu odgovora na Likertovoj skali dominiraju neslaganja sa iskazom. Očigledne 'disonance' unutar diskursa u vezi sa ovim pitanjem se gotovo ne javljaju, što s druge strane ne znači da se one ne pronalaze kada se odgovori posmatraju na ravni pojedinačnih ispitanika. Odnosno, svih odgovora koje su pojedini ispitanici davali tokom razgovora.¹⁰

10 Tako smo u slučaju ispitanika koji je na osnovu 'kvantitativnih' odgovora pokazivao sklonost tržištu i liberalnim vrednostima saznali da je za njega ipak idealno državno vlasništvo nad velikim i strateški važnim preduzećima:

B. F: *Da li misliš da postoje razlike u smislu da sada u Srbiji privatni sektor više vodi ka napretku?*

Ispitanik: *Apsolutno.*

B. F: *A kada kažeš 'uvek', da li misliš da će u budućnosti to biti drugačije?*

Ispitanik: *Ne, govorim onako kao uopšteno. Lupam, sada da se vodi Telekom – sada se opet vraćam na Telekom – kako treba, da postoji profesionalni menadžment, da nema*

Da, da... pa to sam znaš ono shvatio da, da svako mora biti vlasnik svačega, znaš. Svake stvari, svake organizacije. Znaš ono neka... kao ovo je moje. E sada ili si sa mnom ili si protiv mene i tako nikako ne možemo doživeti napredak i progres. Neke stvari znači treba, treba... neke stvari treba da ostanu svačije (niži rukovodilac u hipermarketu, 31 godina, odgovor: „ne slažem se“).

Pa mislim kao jedino ako se uradi... ako sve bude u privatnom vlasništvu, onda će kao neki napredak da bude i šta ja znam. To sam shvatio tako, ali ja mislim ovo za pedeset godina opet ćemo da ratujemo i opet ćemo da vraćamo socijalizam. Ja mislim da ovo... mi smo takav narod, ne možemo da, da... (portir, 61 godina, odgovor: „niti se slažem, niti se ne slažem“).

Ispitanik: *Pa, privatno sad... opet kada je privatno, to se gleda drugačije.*

B. F: *Kako?*

Ispitanik: *Da, ne bude krađe, da ne bude gubitaka, da... se vodi računa o firmi, da lepo izgleda, šta ja znam (domar, 50 godina, odgovor: „slažem se“).*

Pa shvatio sam ga tako što, ovaj, najveći društveni napredak je bio kada je sve bilo u državnim, ovaj, rukama. I smatram da neće uvek počivati na privatnom (računarski tehničar, 34 godine, odgovor: „ne slažem se“).

Nisam shvatio (smeh). Mislim, ja ne znam. Šta je privatno vlasništvo i kakve to veze ima sa društvenim napretkom? Mislim sa napretkom nečega većeg (grafički dizajner, 37 godina, odgovor: „niti se slažem, niti se ne slažem“).

Ma privatnici... kako može privatnik. Može za sebe, a ne može za širu okolinu (penzionerka, 75 godina, odgovor: „ne slažem se“).

Pa to je ono što kažem... jedna bar bolnica, želznica, elektroprivreda, banja to mora da bude... telekomunikacije, većinu telekomunikacija bar pola da bude naše (penzionerka, 63 godine, odgovor: „niti se slažem, niti se ne slažem“).

Pa shvatio sam tako da jedna država kao država živi i sve ovo... na primer, modernizacija grada bilo čega zavisi od poreskih obveznika. Što je manje poreskih obveznika takoreći privatnih firmi koje plaćaju porez i koje se bave nekom proizvodnjom bilo čim. Nebitno da li je to prodavnica ili je to proizvodnja. Što manje njih ima, to je država u problemu (šef prodaje u porodičnom mikropreduzeću, 25 godina, odgovor: „u potpunosti se slažem“).

Većina ispitanika društveni napredak tumači kao ekonomski napredak, odnosno još preciznije, kao poboljšanje ekonomskog standarda stanovništva. Ovakvim odgovorima su možda doprinela prethodna pitanja koja su se odnosila na ekonomske teme. Kada ispitanici prošire shvatanje društvenog napretka, ono je, s jedne strane, obično ocrtavano u prilično

lopova, političara i ovih, to bi bilo super. Što se mene tiče, bi bila najbolja opcija (arhitekta, 34 godine, odgovor: „ne slažem se“).

opštim kategorijama ili, s druge strane, u sasvim specifičnim pojedinostima (moralnije društvo, bolje zdravstvo i školstvo, opšta kultura, sloboda izražavanja, bolji međuljudski odnosi, sređene fasade, čistije ulice, manje odlazaka mladih van zemlje itd.). Bilo je i ispitanika za koje bi se moglo reći da su imali problem da konkretizuju i verbalizuju svoje shvatanje društvenog napretka, pa se ono iskazivalo u krajnje opštim i nejasnim opisima.¹¹

Zaključak

Izrazita prisutnost moralno određenog diskursa u pogledu odnosa politike i ekonomije može se uočiti kod gotovo svakog ispitanika. I druga istraživanja pokazuju značaj i prisutnost moralnih kategorija kao sredstva u razumevanju politike u Srbiji (Spasić, Birešev 2012: 155). Ovakav diskurs često onemogućava ili zamađjuje mogućnost da u 'kvalitativnim' odgovorima ispitanika uočimo ideološke polarizacije i diferencijacije na osnovu kojih bi se izvršilo poređenje sa kvantitativnim odgovorima. Zato u određenom broju slučajeva (doduše ograničenom) ne možemo tvrditi da li 'moralni diskurs' samo prikriva postojeće razlike ili se one zapravo javljaju kao posledica metodoloških ograničenja.

Drugi važan nalaz čine interpretacije ispitanika u vezi sa delovima iskaza, odnosno određenim sintagmama i terminima. O značaju razumevanja svakog dela pitanja na osnovu kojeg se vrši merenje vrednosnih orijentacija možda nam najbolje govori primer iskaza kojem u ovom radu nismo posvetili pažnju. Naime, iskaz „Interesi kolektiva uvek moraju biti iznad interesa pojedinca“ najbolje nam predočava koliko konkretne jezičke formulacije mogu biti važne u konstruisanju istraživačkog instrumenta. Prilikom odgovora na (pot)pitanje da li su pomislili ili imali u vidu neki konkretan kolektiv, njih 15 (od 20) podrazumevalo je u svojim odgovorima preduzeće, odnosno firmu.¹² Ukoliko bi ovakav nalaz bio potvrđen i u dodatnim metodološkim istraživanjima instrumenta kojem je u radu posvećena pažnja, odgovore ispitanika trebalo bi interpretirati na drugačiji način. Upotreba ovog pitanja kao indikatora političkog liberalizma/

11 Pa nešto što će celom narodu da poboljša... (nezaposlena, 20 godina, odgovor: „*niti se slažem, niti se ne slažem*“).

Pa brate, jednostavno poboljšanje svega u društvu gde živiš (tehničar u javnom preduzeću, 33 godine, odgovor: „*ne slažem se*“).

12 Trebalo bi istaći da se pored preduzeća kod nekoliko ispitanika javljaju i asocijacije na druge kolektive (vršnjačke grupe, porodica, vojska, država itd.). Međutim, oni se gotovo isključivo javljaju kao sekundarne asocijacije koje su neretko bile podstaknute dodatnim potpitanjima autora ovih redova. Samo je jedna ispitanica eksplicitno i isključivo pomislila na državu kao kolektiv.

autoritarnog kolektivismu svakako bi morala biti preispitana (Lazić, 2011: 190, 196–197).

Na kraju, ukoliko bi trebalo doneti jedinstvenu i samim tim nužno uopštenu ocenu o validnosti iskaza (kao instrumenta), mogli bismo reći da se možda najveće opasnosti kriju u izvesnoj nepreciznosti ili namernoj smisaonoj 'otvorenosti' navedenih rečenica (od strane autora koji su ih konstruisali). Moguće je tvrditi i da se nedovoljno prisutan 'konsenzus' kod ispitanika – u pogledu značenja pojmova – javlja kao izvesna istraživačka prepreka. S druge strane, moramo reći da je validnost instrumenta u velikoj meri potvrđena, bez obzira na brojna pitanja koja je naše kvalitativno istraživanje otvorilo.

Literatura

- Lazic, Mladen, Cvejic, Slobodan. 2015. Post-Socialist Transformation and Value Changes of the Middle Class in Serbia. *European Sociological Review*. Vol 27, Issue 6: 808–823.
- Lazić, Mladen. 2011. *Čekajući kapitalizam: nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*. Beograd: Službeni glasnik.
- Fajgelj, Stanislav. 2010. *Metode istraživanja ponašanja*, Beograd: Centar za primenu psihologiju.
- Filipović, Božidar. Narod, nacija i međunacionalni odnosi – između kvantitativnog i kvalitativnog pristupa [rukopis u pripremi za štampu].
- Filipović, Božidar. Sigurnost i etnički odnosi – percepcija problema u kontekstu naselja i suživota [rukopis u pripremi za štampu].
- Petrović, Irena. 2013. Promene vrednosnih orijentacija srednje klase u periodu post-socijalističke transformacije u Srbiji, *Sociologija*, Vol. LV, N° 3: 375–394.
- Petrović, Irena. 2014. Promene vrednosnih orijentacija ekonomske elite: patrijarhalnost, autoritarnost, nacionalizam. u: Lazić, Mladen (prir.), *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*. Beograd: Čigoja.
- Petrović, Irena. Radoman, Marija. 2016. Vrednosne orijentacije političke elite: patrijarhalnost, autoritarnost i nacionalizam. u: Lazić, Mladen (prir.), *Politička elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*, Beograd: Čigoja.
- Pešić, Jelena. 2014. Promene vrednosnih orijentacija ekonomske elite: ekonomski i politički liberalizam. u: Lazić, Mladen (prir.), *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*. Beograd: Čigoja.
- Pešić, Jelena. 2016. *Vrednosne orijentacije u post-socijalističkim društvima Srbije i Hrvatske*, (neobjavljena doktorska disertacija). Beograd: Filozofski fakultet – Univerzitet u Beogradu.
- Pešić, Jelena. 2017. *Promena vrednosnih orijentacija u postsocijalističkim društvima Srbije i Hrvatske: Politički i ekonomski liberalizam*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja.

Spasić, Ivana i Birešev, Ana. 2012. "Social Classifications in Serbia Today Between Morality and Politics", u: Predrag, Cvetičanin (ur.). *Social and Cultural Capital in Serbia*. Niš: Sven.

ON PRIVATIZATION AND PRIVATE OWNERSHIP – QUALITATIVE AND QUANTITATIVE APPROACHES TO RESEARCH OF VALUE ORIENTATIONS

Božidar Filipović

University of Belgrade – Faculty of Philosophy

Abstract: In this paper we want to present the results of qualitative research conducted on the territory of the city of Belgrade. In order to explore the validity of measurement of value orientations in quantitative survey, i.e. to offer a specific comparison of the results of the quantitative and qualitative approach, we have at the same time accomplished a number of interesting insights into different interpretations of the problem of privatization and the role of private ownership in Serbia. As a starting point we have taken statements that have been used for decades in quantitative research in Serbia. In the paper we will focus primarily on the following five statements: "The less the government intervenes in the economy, the better is for Serbia"; "Privatization functions in theory, but not in practice"; "Without privatization, firms would be even worse off than they are now"; "All kinds of public services would work better if they were privatized"; "Social progress will always be based on private property". We referred to the above statements as a part of the basis for interviews, which we "supplemented" with additional questions – closely related to the understanding of the statements themselves. In this paper we want to show how the qualitative approach can enable a better understanding of the data of the quantitative approach, and encourage further research. Also, we would show how and to what extent different interpretations of privatization and private property institutions are expressed as (value) inconsistencies. In the end, we want to devote a part of the paper to analyzing the rejection to make a comment (on the given statements) by a part of the respondents, as well as the explanations offered in such situations.

Key words: quantitative vs. qualitative approach, privatization, private property, values, Likert scale

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд
316.323.6(497.11)(082)

SRBIJA u uslovima globalne krize neoliberalnog oblika kapitalističke regulacije / urednice Jelena Pešić, Anđelka Mirkov, Vera Backović. – Beograd : Univerzitet, Filozofski fakultet, Institut za sociološka istraživanja, 2018 (Beograd : Službeni glasnik). – 263 str. : graf. prikazi, tabele ; 24 cm

“Zbornik radova ... nastao je kao proizvod dve inicijative – naučnog skupa pod nazivom Globalna kriza neoliberalnog oblika kapitalističke regulacije i lokalne posledice: slučaj Srbije, organizovanog od strane Instituta za sociološka istraživanja ... u novembru 2017. godine (u okviru projekta Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri, evid. br. 179035), i podrške koju je projekat PERFORM – Performing and Responsive Social Sciences pružio timu koji sprovodi Evropsko društveno istraživanje (European Social Survey – ESS) u Srbiji.” --> Umesto uvoda. – Tiraž 200. – Str. 7–10: Umesto uvoda / Jelena Pešić ... [et al.]. – Bibliografija uz svaki rad. – Summaries.

ISBN 978-86-6427-100-4

a) Неолиберални капитализам – Србија – Зборници

COBISS.SR-ID 266500364

ISBN 978-86-6427-100-4

9 788664 271004